25763

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓSTÁRSASÁG.

406

SZERKESZTETI

CSATÓ PÁL,

LEVELEZŐ TAG.

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

1836diki X. második kötet.

KÉT KŐMETSZETTEL.

BUDÁN,
A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.
1836.

HORVÁT ÁRPÁD KÖNYVTÁRA
Szentiváni
Dr. Mésaros Károly
ajándéka
1896.

A M. N. MUZEUM
KÖNYV-
TÁRA

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Philosophia.

Lap.

Az álom' philosophiája ..... Prof. NYIRY István. 1.

Természettudomány.

I. — Természettörténeti műszótan és létszerirat. Dr. PÓLYA József. 55.

II. — Bevezetés a' növények' organographiájába. Agardh után. BRASSAI Sámuel. 91.

Életirás.

Emlékezet báro Tott Ferenczre ..... Báro LAKOS János. 129.

Literaturatörténet.

Az angol szépliteratura' történeteinek veleje. Eichhorn és Wachler után. ..... Sup. KIS János. 160.

LITERATURA.

A. Magyar literatura.

I. — Magyar bibliographia 1835-ről ..... 195.

II. — Pótlékok az 1831—4diki magyar bibliographiához. Dr. SCHEDEL Ferencz. 207.

Lap.

III. — Báro Hormayr Jósef' ‚*Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*' czimű, bécsi folyóirásában előforduló 's vagy Magyarországot és nemzetet érdeklő vagy magyar tudósok által irt értékezések. GYURIKOVITS György. 214.

B. Franczia literatura.

A' franczia szépliteratura 1835ben. A' France littéraire után ..... CSATÓ Pál. 221.

VEGYES KÖZLÉSEK.

I. — Romai felirások Sopronban. Báro OCSKAY Ferencz. 246.

II. — Az ugy nevezett *Pócsi Szűz Mária*' képe a' Sz.-Istváni főtemplomban Bécsben. Dr. RUMY Károly. 249.

III. — A' lemásolásnak egy legújabb módja. KARÁCSONY Lázár. 250.

TUDOMÁNYTÁR.

TIZEDIK KÖTET.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TUDOMÁNYTÁR.

TIZEDIK KÖTET.

PHILOSOPHIA.

AZ ÁLOM' PHILOSOPHIÁJA.

1. §.

Azon mennyei — legalább bizony földfeletti — tulajdonok, mellyeket a' philosophiának teljes hatalma az emberi lélekre ruház, mind ollyanok, mellyek ébreni 's egészséges állapotunkra tartoznak. Úgy de ezen állapotunk nekünk nem eredeti, mert a' mi létünknek eredetét nem ébreni tulajdonok fogják fel. Hogy' van tehát, hogy mi azokról, mellyek már felsőbb rendűek, elemisen folyvást bölcselkedni készek vagyunk? — Nem lehet mondani, hogy az illy tudományaink tökéletes alaposok 's elemisek lennének. De hát bizonyosoknak, megfoghatóknak lehet-e az illyeket tartani?

Ébrenlétünk' lelki alaptulajdonának az előterjesztést (repraesentatiót) teszik a' logicában rendszerint. Innen a' többszeres előterjesztést megfogásnak (conceptusnak), majd ezen fogalmak' öszvetételét 's viszonyát itéletnek, az itéletek' öszverakását okoskodásnak nevezik. Könnyü ezeket öszverakni, ha az előterjesztés adva van; könnyü megérteni, ha az előterjesztést érthetjük. De az előterjesztés' tehetsége már tapasztalaton túli; ennek lehetségét magyarázni metaphysicára tartozó. Hogy' kezdjük tehát elemis logicai tudományunkat azon, mellynek megfogása mély és messze menő metaphysicára való? Igy teszi az első adatottunk' megfoghatatlansága az egész öszverakásunkat, tudományainkat meg-

foghatatlanná. Igy fognak mindig hijányosabbak lenni ösméreteink, minél fentebb lévő tárgyakon, és nem az egyszerűeken kezdjük vizsgálódásainkat.

2. §.

Mechanicai, chemiai, életmüszeri és akarati mozgások.

Hogy azon szemfényvesztéseket, mellyek a' tapasztalati lélektudományban álomi 's ébreni állapotunkban feltűnnek, valamennyire felvilágositsuk: múlhatatlanúl mozgástudományi elveken kell kezdenünk. Nem azon mechanicai elemeken, mellyeket a' mathesisi, vagy physicai tudományok tanítanak; hanem azon mozgásokon, mellyek chemiaiak és életműszeriek (organici m.).

Rokonságokon, vonszódásokon, 's ellökéseken építik a' chemiai, azokon igyekeznek magyarázni az életmüszeri mozgásokat is. De még ezeknél felebb való mozgások is lehetnek. A' chemiai és életmüszeri mozgások mind *külső körületektől* eredhetnek. Ha adatnak vonszódó 's ellökő tárgyak: úgy vonszás, lökés áll elő. *Kül* alkalom kell ezekre. De itt nekünk olly mozgás' ellátására kellene igyekezni, mellyek nem külalkalmaktól jönnének, hanem egyenesen csak *belsőktől* támadnának. Bizonyosan vannak illy mozgások is. Mert, hogy kezemet mozgatom, hogy újjaim a' papiroson betűk' leírásában mozognak, megállnak, és ismét mozdúlnak; ezt a' mozgást eredetileg, sem a' vonszó, sem az ellökő erőkből, sem más külső mozdulásalkalmakból soha ki nem magyarázom. Ezen igen nehéz elfejtésű, belső eredetü mozgást *akaratszerinti* mozgásnak nevezik. Mi legyen ez az akaratszerinti mozgás, azon kivül, hogy annak eredete csak belső, csak tagadólag határozhatjuk meg: hogy olly mozgás ez, melly nem mechanicai, nem is chemiai, sem nem életmüszeri rokonságokból jő.

3. §.

Materiai egység.

Ezen mozgások' különbözéseit következeteiből 's munkálatjaiból (productumaiból) is megismerhetjük.

1. A' mechanicai mozgásnak, az emelés-, nyomás-, lökésnek 'sat. munkálatjai, a' mathesis' tárgyai, 's jól ismeretesek.

2. A' chemiai mozgások' productumai főkép a' leülepítésekben láttatnak. — Már a' chemiai leülepítések világosan elválasztják a' formáknak azon irányait, mellyeken fog majd a' természet az életműszerességbe is menni. Mert minél inkább *egyre*, egy megkülönböztetettre intéztetik a' leülepítés, annál szembetűnőbben különbözik az ülepítettnek formája.

a) Tudjuk, hogy ha öszveállás nélkül való, eloszló, folyós test az óldozatok' leverője: rendes szegü 's lapú jegesedések, kristályozatok állnak elő, mellyeket *Haüi* után a' rendszerénti vagy alsóbb stereometriai formákon le lehet írni, mint az alsóbb geometriai figurákra tartozókat. Még a' folyós leverőben egység nincs, 's ezen nem egyre intézett leülepítés' példányidomjai alsóbb stereometriaiak.

b) De ha egy olly leülepitő tömeget teszünk az oldozatba, melly öszveáll és egységet formál: a' leülepittetettnek formája egészen más, és épen nem az alsóbb geometriai lesz. Tudjuk, hogy igy állnak elő az igen meglepő fa-, 's más növényi életmüszeri formák (a' dendritikonok), mellyek a' felsőbb geometriára, 's különösen az úgy nevezett algebrai görbevonatokra (curvae algebraicae vel transcendentes) tartoznak.

Mi különbség van tehát az egyszerű stereometriai kristályozatok' formálódásai, és a' felsőbb transcendentalis görbék' képei között ezen formáló igyekezetek' kifejtéseiben? — Csak az, hogy a' transcendentalis a' növényi formák, (mellyeknek legalább cycloisi (epi- és hypo-) formáit az ismeretes *Suardi*' pennájaval leirhatjuk), az olly ülepedések' munkálatjai, mellyek egyre vitetnek, egyre igyekeznek. — Ha a' salétromsavas ezüstolvadékot üveg táblákra, karikába vagy négyszögbe terjesztjük el, 's ezeknek aljára híganyt (kénesőt), másikra darabka rezet, másra vasat, czint, czin-

ket — 'sat. teszünk: igen szép ezüst, de más-más növényi formák fognak az üveg táblán elterülni.

4. §.

Erői egység.

A' növevénydedi ülepítésekben a' leverő (praecipitáló) mozgás csak tömegi (materialis) egységre irányzódik; mégis más-más, elláthatatlanúl különbözö formák állnak elő. Hátha azon egy, melly az illy ülepítő 's választó viseletekbe vonsza a' formáló igyekezetet, nem materiai, de való egy, egy dynamikon, *egy erői* 's ható pont lenne: a' formálások, idomítások még csudábbak lehetnek. Kimutatja a' dynamica előlegesen, mi erői egység lehet az, a' mi itt kerestetik. Kimutatja, hogy az a' *visszaható erő*, (vis attractiva), melly egyébként az egész természetben a' fő öszverakó erő' szerepjét viszi (Tudom.tár VI. 255. lev. 7d. §.). Itt nekünk elég csak arra lenni figyelmeseknek, hogy az az egység, a' mire a' formáló igyekezet törekszik, szükségesképen két fő irányzatu: 1. *Vagy tömegi* egység, melly a' *materiára* vonatik, és felsőbb, áltmenö (transcendentalis) görbevonatokat alkot. 2. Vagy dynamicai, *erői*, melly a' tisztább *vonszó erőre* igyekezik. — Mind a' kettő csak felsőbb chemiai. A' materiai egységre igyekezők, mint láttuk, *növénymivi formák* (vegetativumok). Az erői egységre irányzottak, vagy a' dynamicaiak, *állatéleti idomzatokat* állitnak elő. Mert *a' mint van a' tömegi, a' materiai egység az erői egységre: úgy van a' növényélet az állati életre.*

Ez a' tanitmány igen széles tudományos mezőt nyit fel előttünk, a' két élet' különbözésére, de különösen, melly czélunkhoz közelebb van, az éltető és állati mozgás' valójának megismerésére. Mert

1. A' *növényi élet* materiához köttetett, a' földhöz köttetett. És noha belső, chemiai elfogadhatósága van is, de le lévén köttetve a' materiához, *mozgásra tehetsége nincs.* Hogy a' növényi életben a' mozgás csak chemiai

's mechanicai, megmutatni nem szükség, mert ez igen világos.

2. Az *állati élettel* egészen másként van a' dolog. Az állati functiók nem a' materiához, hanem a' materiából felelevenedő erőhöz, mint erői egységhez kötteteknek. Ezen csuda öszveköttetésből lehet talán majd az állati mozgást világosabban kimagyarázni. Mert bizony első és legnehezebb kérdés a' természeti öszverakásokban: mikor és miként állhat elő a' természetben a' felsőbb állati mozgás, a' chemiain és mechanicain felül? — Ezen nehéz kérdés' megfejtésében a' legfelebb gondolkozó physiologusnak is megtörik igyekezete.

5. §.

Az állati mozgás' elve.

Az állati tulajdon mozgást legvilágosabban le lehet hozni azon egységből, mellyre a' chemismus igyekezik. Ott, hol az egység materiai, a' hol tömegre, materiára igyekszö fejledések 's bontakozások vannak, minden mozgások csak mechanicai 's chemiai kényszeritésüek. Mert mindig materiai külső okból jönek, a' miből csak mechanicai 's legfelebb chemiai mozgások keletkeznek.

De ott, hol egy erői pontra irányzódnak az elfejtő menetek (a' processusok), egészen másképen üt ki a' mozgás.

Hogy csak két egyszerű megfogású erők lehetnek, mellyek a' tér' (spatium) tiszta megfogásából jönek ki; és hogy azon két erők közzül a' *visszaható* (az attractiv) erő az az egyetlenegy, melly *tiszta fogalma szerént létezik*, meg van már mutatva

1. Euclidesi, vagy geometriai monorban, az 1821ben Kassán Wigand Ottónál kijött Prima elementa matheseos intensorumban (az 1—11dik lev.).

2. Metaphysicai módon, még pedig a' königsbergai prof. Herbart ur'[1] szoros kétkedő monorjában (a'

[1] L. Lehrbuch zur Einleit. in die Philosophie von. J. Fr. Herbart. Königsberg b. Unzer. 3dik kiadás 1834. A' Herbart ur'

Tudom.tár VId. köt. 252dik lev. a' 3d. §-től a' 7dik §-ig). Ez az új Herbart-monorja a' philosophiai úton legbátorságosabban kiadhatja a' valót. — Abban áll ez, hogy feltételeinknek, mint már valóknak előre soha se bókoljunk, hanem, állhat-e, nem állhat-e — létezik-e, vagy nem létezik az, egész közönbösen hajlatlan kétkedéssel tegyük fel, 's mind addig szoros tudományos renden vizsgáljuk, míg általános léte vagy nem léte kijön. — Igy van ott feltéve az oszlató erő, 's szoros tudományrenden menvén, a' 254dik lap. 5d. pontban kijött, hogy: ‚eloszlató erő magában nincs, annak általánosan magában létezni lehetetlen.'

Majd azután a' térnek kevesithető egyszerü megfogásából feltévén a' visszahatás' fogalmát az 5d. §-ban: ezen tiszta fogalomnál fogva kijött, hogy

1. A' visszahatás' szükségesképeni eleme egy pont, és hogy az illy tiszta visszaható erő szükségesképen egy pontban létezik.

2. Ez által a' metaphysicának fő problemája a' léttudomány' alapja meg van fejtve, melly szerént ki van ezekből mutatva az a' *létel*, melly mást a' maga' tiszta téri fogalmán kivül fel nem teszen; és

3. A' melly léttudományból minden tudományos öszverakásoknak, — mint a' mi jelenlegi válalatunkban az állatmozgástudománynak is, megfoghatólag ki kell fejleni.

6. §.

Az állati mozgás' alaptétele.

Az állati mozgás' kimagyarázására tehát ez a' mi alaptételünk: hogy ott, hol a' chemismus által az egy pontban létező visszaható erő kezd felelevenedni, ott

alapos okoskodásait ajánlani már egykor szerencsém volt a' honi tud. olvasók előtt a' Tud. öszvesége' III. köt. 454d. lev. Hogy ujobban a' Halley csillagróli értekezés az ő monorjában alapult, — azt itt mutatom ki.

állati mozgás áll elő, azaz olly mozgás, melly nem köttetett csak a' materiához.

Világosan meg lehet ezt mutatni; mert a' materiai öszvetétel' viszonyaiból kevésbbé jobban kiszabadúlt visszaható erő, a' materiákban lévő elterjesztő (positiv) erőre visszahúzva, és ugyanazon materia' másik factorára a' vele egynemű visszahúzóra elhárítva dolgozik. És igy a' felébredt attractiva (visszahuzó) erő oka az öszvehúzás és ellökés' mozgásának. Ez az öszvehúzás és elterjesztés pedig az állati mozgás' elemje.

De hol, miként és miért elevenedhetik fel a' természet' öszverakásai 's elfejtései között az egy létlő visszaható erő' pontja? — valamint fő kérdései az erőhatási természettudománynak: ugy ezekre tökéletesen megfelelni, a' legnagyobb tudományos nehezségekre tartozik. — Hosszú úton kellene ezeknek áltnézésére vezetni az olvasók' figyelmét:

1. Az egy létlő ponttól a' materialis világ' előállásáig.

2. Innen a' nehezkedő erő' feltűnéséig.

3. Továbbá a' chemiai menet' elemjéig (chemismus elementaris).

4. Majd felebb a' világosság' feltűnéséig. — És mind ezek után is épen nem könnyü 's nem rövid úton feltalálni azt, hogy mind ezen kibontakozások oda irányzódnak, hogy *minden világi felsőbb chemiai elfejteseknek vég czélja, a' tiszta visszaható erő' visszaállítása*, melly által a' materiálitásba eloltódott visszaható létlő pont, minden materiai öszvetétel nélkül szabadon állittassék elő, melly előállitás a' világi munkás erők' utólsó munkálatja. Ki nem látja, millyen hosszú 's szövevényes epos lehetne ezekből? — Az Odyssea csak árnyéklata lenne ennek! Túl lévén ezen hosszú tudománysorzatozás az értekezések' határain, itt csak alkalmat veszek kimutatni az ezen messze tárgyra vezető útat. Kevés és csak 103 lapokon vannak azon feltett négy nagy világi fordúlatok szoros tudomány-

renden lehozva, a' felebb emlitett Mathesis intensorumban [1]. Különösen

1. A' materia' előállása, lehozva az egy létlő ponttól — a'hosz' (lap 18—32), a' felület' (33—50 lap) és a' hatós tömeg' (solidum intensum) öszverakásáig a' 63dik lapig.

2. A' nehezkedési erő feltűnik a' másodrendü öszverakások' első rangjába. Mi módon keletkezzék, és miként formálódjanak belőle a' világi nagy sphaerák, 's ezen sphaerák' sürűbbödései is (a' ködfényű rendek 's fejér útak), a' 68dik laptól a' 93dikig találtatnak.

3. Mi az elementaris chemismus, és 4. mi a' világosság? — ki van fejtve a' 93dik laptól a' 103dikig.

Következetek:

1. Könnyű áltlátni, hogy a' mi mértékben felelevenedik valami valóban a' visszaható erő: azon mértékben kell az elterjesztő (expansiv) erőnek is ugyan abban felébredni. Mert a' materialis világban ezen két erők köttettek öszve. És így, kiszabadulván az egyik tevő (factor), a' másik is hasonlólag szabadúl.

2. Innét van, hogy az állati mozgások' tökéletesebbedésein mindig tökéletesebbek az elterjesztő kifejlések is. Az elterjesztő erő' hordozói, mint kiható erejüek az állatokban tapasztalásunk alá jőnek. Mert ezek az *idegrendszerek* (systema nerveum). Mennél tökéletesebb idegrendszerü az állat, annál tökéletesebb visszaható erejü az, azaz annál nemesebb.

3. A' felébredt visszaható erő közvetetlen az általa szabad expansivumokba hat. Azaz: az állati mozgás az idegrendszerek' eszközlésök által vitetik végbe.

4. Igy mondhatjuk, hogy a' melly materiába úgy hathat az állati visszaható erő, hogy annak mind vonszó (negativ), mind elterjesztő (positiv) erejére dolgozhat: ezt az e' szerénti hatalma alá vett materiát az állati erő assimilálhatja, azaz magához hasonlíthatja.

[1] Néhány példányai találtatnak Pesten Eggenberger ur' könyvboltjában.

5. Ekként érthetjük alaposan az állati formáló igyekezetet (a' nisus formativust).

6. Igy állíthatjuk, hogy *az élet a' felsőbb és folyvást megujított chemiai menet' egyre való igyekezete.* (4. §.)

7. Igy közelíthetünk az egy létlő visszaható pont' tanja által az álom és ébreni állapotunk' elemis ismeretéhez. Mert látjuk, hogy az állati élet' különféleségei az állati visszaható erőnek más-más lépcsőü felébredéséből erednek.

De mig ezen állati ébredések 's aluvásokhoz közelebb lépnénk, az állati mozgásokról való jelenkori uralkodóbb vélekedéseket ált kell néznünk.

7. §.

Oken ur' állati mozgástanja.

Ki fogta fel a' természetphilosophiát nagyobb szerzett tapasztalással, és ki kezdte azt felebb az Oken ur' csuda semmijénél? — Távol legyen a' botránkoztatás, — az Oken' kezdete: semmi — Isten! — Az a' semmi ez, mellyben mindenek vannak; mint a' tudákosok' akarmi rangú aequatioikban: $o=x^4+ax^3+bx^2+cx+d$. Az illy semmi' formája kiadja, mint tudjuk, az igen szövevényes x értékeit. Ezen ő bájos semmijébe leplezett általános valót (az absolutumot) csudálatosan ismerteti Oken. ‚Sem véges, sem végetlen, — se kicsiny se nagy, — se nyugvó se mozgó, — mégis mind ez, és mind nem ez, — az örök való.' Lehrbuch der Naturphilosophie von Dr. Oken I. Jena 1809. 9—10dik pontjaiban. Mondják, hogy ezen munka okszakot csinált a' természetphilosophiában. Ennek pontjaira hivatkozunk a' mozgástan' előadásában. ‚Az absolutum és a' zero csak tudományosan különböznek, mivóltosan egyek' (10). ‚A' semmi nem egyéb, hanem a' határozatlan egység, monas indeterminata; a' tevődött semmi = a' határozott monas. És igy a' semmi az absolutummal egy, — az absolutum a' mathesisi semmi.' (20). ‚Semmi sem létezik csak a' semmi, — csak az absolutum, — csak az örölkévaló, —

és — minden külön létel — csallét.' (23). — Majd világosabban is beszél. ‚Az öntudatú absolutam az Isten.' (32). — De ismét szédeleg a' 33ban: ‚Az Isten öntudatu semmi, vagy a' létlő semmi az Isten.' A' 49dikben: ‚az Isten eredeti észképében (Uridee) az általános azonság (absolute Identität) = az o = a' monas aoristos.' — Még nincs vége a' képtelenségeknek; a' 95ben mondja: ‚a' létlő Isten = végetlen gömb!' 'sat.

Nem kiálthatunk-e fel ezekre a' mi nagy emlekezetü Kazinczynkkal: Lehet-e az elme nagyobb részegedésben, mint a' melly ezeket öszvefűzheté?[1] Bocsánat mégis az elragadtatott természetphilosophusnak! Nincs a' tudományokban nehezebb, mint a' legfelsőbb elvekre, az okfőkre felemelkedni. Majd könnyebb a' tudományöszverakás. Eltért ugyan Oken a' még akkor egyetlenegy, és Schelling által feltett természetphilosophiai bevezetéstől; de elnézvén ezen bevezetés' elragadtatásait, tapasztalatai után Oken felebb vitte a' természetphilosophiai alkalmaztatásokat. Úgy tetszvén neki, hogy Schelling, a' természetphilosophia' szerkeztetője, nem ment szoros elemis renden (l. Tud.tár VI. 256. lap), — helyesebb elemis előadást próbált. De, fájdalom, felebb kapaszkodásai között Schelling úrnál sokkal lejebb maradt.

Mind ezek mellett is sokat köszönhet az új tudományos természetphilosophia Oken urnak. A' természetphilosophia' tanjaival álttört Oken az egész természeten. Mívészileg öszverakta azt, és annak számtalan különféleségeit olly rendíthetetlen alapra vitte, melly minden előttieket, még a' legjobbakat is meghaladta; mint ezt ő maga által az Isisében 's azon kivűl is kijött Oken és Cuvier' rendszerei' viszonyaiból lehet látni. Ezt diadallal is kivívni elkezdette, a' jelenleg darabonként kijövő közönséges természethistoriájában.

Miként fogta fel az állati mozgás' tanját, ezen széles tudományos ismeretű tudós, — az állati mozgást,

[1] Erre fakadt ő hajdan a' Siegwart' fordítójának versei miatt.

melly bizonyosan fő alap a' természet' öszverakásában, — mind régibb, 1809ben kijött ama' Naturphilosophiájában, mind ezen jelenlegi Allgemeine Naturgeschichtéjében? — illendő, hogy itt előadjuk.

I. Oken az első állati mozgás' elemjét természettörténetileg láttatja azon mozgásban, melly által a' növény' virágjában a' nőszéskor a' himszál a' bibéhez hajlik, 's igy szól az 1754dik pontjában: ‚És igy a' növényeknek legfelső légi vagy fényi érzékeinek kifejlődésekor, egy olly mozgás keletkezik, melly független a' materialis processusoktól (a' chemiaiaktól), — független a' földi processusoktól és igy a' földi elemektől is.'

Igaz ez, de csak történetiképen. Mert épen ezen mozgást, ezen vonszódásból eredett mozgás' lehetségét kellene elemisen kimagyarázni. Hiszen igy ez nem olly felső, — ez villányi (elektroni) kifejlésből is állhat elő, — de előlállhat chemiaiból is, mint a' sósav és ammoniak' füstölgése, ha egymáshoz közelitenek; — a' mikor még nem lesz felebb a' chemiaiaknál, nem a' földieknél.

De meg lehet a' felsőbb hathatás' tanjából előlegesen mutatni, hogy: *előállván a' valókban a' nőszés, azon az úton többé a' valók nem tökéletesedhetnek.* És igy ha szoros tudományrenden megyünk, *a' növények' nőszéskori mozgásából semmi módon nem lehet felebbi állati mozgásra következést húzni.* Mert a' nőszésnél a' felebbi tökéletesedésnek végének kell lenni. Első, de utólsó mozgás is ezen nőszési mozgás azon irányban. Ez a' növényi nőszés' kifejlődése zárja be örökre az ezen mozgásirányba mehető tökéletesebbedést.

Igaz ugyan a' mi az 1757dik pontban mondatik: ‚ollyannak kell lenni a' magán álló mozgásoknak (az állatiaknak), mellyek tisztán csak polaritás által, minden tömegi vagy materiai hozzájárulás nélkül jőnek elő.' —

De épen az a' nagy problema, miként mutatjuk ki megfogható elemekből ezen tiszta ellensarkiság' (polaritás) eredését. Ha materia énlkülinek kell lenni: erők-

ből lehet azt kifejteni. És így csak olly erőkből, mellyek legegyszerűbbek, és a' tiszta hízakból megfoghatók.

Tovább mond Oken úr az 1758ban: ‚Az ingerlőség (Reizbarkeit) azon tiszta ellensarki serkentés (Polar-Erregung), melly minden processusra való tekintet nélkül magát mozgatja és nyugalomra teszi.'

Ezen az úton be van lopva az állati mozgás, de nincs megmutatva. — Újra botránkoztatók pedig azok, mellyeket az 1785—88dik pontjaiban hoz fel, mellyekben az első állati tűszőre (Thierblase) égi naprendszeri tulajdonokat ruház. Mert az 1931diki pontban azt mondja: ‚Az első állati tűsző egy két végű edény, mellynek egyike vízből, másika levegőből szív, mint a' növény, de tulajdon mozgással.'

Mi tulajdon mozgással? *a*) Ez az ő állati mozgása csak a' víz és légben lehetne, mint a' mi földünkön; — de hogy' lehet közönségesen, — innen nem láthatjuk.

b) A' vizet másutt nyálkának (Schleimnak) mondja. Különben a' növényi élet sem működhetik csak a' tiszta vizben.

Végre az izomi (muscularis) mozgásokat villányi processusnak mondja 2527- és 2545ben: ‚Az idegrendszer, úgymond, felfogja és közli a' világ' eredeti polaritását.'

8. §.

Okennek újabb mozgástanja.

II. Oken úr ezen regibb 's ifiúi tüzzel írt munkáját bizonyosan kisebb közönségnek szánta, és csak azoknak, kik a' Naturphilosophiába beavattattak. Lássuk az újabb 's amaz után 26 évekig érlelődött munkáját, melly az egész olvasó közönségre tart számot, a' most füzetenként Stuttgartban kijövő Naturgeschichtejét für alle Stände. (Még hozzánk csak 22 füzet érkezett).

Ezt a' hosszú munkát megnyitja az állatok' természettörténetén; 's kezdi jelelni a' 15. lapon az állatokat, 's a' 16dikon mondja, hogy az állat és növény közt egyetlenegy mivoltos különbség a' *mozgás*; ott inger-

rel, itt inger nélkül. — A' 17dik lapon: ‚Mondhatni, hogy a' növény mozgatlan, az állat mozgó organumú organismusok. És igy az állat részei' formáját változtatja, a' növény nem.' A' 20dikban: ‚Az állat kettős valóú vagy kettős organismusú: növény és állat együtt. Ha t. i. gondolhatnánk állatot, mellynek csak béli volna, ez nem állat, de növény volna.'

Ezek szerént itt sincs még az állati mozgás elemisen megmutatva.

Majd később meglátjuk, hogy az állati vagy az egyre irányzott 's az egyből kijövő mozgás' tökéletes megfogását ne is keressük Okennél, sőt ne a' pantheismusra hajló német philosophusoknál is, (Tud. öszvesége III. köt. §. 306), kik az erői egyszerűségre (Tudománytár VI. köt. 253. lap. 9d. sor alólról) még eddig fel nem emelkedhettek. De azért a' millyen kicsik a' Németek az elemis egyszerü kezdetekben: olly nagyok ők az alkalmaztatásban. Oken is igen becses tanítmányokat közöl: *a*) az életről, *b*) a' szövetek' működéseiről, *c*) az izmok' mozgásairól, mellyeket itt ált kell néznünk.

a) Az élet' elemjeit új munkája' 197dik lapján kezdi előadni:

1. ‚Az élet a' materia' munkássaga.' — Talán inkább munkásságba tett materia. Mert a' materia, mint illyen, alvó, egymásba eloltott erőket tartó. ‚Az élet mozgás, de a' mozgás nem élet.' — Ez az életmozgás, melly itt ismét csak belopatik, van épen kérdésben.

2. ‚Az élő mozgásnak tulajdona a' megújítás, az ismétlés. Lehet mondani, hogy az élet a' *magát megujító mozgás.*' — Itt igen jól jegyzi meg, hogy a' planeták is újra meg' újra kezdik napkörüli kerülésöket. És igy az egész természet élő volna, 's mint a' régiek állíták, egy nagy állat. Nem lehet ugyan ezen fogalomtól egészen irtózni; azonban mégis csak többet kell az élet' megfogásában keresni.

3. Hozzá kell tehát még tenni az élet' fogalmához azon határozást, hogy ‚az magát megújító mozgás egy öni individualis testben.' — Még ezzel sem határozza

meg a' kérdésben lévő életet. Még ez a' tulajdon is elő áll egy jó repetáló órában, mellyet pedig élőnek csak nem mondhatunk.

4. Igy hozza be 4dik pontjába a' chemismust is: ‚az élet a' folyósnak a' keménybe való megújított mozgása.' — Ez is még csak valami hydraulica machina lenne, ha a' következő 5dik pontjában a' levegőit is hozzá nem tenné; a' mikor már legfelebb is egy athmohydraulica machinát képzeltet.

Újra felebb erőlködik a' tudós öszverakó, 's azt mondja a' 199dik lapon, hogy az élet minden elemeknek egy individualis testbe való kölcsönös befolyásainak megújitott mozgása.

Az elemeket föld-, víz-, lég-, fény- vagy aethernek, és — a' mi csuda hasonlitás — ezeknek az élő testben való megfelelőit organumoknak nevezi. Sőt azt mondja a' 200dik lapon: ‚a' mik a' chemiai elemszerek: szén-, savany-, víz-, fojtószerek; azok a' szövetek (Gewebe) az organismusban; — a' mik a' chemiában elemek, azok itt a' rendszerek' — 'sat.

Mig ismét sohajtva felkialtanánk, hozzuk vissza a' felebbi (6. §. 6d. köv.) egyszerü élethatározást: *az élet a' magát folyvást megújító 's egyre törekvő chemia.* Ezt az egyre való vitelt keresi illy nyugtalanúl a' pantheismus, de soha meg nem fogja azt találni. Ideje volna már a' Németországban igen kedvelt pantheismusnak nemcsak azon hibáját, melly a' Mathes. Intensorum (61. §. 5. Cor.) ki van mutatva, melly szerént a' szoros tudományos rendre (bátor Spinoza azt hajdan geometriai renden kezdé is) teljességgel alkalmatlan; hanem azon hijányait is szemére hányni, melly által az egyszerűkre, az egyre, mellyben áll pedig az igaz' valója — soha fel nem emelkedhetik.

b) A' 204dik lapon, mikor a' szövetek' (Gewebe) működéseit előadná: három féle mozgást hoz fel: 1. duzzadót és lohadót, melly a' melegtől függ; 2. töltöttet 's ürűltet, melly a' táplálástól ered; és 3. feszest és ereszkedettet, melly az ingertől támad.

Ezek között az inger lévén legfőbb az állati mozgásban: ő is főképen ezen mulat, 's mondja, hogy minden inger emeli a' szövetek' működéseit. Mind a' műszeri (mechanicai) ingerekre, mint: lökés, csiklándás; — mind a' természetiekre (physicaiakra), mint: világosság, meleg, villány; — mind a' chemiaiakra, mint: savanyok-, savak-, alkalikra emelődik a' munkásság. Épen ugy emelődik a' vér' behatása által az erősebb szívdobogásra, a' nevekedett lélekzésre, a' sebesebb mozgásra, járásra 'sat. Ugyanaz áll elő az idegek által a' belső ingerekre is: az öröm, vígság, megelégedés, — minden kedves érzés és gondolatra a' szövetműködés felemelődik.

Ugy hogy a' munkásság' vagy az életteljesség' kisebbedése, vagy a' szövetek' leereszkedése, csak az ingerek' hijányaitól jő, mellyet mind a' külső, mind a' belső ingerek' kisebbedéséből mutogat. A' külsőkre nézve: ‚A' hideg nem inger, hanem a' meleginger' hijánya, — ezért van a' bőrereszkedés (libabőr). — A' setétség sem inger, csak a' világosság' hijánya. — Innen van a' szemfény' nagyobbodása, — a' bőr' sárgúlása; a' víz' munkálatja sem inger (hacsak meleget vagy érczi részeket nem tart), hanem megereszti a' bőrt, mivel épen nem dolgozik bele, de még a' levegőingeres befolyást is elzárja.'

‚Igy van a' dolog a' belső ingerekkel is. A' rettenés, tűnődés és félelem; a' szomorúság, bánat és nyomorúság; a' gyülölség, irígység, harag, — sem vér-, sem idegingerek, hanem megfordítva, a' vér és idegek visszavonják magokat a' szövetektől, mi által ezek egyszerre elhalnak 's megereszkednek' 'sat.

c) Az elemiség' hiját Oken az alkalmaztatás' nagysagával pótolja. Azt kérdi a' 234dik lapon: Mi módon húzódnak öszve az izmok? Ennek megfejtésére, megmutatván a' regibb mivszeres és chemiai vélekedések' semmiségeit (az a. és b. pontjaiban), a' c. pontjában egy galvani lánczot igyekszik öszverakni. ‚Az üterek, ugy mond, világosan a' positiv, vagy zink sarkiak. De még ezzel a'

galvani láncz' csak $\frac{1}{3}$ dát ismerjük. Még a' negativ polust és a' közep indifferenst kell kimutatni. Hogy ez a' közep az izom, világos, mert ez viszi a' szenvedő, a' mozgatható szerepet. — Csak az hát a' kérdés: mellyik életmívszer veszi fel a' negativ sark' szerepét, hogy bezárja a' galvani lánczot? — Tudjuk pedig, hogy a' galvani drót érvén az izmot egyik, és az izomra szolgáló ideget másik végével: az izom öszvehúzódik. — Tudjuk, hogy megköttetvén az ideg, ennek izma nem fog mozogni. És igy: az ideg az ezüst-, az üterek a' zink sarkot, az izmok pedig a' közönbös nedves lapot állítják elő.'

9. §.

Ámbár ezekkel igen világosan mutatja Oken az öszvehúzás és kiterjeszkedés' lehetőségeit: még sem vonhatunk innen a' válóságos mozgásra következéseket. Az volna még hátra, kimutatni: ezen üterek, izmok és idegekből álló, de szüntelen bezárva tartatott galvani láncz' belső munkálatjai a' bezárás alatt hogyan viselik magokat? Mert jól tudjuk, hogy az öszvehúzás és kiterjedés csak a' láncz' bezárása és kinyitása' pillanataiban történik.

A' zárva tartott galvani láncz' belső hatóságait az *Oersted'* felfedezéséből nem rég tudhatjuk. Schelling urnak erről és a' Faraday' új felfedezéséről való, 1832ben a' bajor kir. Akademia előtt tartott értekezése kijött nálunk magyarúl is: ‚A' Faraday' legújabb felfedezéséről — Schelling Fr. Wilh. József 's a' t. S.-Patakon 1834.' Nem levén a' kis munka mindenütt kéznél, az Oersted' felfedezéséről szólókat a' 12dik lapról ide teszem: ‚Megjelent végre az Oersted' felfedezése, harmadik nagy ezen sorban, melly a' mágnestől is a' Volta' oszlopának engedni tanította. Melly tüneményt mig inkább vagy kevésbbé minden gondolkodó természetvizsgáló ohajtott, azt mások eleinte szinte bosszúsággal fogadták, és csupa történetes feltalálásnak hirdeték.'

‚Hogy az oerstedi phoenomenont megérthessük, két állapotját kell az oszlopnak megkülönböztetni: az úgy nevezett *bezártat*, azaz midőn a' különböző polusok egy

vezető által köttetnek öszve, 's *a' nyíltat*, midőn azok egymástól elválasztva vannak. — Eddig az oszlopon szemlélt tünemények közt legközelebbiek az electricaiak voltak, de a' mellyek szintúgy mint az állati részekben okozott rángatódások, mindenkor csak az oszlop' megnyitása vagy bezáratása' pillanatában mutatkoztak. Mihelyt az oszlop bezáródott, az electricai feszültségnek minden külső jelei megszüntek. Az oszlopnak bezárt állapoti munkálatjai közzül eddig csak a' chemiait vették észre, azon substantialis változásokat, mellyeket p. o. az érczoszladékban, a' megnedvesített alkalikban, vagy savanyakban állít elő. De mi változásokat okozzon a' bezáratás alatt a' szilárd electricitast vezető az ő munkálati alá vetett testekben, még eddig teljességgel tudva nem volt. Oersted' próbatétele mutatta meg, hogy minden illy fajta testek, nemcsak a' vezető drótok, hanem az oszlop' elemei magok is a' bezáratás alatt mágnessé válnak, vagy mágnesi feszültségre biratnak'.

Azon galvani láncz' formájáról tehát, mellyet Oken az ütér-, izom- és idegből alkot, csak annyit tudhatunk, hogy ezek természeti, azaz zárt állapotjokban Oersted szerént mágnességi hatásban vannak, 's belső munkájok csak mágnesség. A' mágnességből pedig még a' mozgást épen nem magyarázhatjuk ki. Csak annyit tudunk, hogy a' legnagyobb activa cohaesioú (azaz hoszra, az elszakitás elleni) testek (mint a' vas) általok megmozdúlhatnak.

Nehéz tehát általtáni azt az állati izommozgás' alapját, mellyet Oken 233. lap. c. pontjában felhoz, hogy, mint a' töltött leydeni palaczk által az ezen töltéssel ellenkező villányú golyócskák húzódnak, egyenlő villányt kapva pedig ellöketnek: úgy a' galvanizált izomszálak is egymást öszvehúzzák, 's majd ellökik, azaz öszvehúzódnak és kiszélesednek.

Nem lehet bátran az electricitasról a' galvanismusra következést húzni. Mert, noha az újabb felfedezések szerént a' galvanismusban mind a' három, a' mágnesség, electricitas és chemismus megvan: de más-más körűletek 's tekintetekben, sőt más-más kiterjedétekben (dimensiok-

ban) is. A' szív, az üterek, a' belek' mozgásai szüntelen electricai öszvehúzást és kiterjesztést mutatnak ugyan; de nem az eddig tudva lévő electrico - galvanicus szabályok szerént. Mi munkálatokat tenne az egyre irányzott chemismus a' Voltaoszlop után, — még nincs kicsinálva. Pedig csak akkor tünhetne fel az állati mozgás a' galvanismusból 's hozzá tartozóiból világosan kimutatva.

10. §.

Akarati mozgás.

Legbelsőbben rejtezett el az akarati mozgás. — Mély titkok fedik ennek utolsó okait. Physiologiai művészhez illő módon feszegeti ezeket Oken, mégsem fejti meg kielegítőleg. Az üterek (ugy mond a' 236d. lap., d. pont.) szüntelen mozognak ugyan, de az izmok' helyhetése a' közönbös ponton lévén, természetök szerént nyugvók. És így, hogy az üterek után ne mozdulhassanak, a' másik galvani sarknak, az idegeknek, hathatósabb nyugvásuktól eredhet. Mert e' szerént az idegek, hathatósabb csendjök által, a' másik sark' nyughatatlan ütéseit egyarányba hozhatják. És mivel az idegek legkisebb befolyás által is negativitast kaphatnak, valamint szinte keves alkalomtól közönbösséget is (indifferentát): következik, hogy az izmok is ezek által igen-igen kis befolyástól is mozdíttathatnak, és újra nyughatnak.

De azt kell Oken urtól kérdeznünk: honnan jő ez a' keves befolyás is? Kivülről illetés, csipés, szúrás által, bizonyos, hogy megrándulhatnak az izmok. De itt a' puszta belső akarat után lehető mozdúlást kellene kimagyarázni. Mi módon dolgozhat a' tiszta belső akarat az idegek' negativitasa' felemelésébe? — Oken urnál világosabban kellene ezt kimutatni, érthetőleg, mindazon képtelen szövevények' segédje nélkül, mellyek még mélyebbek és megfoghatatlanabbak mint maga a' kérdés. Mondjuk ki pedig világosan, hogy a' pantheismus' elvei sokkal megfoghatatlanabbak, sokkal homályosabbak, mint az általa megmutatható tanítmányok.

Mellin Encyelopaedisches Wörterbuch-ja' *Wille* czikjében [1], az akaratot a' mendegélő, de menése' irányában egy előzménytől megakadályoztatott hangyácska' útja' változtatásából mutatja ki, mint valami figurából. Nem ütődik vissza a' hangya az előzménytől, mint a' mechanicai visszapattanások. — Miért változtatja tehát útját? Bizonyosan, úgy mond, a' hangya' előterjesztésében van az útváltoztatás' oka, 's különösen az előzménytől való félelemben.

Sok mechanicai van az ösztönök, fájdalmak 's gyönyörök után való mozgásokban; kevesebb ezen kis hangyácskáéban. Ebben nagyobb az akarat' lépcsője. Mert bizony az akaratnak is igen sok lépcsői lehetnek; 's lehet mondani, hogy *a' mint az értelem'* (az allati egy') *fejlése 's hathatósága nagyobb: úgy hathatósabb az akarat is.* A' kis hangya visszafordúl az előzménytől való félelem' előterjesztéséből, mert nem érti az akadályt. De az ember értheti az akadályokat, 's a' mennyiben azokat érti, azokat annyiban meg is akarja győzni. Csak igy lehet, hogy *„metus vanos et inexorabile fatum, subiiciat pedibus"*.

Valóban egy eredetű az akarat az értelemmel. Mind a' kettő belsőnkben ered. Csak következeteik különböznek. Az értelem benmaradó, de az akarat külső cselekedetekben mutatja ki következeteit, külsővé válik. Igy lehet ösmerni az akaratot, *mint cselekedeteink' belsőinkből származott kezdhetését;* (facultas actiones in se subiective suscipiendi). — Ha ezen akarattal a' való magát igazgatni tudja: szabad akaratja van.

Mennyiben vagyunk cselekedeteinknek urai? mennyiben lehet nekünk talajdonitani (imputare) tetteinket? ezen akarat és értelem' viszonjaiban van alapja. — A' mennyiben kifejlett az értelem (akarmi tettekre nézve), azaz: a' mennyiben értette a' tevő a' tettet, annyiban tulajdoníttathatik ez a' tevőnek. Szépek, és mély természettudományi felfedezések az Oken úréi: de ugyan miként tulajdoníthatnák

[1] Encyclopaedisches Wörterbuch d. krit. Philosophie, von O. S. A. Mellin. I—VI. B. 1797—1804ig. Züllichau und Leipzig. — Jena u. Leipz.

a' birák a' tetteket szerzőinek csak azon galvani láncz' gyengitett 's erősebbitett negativus polusából? — Bizony egyre, egy létlő visszaható erőre kell vinni utóljára az állati mozgás' alapját, — még inkább az akarati mozgás' okát. Mert a' pantheisticai gondolatok soha ki nem elégitenek. — Az egy létlő, reflectáló pont, mint visszaható, munkálkodik a' terjesztő erejű idegekre, 's azokat + és —ra hatalmazhatja, hogy akarati mozgások álljanak elő.

11. §.

A' mozgások utáni idegrendszerek. — I. Agyidegrendszer.

Az idegek lévén az állati mozgások' eszközlői (6. §. 3. köv.), mivel, mint már tudjuk, kétféle állati mozgások vannak: akarati 's akarat kivüli: következik, hogy két külön idegrendszereknek is kell létezni ott, hol azon két féle mozgás mutatkozik. Igy jön fel előnkbe az agyidegrendszer, mint az akarati mozgások' hordozója, és a' dúczrendszer (systema gangliorum), mint az akarat sőt tudatunk kivűli mozgások' vezetője.

I. Az agyrendszer az agy' nagy tömegjével, mint állandó közeppel, mint egy fő uralkodóval, van szükségesképeni öszveköttetésben — ‚melly az agyból, a' gerinczagyból 's azon idegekből áll, mellyek ezen velős életmivekkel vannak közvetetlen öszveköttetésben.' [1] — Ezek az idegek az agytól elszigetelve nincsenek, jobbra, balra egyező mértékű synmetriai terjedésök van. [2] — A' nagy agygyal lévén öszveköttetve, kihatásuk is igen nagy. Hogy a' legnagyobb mennyiségű terjesztő erejű az agy, (mellyből az idegek legmesszebb 's leginkább kiterjednek, noha relative legkisebb ágcsákra oszlanak), — 's épen ezért az agy az állati létlő visszaható erőnek legnagyobb hordozója 's alattvalója, — megmutatni ide nem tartozik. De mint leghathatósabb hordozója az állati erőnek, *a*) hogy az innen származó idegek az

[1] Instit. Physiol. organ. hum. Auct. Mich. a Lenhossék, etc. Viennae 1822. §. 72.

[2] Instit. Physiol. I. 133. lap' utóljan.

egész állatiságon uralkodhatók, és így *b*) hogy az akarati mozgásokat is igazgathatják, és *c*) az üterek' zink sarka által az izmokban támasztott ingerelhetőséget elnyomhatják, 's majd *d*) igen kis befolyás által is (az akarat által) felelevenítheti, azaz akarati, tudati öszvehúzást és kitejesztést okozhatnak: előleges szemlélésekből is világos.

12. §.

II. Dúczrendszer.

Alsóbb idegrendszer az, a' melly gyengébb lévén, az üterek' mozgását az izmokban nem olthatja el (nem indifferentiázhatja). — És igy az a' rendszer, melly az akarat kivüli mozgásnak, mellyet közönségesen csupa állatinak nevezhetünk, (vegetativus mozgásnak szokták hivni) — elnöke. Könnyen áltláthatjuk, hogy ezen mívszeri (mechanicai) mozgás' idegei a' *dúczrendszerek*, a' ganglionok. ‚A' dúczrendszer alkotására és élettanos behatására nézve az agyrendszertől úgy annyira eltávozik, hogy őt mint maga-magában megállót szükség tekinteni. Ezen rendszerhöz pedig a' nagy együttérzideg, meg' a' hasbeli fonatok tartoznak' (Bugát, Boncztud. II-285. lap). Azt mondja ezekről ama' külföldnél is becses kézi-könyv: [1] ‚A' duczrendszernek magában van eleje 's vége. Hogy ez a' rendszer sem az agytól, sem az ötödik vagy hatodik páridegektől nem származik, e' következő észrevételek mutatják: 1. A' dúczok megvannak az olly alsóbb állatoknál is, mellyekben az agynak nyoma sincs. 2. Az együttérzideg nem folyvásti egyet csinál, — 's gyakran a' mellkasi része a' hasitól világosan elválik. 3. Az együttérzidegek' szálai mindöszve nagyobb tömeget formálnak, mint azon idegszálacskák (ágacsok), mellyekkel az agyal és a' gerinczagyak öszveköttetnek, úgy hogy azoktól nem eredhetnek. Végre 4. A' dúczrendszerben épen nincs azaz egyező mérték (az a' synmetria),

[1] Instit. Physiol. org. hum. I. 138 lap. — A' tudós munka a' német egyetemeknél is gyakran évszaki kézi-könyvül tüzetik ki.

mellyel az agyrendszer magát megkülönbözteti. Sőt gyakran más-másnál különbözni találtatik.'

A' boncztudománybeli nyak-, mellkasi és hasi együttérzideg' részeiből (Boncztud. 286—291. lap.) Oken úr a' 63dik levelen, csak a' felső tarkódúczot, a' felső nyakcsigolyánál, — az alsót az alsó csigolyánál; az első vagy legnagyobb mellkasi dúczot, 's ennek alkalmával a' nap — menny — fonatot a' hasbeli agyat, esmerteti öszveköttetéseikkel; 's azt veti utánok: ‚Látni való innen, hogy a' mellkasi szövetek kiváltképen a' tüdőideg által az agyból, — a' has- és a' medenczefonatok pedig az együttérzidegtől formáltatnak. Különösen: az emésztő életmíviek még a' mellben a' 6dik borda alól, — a' vesék, és a' visszaállító (nemző) életmiviek pedig a' hasban az első ágyékcsigolyától.'

Ezen igen kiterjedő dúczrendszernek viselete a' belső, de akaratunk alá nem eső mozgások' izgatásában áll. Mert igen keves öszveköttetése lévén ennek az agyidegekkel: az üterek' ellensarkiságának, mint már tudjuk, ellent nem állhatnak, 's igy folynak önkényt a' bél' mozgásai (motus peristalticus), — a' szív 's üterek' mozgásai után, — 's egy kevés aerostaticával a' tüdőmozditás is. Ezen mozgások tudtunkra 's érzéseinkre sem hatnak, mind addig, mig a' részek természeti állapotjaikban vannak. Mert ha valamelly belső rész változást szenvedne, csak akkor érezhetnénk azon rész' nehezebb mozgódásából jövő fájdalmat.

‚Az állati (agy) rendszer szabad vezetője a' tudat- és személyességgel öszvekötött agyrendszernek, mint az egésznek egy pontba való egyesülete. A' növényi (vegetáltató)[1] dúczrendszerben a' vezetés sokképen félbe szakasztatott, — sem egy gyújtópontra vezetve, sem nem egy-

[1] Az idegrendszereket a' mozgás' mivolta után osztván el: a' különben növényinek (vegetativum) neveztetett dúczrendszert itt állati akarat nélküli mozgás' elnökének; és azt, mellyet animalis rendszernek hivnak, az agyrendszert, akarati mozgások' elnökének kell neveznünk.

ből kihatva. A' duczrendszerbe elszórt idegcsomók közeppontokat alkotnak ugyan, de a' mellyek kicsik, — sokak és egyenlő rangúak'. [1]

13. §.

III. Együttézideg.

A' mozgásnak két végsője' vezetőit, az akarati és akarat kivüli mozgásoknak vezetőit, az agyrendszer- és a' duczrendszerekben már ismerjük. De határtalan a' tudás' vágyja. Ki kell keresni azon közep határokat is, mellyek a' kettők között való viszonyokat közösítik. Igen világos az előtti 12. §ból ez a' közep.

1. Az együttérzideg szigeteli az állati (dúcz) és akarati mozgásokat. ‚A' dúczrendszer' idegei közzül némellyek fél vezetők, mások vezetők, és mások épen fél szigetelők' (úgy mond az Instit. Physiol. tudós szerzője 157 §.).

2. ‚A' mit rendszerént sympaticus idegnek neveznek, az agyból származottnak mondanak 's a' tápláló (vegetativ) idegek' anyjának vesznek, a' két (agy- és ducz-) rendszerközti határ, 's a' félvezetésnek eszköze' [2]

3. Az együttérzideg' az a' világos tulajdona, melly szerént a' has- és medenczefonatok (plexus), mellyek a' tápláló életmivre tartoznak, tőle származnak (Oken 65. lap.); és az a' mineműsége, hogy ő és több dúczidegek szigetelők, félszigetelők 's vezetők is lehetnek: az együttérzideget olly közepszerre teszik, melly az agy- és a' duczrendek között mind kölcsönös mind közlő vagy elzáró határ. Úgy hogy:

4. Az agyidegek' hatásai a' dúczokra, sem a' dúczok' munkálatai az agyidegekre, a' fél vagy egészen szigetelő közep együttérzidegen ált nem mehetnek, mind addig,

5. míg valami változás 's befolyás által a' dúczrend' munkája felemelődvén, vagy az agyidegek' hathatósabbságai is, álttörhetnek a' fél szigetelő idegeken; mint a'

[1] Versuch ein. Darstell. d. anim. Magnetismus — von C. A. F. Kluge Wien, 1815. 231. lap.

[2] Kluge 228. lap.

szeszes italok — vagy, mint fogjuk látni, a' magnetizálás' kezelései által.

14. §.

Az eddigi physiologiai és boncztani felhordásokból (§. 7től 13ig) a' philosophiának egy olly képletet (schemát) kell csinálni, melly a' felsőbb állati élet' mozgásainak hordozóit (az agy-, együttérz- és dúczidegeket) minden lehető öszvetevéseiben tökéletesen előnkbe állítsa. — Az öszveszedett vázlatokból (skeletonokból) képleteket csinálni, — a' különféle adatottakat egyre vinni, — a' philosophia' kötelessége.

Világos tehát, hogy az állati mozgás' fő életmiveinek hordozói, az idegek, az akarati és kényszerített mozgásokra nézve három fő részekre oszlanak: az agy (=a), az együttérz (=e), és a' duczrendszerre (=d); melylyek közzül az agy- és a' dúczrend az akarati és kényszeritett mozgásoknak viselői, az együttérzideg pedig azoknak közepszerü helyét foglalja el.

Igaz ugyan, hogy a' hatalmas agy, mint az akarati mozgás' thronja, egy felől, más felől a' közeptendentia nélkül való dúczrendszer, mint a' kényszeritett, akaratunktól nem függő, öntudatunkba nem jövő, folyvásti mozgások' respublicája, — ugy látszik, mintha ellensarkis helyhetésűek volnának. És így őket mágnesi, vagy legfelebb galvani schema alá vethetnők, hogy aztán ezekből további öszverakásokra mehetnénk. — De ezen alapfelvételünkkel igen nagyot hibáznánk. Mert noha úgy látszik, hogy ezek ketten: a, d, (olvassd mindig: agy- és duczrendszer) ellensarkiak, és így mágnesi schema alá szoríthatók: mégis az ezek közt lévő e, — (olvassd most és ezután is: együttérzideg), előlegesen kimutatott talajdonai ollyanok, hogy ez az e, ama' két végső a, d-ét, egymással sem mágnesi, sem galvani schema alá hajtani nem engedi. Mert az e közep ugyan, de járvány, most egész, majd fél szigetelő, majd ismét vezető, közlő alakban tűnvén fel: ez az e, mint közep, a' mágnesi közeppel (az indifferentiával) nem fér öszve.

Mert a' mágnesi közönbös közep, folyvásti öszvekötője 's közlője és nem isolatora, nem szigetelője (hogy Schelling urral szóljak) ,ama' kettős lénynek (Doppelwesen), mellyben a' nélkül hogy magokat kirekesztenék, — két szellem, vagy ha érthetőbb lenne, két potentiák, ellent nem állván az ő ellenességök, — kölcsönösen öszvekapcsolódnak, olly formán, hogy ha az egyik valamelly irányban felülmúlónak tetszik is, ez csak bizonyos titkos megegyezésnél fogva történik, mellynél fogva a' másik, ellenkező irányban épen úgy hatalmasabbnak mutatkozik.' (A' Faraday' legújabb felfedezéséről. 13d. lap.) Épen nem ugy lévén a' mi aed rendszereinknek functioji, hogy az agyrendszer hatalmasabbodván, a' dúczrendszernek is szükségesképen hathatósabbnak kellene lenni: az aed-ét magnesi képlet alá nem vonhatjuk.

Jaj volna életünknek, egészségünknek, sőt erkölcsünknek is, ha a' kényszerített dúczmozgások illy folyvásti és öntudati öszveköttetésben lennének szüntelen az akarat' királyi székével, az agyrendszerrel. — Erkölcsünknek is mondom, mert így minden pillantatban ki volnánk téve az indúlatok' dühei által való elragadtatásnak.

Azonban az e-közep a' galvani lánczba sem illik.— Mert mikor az e szigetelő, ez, mint illyen, a' Volta' hármasságába sem szükség. Mert a' két galvani sark (a' zink és ezüst) közzé nem szigetelő kell.

Úgy tetszik, hogy az aed rendszert, mikor az e szigetelő, a' leydeni palaczkhoz lehetne hasonlítani, melly ha villánynyal inkább-inkább megtőltetik, végre áltront a' palaczk' szigetelő üvegén. De tudjuk, hogy illyenkor gyakran az egész leydeni készület is öszvetörik. De ha az e járvány szigetelő 's vezető, az aed a' villánymüködések közzé sem illik teljességgel.

15. §.

Mivel tehát az aed-nek képletét az előttünk ismeretes dynamicus processusokban, (erőhatási formákban) meg nem találhatjuk: következik, hogy azoknak viszo-

nyos hatásairól más és olly öszvetételeket (combinatiokat) kell keresnünk, a' mellyek azoknak minden lehető viszonyait kimeríthetnék. — Ha valaki azt mondhatná, hogy ámbár az ismeretes aed, az állati felsőbb élet' mozgásai' 's mozgatásai' viszonyai, állandóúl sem a' mágnesi, sem a' galvani, sem az electricus hatásokra nem vitethetnek az ezek körül eddig tett felfedezések szerént: de 1. lehetnek ezekben majd olly új felfedezések, mellyekre ezen életünk' mozgató elemeinket viheténdjük, — sőt 2. azon három, magnesi, villányi 's galvani hatásokon kivűl más dynamicus hatásformák is lehetnek még, a' mellyek aed hatásainkat előadándhatják. Ezeknek tisztába való tételökre nézve az 1ső ellenvetést a' Faraday' uj felfedezéséről való értekezésre útasitanám; a'hol tökéletesen meg van mutatva, hogy már szerencsénkre a' mágnesség, villány- és galvaniság' minden viszonyai fel vannak fedezve. A' második kifogásra nézve meg lehet mutatni, (mint a' dynamicusok tudják), hogy a' természet' előállításában munkás kiható és visszaható erőknek lehető viszonyai a' térnek mindenik elemmértékein ki van mutatva: a'hosz a' magnességben, a' felűlet villányban, a' hízak a' galvanosságban tűnik fel. — Más dimensiok pedig nem lehetnek.

16. §.

A' további öszverakásakra tehát azt kell tudnunk: az a, e, d adatott elemeknek hányféle öszvetételei lehetnek? azaz: hányféleképen lehet azokat többesítés (combinatio) által úgy öszverakni, hogy azon elemeknek minden lehető kölcsönös viszonyai kitűnjenek. Minthogy ezek közzül akarmellyik, a, e, vagy d rendszer, munkahatásokban felemelődhetik a' nélkűl, hogy (mint a' mágnesi, electricai 's galvani processusokban) a' többiek hasonlólag felemelődnének, sőt inkább a' többi az egyik kitünőbb mellett inkább elnyomatik: világos, hogy ezeknek lehető öszverakásaik' kérdésével a' mathematicusok' combinatioi közzé tétetünk, — egy olly tudo-

mány' mezejére, melly szoros renden megyen és csalhatatlan.

Örökké igaz és tökéletesen kimerített öszvetételek keletkeznek innen, 's engedjék meg a' t. t. olvasók, ha némellyeket idegen környéken kell áltvezetnem, hogy ébreni és álomi állapotunk' titkos viszonyainak rejtekeibe beavathassam. Kimélve teszem ezt, 's azon széles mezejű combinatio-tudományából, mellyet az újabb időkben lipsiai prof. Hindenburg ur örök alapokra tett, csak azt a' feladást fejtem itt meg, melly

Az adatott a, e, d *elemeket, ismételve, egyszerű, vagy befoglalt szótári képletekbe többesíti.* (Combinatio datorum elementorum a, e, d, cum repetitione, simpliciter aut involutorie lexicographice.)

Ezen feladásnak megfejtése igen egyszerű 's könnyü.

Egy rendet, az egyesítés' rendét (ordinem unionum), a, e, d, leírván: tétessék ezek' eleibe az első (az a) elem. Így a' kettős fogatok' elsőbb fogatai állnak elő aa, ae, ad, (complexiones binionum). A' következő kettős fogatok folyvást úgy állnak elő, ha azon előtti fogatokban, mellyekben a' két első betűk vagy elemek különböznek, az első' helyébe az azután következő tétetik. Így lész tehát a' többi kettős rend: ee, ed, dd. Ekként jön ki a' kettősített rendből a' hármasítás, 's mindenik elsőbb rendűből a' következő nagyobb.

Példának okaért:

a e d . . egyesítés' osztálya (classis unionum).

aa ae ad	Kettősítések. Biniones.	- - az a-rend (ordo alphabeticus a).
ee ed		- - az e-rend.
dd		- - a' d-rend.

aaa aae aad	Hármasítások. Terniones.	
aee aed		a' hármasitás' a rende.
add		
eee eed		
edd		az e rend.
ddd - - -		a' d rend.

Ezen képletben külön vannak az egyes, kettős, hármas osztályok. De legrövidebb és legegyszerűbb előál-

lítás a' *befoglalva* való; az a' képlet tudniillik, melly ugy van előállítva, hogy belőle foglaló vonatokkal az előbbeni osztályokat el lehet választani. Ez a' legszebb figura fog előállani, ha az adatott aed elemeket nem egymás mellé, hanem egymás alá irjuk folyvást, és a' feltett szabályokat e' szerént alkalmaztatjuk.

1ső	fogat	- - a	a	a
2dik	—	- - a	a	e
3dik	—	- - a	a	d
4dik	—	- - a	e	e
5dik	—	- - a	e	d
6dik	—	- - a	d	d
7dik	—	- - e	e	e
8dik	—	- - e	e	d
9dik	—	- - e	d	d
10ik	—	- - d	d	d.

Itt ugyan csak a' hármasítás van előadva, de úgy, hogy ebből faglaló vonattal kitetszik az egyesítés, — ki a' kettősítés' osztálya is egy tekintettel.

Az a' talajdona ezen ismételve befoglalt többesítés' előállításának, hogy ebben azon három elemeknek a, e, d, minden háromszor ismételve lehető öszvetételei tökéletesen megvannak. És ha az ismétléseket, mint rangokat, felemelésjellel jelentjük: ebből lész $= a^3$, a^2e, a^2d, ae^2, aed, ad^2, e^3, e^2d, ed^2, d^3, azaz, az a, e, d-nek minden lehető hármas szorzatai (dimensioi), tíz fogatokban (complexiokban). Mellesleg meg kell említeni az algebrának elemeibe beavatottak' kedvökért, hogy ezen tíz fogatok ugyanazok, mellyek az $(a+e+d)^3$ [1] kifejtéséből előállanak; azaz a' mellyek egy háromtagú mennyiség' harmadik rangra való felemeléséből kijőnek. Hogy tudják meg a' betűvetés' gyakorlói, hogy az előttök holtnak tetsző 's tán unalmas betűk életünknek legelevenebb mozgatóira is alkalmaztathatnak 's ott is csudákat mutatnak.

17. §.

Az a, e, d *egyesítéseinek jelentése.*

Hogy ezen tudományos öszvetételeknek jelentéseit felvehessük: mivel már tudjuk, hogy az a az agy-

[1] $(a+e+d)^3 = a^3+3a^2e+3a^2d+3ae^2+6aed+3ad^2+e^3+3e^2d+3ed^2+d^3$. — Mint a' szám- és betűvetők tudják.

rendszer, az akarati rendszer, — a' d a' dúczrendszer, azaz a' kényszerített állati tápláló (vegetativus) mozgás' rendszere, mi jelentése lész tehát az együttérzidegnek, az e-nek, melly az a és d között lévő közep? könnyen elláthatjuk. Mert bizonyosan tudjuk, hogy az akarat között és a' szükségesképen való vagy kényszerítés között vannak az *ösztönök*. Az ösztönök részt vesznek a' kényszerítésből, részt az akaratból is, — vagy világosabban, az ösztönök kényszerítik akaratunkat. Jól tudja a' cselekvő philosophia, szabad akaratunknak millyen korlátlói az ösztönök. Értjük tehát azt, a' mi feltett combinatioi képletünkben legfőbb, az a, e, d elemeinknek jelentéseit, külön-külön, azaz egyesítésöket:

a = agyidegrendszer, = akarati = belső (lelki), — a' külérzések' hatalmas közepe.
e = együttérzideg = ösztöni = közep,
d = duczrendszer = kényszerített (műszerszámi, mechanicai mozgatás) = külső, állati tápláló; az indúlatoknak, 's belső érzéseknek fészke.

18. §.

Az a, e, d *elemek' kettősítéseinek jelentései.*

Emberi életünket mozgató a, e, d elemeknek kettősítéseire, 's felebbi többesítéseire nézve, mellyekben azoknak emeletei (potentiái) tűnnek fel: a^2, a^3; e^2, e^3; d^2, d^3, meg kell szükségesképen tudnunk:

Feltétel. Valóságos rangokra (potentiákra) csak az agyrendszer emelődhetik fel; a' többiek: e, és d csak relative, csak viszonyi nagyobbságba jöhetnek, a' mennyiben tudniillik az a munkája lenyomódik.

Megmutatás. A' felébredt visszaható erő közvetetlen az általa szabad expansivumokba hat (6. §. Követk. 3.), azaz: az agyrendszerbe. Az egész természet' öszverakása pedig csak a' visszaható erő' felebbi potentiázásából áll elő. — Így lett az első rendű öszverakásokban visszaható erő' első mozdúlatjából az első vonati öszverakás. (Mathes. Intensorum §. 17. és köv.) — Második

mozdúlatjából (momentumából) a' felület. (Math. Int. §. 22. 'sat.) Harmadikból a' tömeg (Math. Int. §. 35. 'sat.). Majd a' másod rendű öszverakásokban feltűntek e' világi nagy gömbtestek (Intens. §. 46tól az 55dikig). — Továbbá ismét felsőbb mozdúlatokon az eredeti chemismus és a' világosság (Int. 56. §-tól.). — Mind ezen mozdúlatokon a' kiható erő szenvedőleg tűnik fel, formálván magát mindig a' fő öszverakó, létlő, viszaható pontnak mozdúlatjai 's hatalmai után. Mikor amaz egy létlő erő szüntelenül, munkásan, 's ezen munkái között is változatlanúl marad. (Intensor. §. 40.) — És igy az emberi létlő visszaható erőnek potentiái közvetetlen csak az agyrendszerben mutatkoznak.

Az tehát az idegrendszerek' combinatioinak megértésére a' fő problema; vagy:

Feladás. Az agyrendszerrel öszveköttetett egy létlő visszaható erőnek potentiáit az emberi életben kimutatni.

Megfejtés. Ezen feladás' megfejtése rendkivűl nehéznek tetszik. Még csak tűrhető, elnevezni éltünk' mozgása' hordozóit a, e, d-nek. De azokat arithmeticai viseletbe húzni, 's kimutatni, mit tegyen $aa=a^2$ és $aaa=a^3$ azon felsőbb functiokban (viseletekben), melyekben az a magát meghatja (magával sokszoroztatik) — szerfeletti merészségnek látszik.

Azonban maga a' már az agyrendszer' munkálatairól igen régen bölcselkedő 's tapasztalgató philosophia könnyen kisegít benünket ezen nehézségek közzűl. Mert ha a' tapasztalati lélektehetségek az agyrendszer által jőnek az öntudatba: a'mint vannak azon lélektehetségeinek felemelései, úgy kell lenni az agyrendszer' felemeléseinek is. Úgy de világos a' tapasztalati lélekismeretből, hogy az emberi belső lelki tehetségek közzűl az alsó és legegyszerűbb az *előterjesztés;* ennek felsőbb emelete (mellyben sokszori előterjesztések működnek) az *értelem*, 's végre az értelem' felsőbbje az *okosság*. (Tud. tár I. köt. 164. lapon). Itt az emberi belső, — külső, — és közep tehetségek egy rendszeres táblában állíttatnak

elő, olly módon, hogy a' gyermeki, és így az emberi legelső kornak belső tehetségéül az előterjesztés (repraesentatio) mutattatik ki. Majd mikor az előterjesztés a' későbbi vagy az ifjúi korban maga magát is meghatja, előáll annak második rangja, az *értelem*' (intellectus), melly valósággal minden dolgához értő philosophiai oskolában úgy adatik elő, mint több előterjesztésekből álló megfogásoknak (fogalmaknak, conceptusoknak) tehetsége, hatalma. — A' mint van pedig az előterjesztés az értelemre: úgy van az értelem az okosságra (Vernunft). Az okosság, úgy mond az őreg Kant, oda veti a' maga' alapját, hol az értelem' legfőbbje van, azaz az itéletre (iudicium). Innen emelkedik felsőbb rangokra az alsóbb (itéleteknek) hármas számuk szerént hármas ideáira, mellyekben az okosság magát soha a' tapasztalatokra le nem alázza. Mert a' tapasztalatiak már neki rangjai alatt vannak.

Következetek:

1. Az állatokban is vannak előterjesztés' elemjei. De ez az ő előterjesztésök merő tapasztalási. Elvonni azokat a' tapasztalatoktól, — a' tiszta tér és idő' előterjesztésére, tehetségök nincs. Illy előterjesztést kell értenünk az egyszerü a-n.

2. De már a^2= az értelem, nincs az állatoknál. — Ez csak az emberben van. Azonban ezen a^2-nek is sok különbözései (nem potentiái, csak együtttevői, ha arithmetice szabad szóllani: coefficienseí) vannak az emberi individuumokban.

3. Az a^3=a' tiszta okosság, — a' minden mértékben (dimensioban) tökéletesedett ember, mint ollyan állapot, mellyre az emberiség igyekezik. Mert ezen a^3 teljességére a' megért, meglett emberkor emelkedik fel. (Tud. tár. I. köt. 164. lap.)

4. De mi értelmök lehet a' d és e öszveköttetéseinek? — Míg ezek az a-val vannak öszvekötve, csak úgy vétethetnek, mint a' mellyek az agyrendszer' munkái' felsőbb rangjai' elnyomások miatt inkább feltűnők (mint a' feltételből láthatjuk).

19. §.

Talán megbotránkoznak sok tudós olvasók, gondolván, hogy a' tiszta lelkiekre alkalmaztatván a' mathematicai menyiségi kifejezéseket, ezek által amazok megalacsoníttatnak egy részről, más részről képtelenségektől is tarthatnak, midőn úgy látszik, hogy a' lelkiek a' durva mennyiségi képletek alá vitetnének. — Mellyek azon mennyiségi örök igazságok, mellyek a' lelkiekben is helyet 's alkalmaztatást lelhetnek? — itt most meghatározni helye nincs. De hogy minden botránkozástól előre óvakodjunk, meg kell jegyeznünk, hogy itt azon combinatioi tízféle fogatokat csak úgy használjuk, mint segéd eszközöket az a,e,d-nek teljes és tökéletes viszonyaira; az a,e,d-nek, azaz belsőnk, közepsőnk és külsőnk' ('sat. §. 17.) kölcsönös lehető tekinteteire. És igy úgy használjuk csak, mint köz helyeket. (Tudom. öszves. I. köt. §. 181.)

Illyen tulajdonaiban sok hasznát vennők az előállitott tíz fogatoknak. Ha az a^3 a' meglett emberkort jelenti: a' többi fogatok az életkorok' változásait fogják mutatni az azokban uralkodó tulajdonokkal. — Ha az a^5 a' tökéletes egészséget, a' jóllétet jegyzi: majd a' többiek az idegi nyavalyák' részleteit adják elő. — Ha az a^3 az erényt kivívó akaratot teszi: a' többi fogatokban az ösztönöknek 's indúlatoknak kölcsönös kihatásai tetszenek ki 'sat. Sőt ha az a,e,d rendet megfordítjuk, 's a' combinatioi befoglalást d,e,a, renddel teszszük: az állatok elosztására is találunk egy előleges képletet.

Itt, választott tárgyunkra nézve, az a,e,d-nek, mint belsőnk, közepsőnk és külsőnk' viselőinek, azon fogatok után csak azon jelentéseit fogjuk felvenni, mellyek ébreni és álomi állapotunkra tartoznak.

20. §.

$aaa=a^3=$ *ébreni állapot.*

Az $aaa=a^3$ első fogat, az agyrendszernek tökéletet uradalmát, az akarat' ön törvényadását, a' tiszta ébreni állapotot jelenti 's teszi ki. Azt az állapotot, mellyre

kell minden okos valónak igyekezni. — Azt az állapotot, mellyben érzékeink (organa sensuum) nyitva vannak 's elrendeltetésökhöz képest működhetnek. — Nem ezen ébri (vagy ébreni) állapot' elfejtése (detaillirozása) a' mi jelen válalatunk. És igy nem az, mennyi érzékeink és mi módon működnek ébrenünk alatt. Mély physiologiai értekezést olvashatunk erről az Évkönyvek' IIdik kötetében hazánk' egyik tudós orvosától. [1] — Zavart osztályokat csinált ezekről Oken új munkája' 251—252ik lapjain. De ha itt, vagy majd valamikor jobb alkalomkor, kötelességűl vennők külső érzékeinknek felosztásait: e' jelen értekezésünk' elveihez, a' *mechanicai* és *chemiai* mozgásokhoz, — csak a' *közvetetlen* és *közbevetett* befolyásokat tennők, és igy állitanók elő az érzékeink' elosztásait, szorosan ragaszkodva okfőinkhez. Mert igy kell lenni olly érzékeinknek, mellyek

I. Közvetetlen befolyású érzékek. Itt az érzett tárgynak immediate kell érni idegeink' végeit.

'S különösen

1. Mechanicai közvetetlen érzék= *a' tapintás.*

2. Chemiai közvetetlen érzékek: az *izlés* és 3. *szaglás*, a' folyós és repülő testrészekre nézve.

II. Közbevetett befolyású érzékek — a' két fő eredeti erők' közbevetésökre nézve —

4. Mechanicai, — az elterjesztő (expansiv) erő' mechanicai kihatására nézve, — a' hová a' *hallás* tartozik.

5. Chemiai, — a' visszaható erő chemiai jelenségére vagy a' világosságra nézve, — *látás.* [2]

Ezek működhetnek ébreni állapotunkban. Ez az itt leírt a[3], az ébren, szélesebb terjedékű, mint a' Kluge ur'

[1] Élettudományi töredékek a' külső érzékekről. Magyar tud. Társaság' Évkönyv. IId. köt. 297. lap.

[2] Ezen két felsőbb aestheticai érzékeinknek magyarázatjai rendkivülieknek tetszhetnek. — De az itt előadott eredeti két erők' közbevetésök nélkül soha sem fejthetjük meg azon varázslatokat, mellyek a' hangzódás, hangterjedés, — hangérzésben, — úgy nem, a' mellyek a' világoskodók, világosítottak, világosságot hordozók és világosság' érzésében feltünnek.

1ső gradusú ébrenje, emlitett munkája' 89 's köv. §iban. Mert ő csak a' mágnességi ébrent vette ide, — de a' miről még itt semmi szó nem lehet.

21. §.

2*dik fogat:* aae=a^2e, *az álomru víve.*

A' második fogat a^2e. Itt, mint látjuk, az a^2 azaz az értelem öszve van téve az e-nek, azaz az ösztönöknek, egyszerű rangjával. Ezen fogatokban tehát az e az akarat mellett egy kis rést ád az ösztönöknek. Ha ezért az éber és alvási állapotunkat veszszük képlet alá: az az állapot ez, az az önkéntség (spontaneitas), mellyel az álomra elrendeltetünk. Az a' *fél szendergés*, mellyben még az a^2 miatt a' körűltünk való benyomásokat a' nyitva lévő érzékeink által érezzük 's értjük is. Ha erkölcsiekre vinnők e' fogatot: természete szerént a^2e azt az állapotot tenné ki, mellyben a^2 értelmet az ösztön ostromlaná. Mint Medeánál: ‚video meliora proboque, — deteriora sequor.'—

22. §.

A' 3*dik fogat:* aad=a^2d *jelentése.*

A' harmadik fogat aad=a^2d; mellyben az akaratkiviili, kényszerített mozgások' rendszere, a' dúczrendszer, kezd feltámadni. Az álomi ösztönökre való hajlás után ugyan természet szerént az álomra való kényszerités következik; épen úgy, mint az erkölcsiekben az ösztönöknek való engedés után az indúlatok' kényszeritése; 's hogy az a^2e és a^2d e' szerént egymás után következzenek, világos. De nehéz mégis ezen két álomi elemállapotokat megkülönböztetni. Öszvezavarta ezeket az állati mágnesség' classicus irója Kluge úr is, és az a^2(e+d)-ét egyszerre vette a' mágnesi álomba, mágnesi álmainak 2dik gradusába, könyvének 94dik 's köv. §ban. A' természeti álomban meg kell az a^2e és a^2d-ét különböztetni. A' mi Klugeból az a^2d-re tartozik, az: 1. A' köz melegebbedésnek a' hastól mint közeptől (a' d-ből) való elterjedése. —

2. A' szemhéjak' nebezebbedésök, 's ellenállhatatlan kényszerités, azokat lezárni. — 3. Azonban a' többi érzékek által a' külvilággal öszve van kötve, 's tud minden körülötteieket (mint valóban az a^2 müködése mutatja). Igy nevezhetjük az a^2d fogatot = *fél álomnak.*

23. §.

Az álmodások' formái.

A' 4dik, 5dik és 6dik fogatok ae^2, aed, és ad^2, vagy ha szabad betüvetésformában egygyé tenni, $=a(e^2+ed+d^2)$, azon állapotokat adják elő, hol az akarati agyrendeket, az érzékeket, elnyomják a' többi idegrendek. Még ugyan mutatkozik ezekben is a' szabadság' kis eleme, az első rangú a-ban, azaz, mint tudjuk, csak az előterjesztésben. Ezek közönségesen olly alvások' esetei, mellyekben a' különb-különbféle álmok állnak elő az a repraesentationál fogva, mellyekre ugyan a' bennek működő egyszerű a miatt kevésbbé-jobban (hamarabb 's később) emlekezhetünk. Mert hiszen ébreni előterjesztéseinkre sem emlekezünk mindig — 's ritkán tökéletesen, ha azokat értelmünk vagy okosságunk alá nem hajtjuk. 'S micsoda előterjesztések lebegnek ez álmok alatt előttünk (a^2 és a^3 nélkül)? A' gyermeki tarka képzeleteknél czifrábbak, öszvefüggetlenebbek lehetnek ezek, (Tudom.tár. I. köt. 164dik és 167dik lap) — mellyek az álmodozások' lehetségeit 's titkait felnyitják. És igy főképen csak háromféle álmaink lehetnek.

24. §.

Az aee=ae^2 *fogat = az 1só álom' formája = a' csendes álom.*

1. A' negyedik fogat szerént aee=ae^2 a' csendes, szelid, megszokott ösztönünket ismétlő álmok állnak elő, kedvelt ösztöneinkkel atyafis előterjesztések. — ‚Furto gaudet amans, permutat navita merces.' — Ösztöneink' örömei közzül sokszor kedvetlen a' felebredés: ‚Et vigil elapsas quaerit avarus opes.' Meg kell azonban jegyezni,

hogy ezek az előterjesztések nem azok a' tiszták, mellyek ébreni állapotunkban, segíttetve az a^2 és a^3-tól, elönkbe tünnek. Zavart, állati, legfelebb gyermeki képek ezek, mellyek öntudatunkba felfogódnak ugyan, de mégsem mennek fel az értelemre. És ha az a^2 öszvetételeihez közelitenek, már vége felé jár alvásunk, a' fél ébreniekhez közelítünk.

25. §.

Az aed *fogat, a' tarka álom' képei.*

2. A' másod rendű álmok' formáját az aed fogat állítja elő. A' mint ez sokféléből tétetett öszve: úgy az álom is, melly ennek megfelel, sokféle előterjesztések' tarkaságaiból van rend nélkül öszveszőve. Az öszvefüggés nélkül való, az aed fogatból való, tarka álmok, — mint álmok, — valóban mélyebbek azoknál, mellyek az ae^2-ből származnak, és csak szokottabb ösztöneink körül forognak.

Ha lehet valamit tartani az álomjelentésekről, — ha az az *egység*, mellyre életünk' működései vitettetnek, a' jövendők felől való sejdítéssel is fel volna ruházva: ám hiszen itt van ez az aed álom-figurája, mellyben éltünknek mind a' három factorai bejőnek. Ha ezeknek tarkaságuk, 's sokféleségökből tudunk valami vázt öszvetenni: magyarázzuk belőlök a' jövendőket! — De bizonyosabb a' jövendőket okosságunk' szabályai szerént itélgetnünk. Az okosság, okfői' (principiumai) segédjével, a' mint felül, úgy tul is hathat a' tapasztalásokon, azaz a' jelenen, — 's bizonyosabban, mint a' mi buta (csak a-t tartó) álmaink.

26. §.

Az ad^2 *fogat = a' nehéz álom.*

A' tudatainkkal lehető álmodozásoknak harmadik esete következik, az add=ad^2-ből ösmertetve. Itt a' dúcz-rendszer' hathatósága szerzi álmainkat. — A' dúczrendszer a' kényszerített állati mozgások' fészke lévén, messzebb

az akarati rendszer' thrónjától, a' nehezen szelidülhető indúlatoknak 's dühöknek hordozója.

Innen következik, hogy az ad^2 forma az olly álmokat fogja jelenteni, millyenek:

1. A' hasztalan törekedő nehéz álmok. — Mikor futnunk kellene és nem futhatunk, repülni és meg sem mozdúlhatunk. — Ha futhatunk 's repűlhetünk, az egészséges ae^2 fogat' álma leend.

2. A' nehéz nyomások (lidércz, boszorkány, alpesi nyomások), — ha valamelly dúczrend mozgalmában megakadáiyoztatnék, ide tartoznak.

3. Ide tartoznak az igen indúlatos, és igy a' szörnyetegektőli irtózás' álmai is.

Meg kell jegyezni 1. Ezek csak főbb formái a' való álomnak. Mert tudjuk, hogy ezen három fogatok-, ae^2, aed, ad^2, valamint a' többi fogatoknak is, még annyi változtatásuk lehet, a' mennyiszer azoknak helyeit elcserélgethetjük — azaz, mint mennyi polynomialis együttsokszorozói vannak ezen kifejtett formában $(a+e+d)^3$ (§. 16. végére tett jegyzés szerint), — mellyeket itt, hogy a' sok betűvetésekért a' Tudománytárra tudós olvasóink tovább is ne nehezteljenek, el kell mellőznünk.

2. Könnyen áltláthatjuk, hogy a' Kluge úr' mágnesi álmai között ezen természeti álmaink' tulajdonait hasztalan keressük.

27. §.

Eltérés a' lélek' halhatatlanságára.

A' következő: e^3, e^2d, ed^2, d^3 fogatok, a' mint minden agyidegrendszer' befolyása nélkűl történnek: úgy leghomályosabb, 's legnehezebb fejthetésű tüneményeket mutathatnak. Már csak azon tulajdonai, hogy tudatnélkűliek, olly szörevénybe hozhatnak, melly szerént a' mik öntudatunk nélkűl történnek, — mint a' mikről épen semmit sem tudunk, — azokról okoskodnunk is tréfaság volna. Te igen különösöket álmodál alvásod alatt! — Ki meri ezt nekem mondani? — Én, a' kinek leginkább kellene azokat tudni, — épen semmit sem tudok

felölök. Ki hitethetné tehát el én velem álmaimat? — Igaz, hogy mélyen aludtál, — de hidd el, hogy a' szüntelen gondolkozó valód, a' lelked, gondolkozó tehetségét akarmi mély alvás alatt is el nem veszteti! — — Az illyes, rég óta divatozó vetekedések mind eddig igen keves sikerűek voltak — 's a' lélektudománynak még ártottak. Nem lehetett megmutatni, hogy a' lélek gondolkozó munkásságát el nem veszti már ez életben is, 's csak a' mély álom alatt is. ‚A' mély álomban, az ájúlásban, megszűnik a' gondolkodás egészen'. Ezt veti Bachman jutalomirásába [1].

Nem lehet ezen vítatásokat könnyen 's hidegen félre tenni. Az illyes meggondolások által az a' psychologia, melly a' síron túli létre is kinéz, nagyobb ájúlásba jön, mint maga az ember akármelly szédűlésben is. — Mert miként nézünk mi ki, a' lélek' halhatatlanságára támaszkodva, a' halhatatlan létre? — miért állitjuk, hogy lelkünk magát, a' halál' szédítő zavarjai után is helyre állitja, 's öntudatját a' halálban el nem veszti, ha már ez életben is egy kis szédűlés, ájúlás, sőt egy gyenge álom alatt is, szemünk' láttára 's öntudatunkra, semmivé van téve gondolkodása?

Igy valóban örök halálra lánczol le minket az öreg Kantnak az a' kifogása, mellyet ő a' szelíd Mendelsohnnak, a' lélek' halhatatlansága' ezen egyszerű erősségére tett: *A' lélek egyszerű, azaz résznélküli; és igy részekre oszthatatlan, romolhatatlan, halhatatlan.* Mert erre azt veté Kant, hogy, igenis, a' lélek mennyiségére (quantitasára) nézve ugyan romolhatatlan; de tulajdonságaira (qualitasára) nézve romolható, mert minden tulajdonait elveszítheti, — mint azoktól még az életben is (a' mi következő fogatú mély álmaink alatt is) megfosztathatik.

[1] Von d. Verwandtschaft d. Physik u. Psychologie; v. Dr. C. F. Bachmann, öff. Prof. d. Philos. zu Jena. — Eine Preisschrift. — Herausgeg. v. d. Societ. d. K. und Wiss. für die Prov. Utrecht. Utr. und Leipz. 1821. — 159d. lap. 11ter Grund.

Ezen kifogás állván, a' lélek, mennyiségét ugyan feltartva, mégis csak úgy elhalna, mint a' test, mellynek szintúgy elenyészhetetlenek részei (mert egy testperczecske sem veszhet el); de azért tudjuk, hogy elvesztvén a' test élőműszeri tulajdonait, meghal.

Ha tehát még a' tapasztalat is mutathat olly lélekállapotot, mellyben ez minden gondolkozótehetségeit elveszti ('s csak az álomban is!): mit érnek azon szemléleti igazságok, mellyeket ezen ellenvetésre mondhatunk?

1. A' testi tulajdonok elveszhetnek, mert nem egyszerű alaphoz, nem simplex substantiához köttettek. Öszvetettekhez köttettek ezek; és igy eloszolván az öszvetettek, minden ahhoz csatolt élőtesti tulajdonok is elenyésznek. De a' lelki tulajdonok egyhez, egyszerűhöz köttetvén, és ezen egyszerü mivolt romolhatatlan lévén: annak tulajdonai is, — a' mennyiben az egyetlenegy mivolthoz köttettek, elveszíthetetlenek. Ezen tiszta okoskodás' feleletének igen nagy erőt lehet adni; mert

2. Bizonyos, hogy a' testek sem vesztik el (akarmi eloszlatások után sem) azon tulajdonaikat, mellyek azokhoz *főképen* (primariae qualitates) köttettek, mert ezen tulajdonok minden testekben, sőt minden testrészecskékben is megvannak. Akarmi elosztások után is megvan a' testeknek vonszási (gravitatioi) egyszerü tulajdonuk. Állandók 's örökösök ama' fő testi tulajdonok is, mellyeket az empiricus Lock olly helyesen előadott (De intellectu humano. Lib. II. cap. 8.).

3. Ha tehát azt mondhatjuk Kant után, hogy a' lélek elveszti a' halálban minden tulajdonait: ezzel csak azt az igen nagy képtelenséget állitanók: hogy *a' lélek alább való a' testnél*, alább való a' materiánál, nem veszthetvén el a' test soha is főbb tulajdonait, a' midőn a' lélek azokat elvesztheti. A' léleknek pedig a' materiánál alábbvalóságát, móta az emberek e' tárgyakról gondolkoznak, még soha senki sem állíthatta.

4. A' léleknek azon egyszerű tulajdonát, melly tőle, mint gondolkodótól, elválhatatlan 's örökké megmaradandó, ki is lehet az újabb tudományok után mutatni. Mert az a' tulajdon ez, mellyet az egyszerű megfogású *tiszta visszahatással* (reflexioval) jelentünk ki. Ezen tiszta visszahatás által a' mi gondolkodó erőnk (léleknek, egonak, önünknek nevezzük azt, mindegy) maga magának tárgya. (subjectum et objectum sui est); mellyhez hasonló öntárgyazat az egész természetben nincs. Semmi sincs a' materialis világban, mi magának tárgya és subjectuma is volna. A' természeti világban minden csak tárgy. — Hogy Schelling urral szóljak: „Denn nur *was sich selbst anschaut*, tritt aus der Sphaere des bloss Angeschauten heraus. Was nicht sich selbst aus dieser Sphaere hinweg setzt, bleibt ein in fremder Anschauung Begriffenes, nach Gesetzen der Materie zu Behandelndes und zu Erklärendes.“ [1]

Másként van a' testek' vonszódásukkal. Más testekre nézve van vonszódás, mert egy testperczecske magába nem vonszódik. De a' tiszta visszaható erő, van nincs külvilág, magára visszahat szüntelen. Elmúlhatik egész testi világ, egy szempillantatban széljel oszolhatik; de a' tiszta visszaható erejű lélek (melly magát már a' materiai viszonyoktól megszabaditá (6. §. 4.) visszahatását feltartja. [2]

Meghazudtolja-e tehát az empiria ezen szemléleti igazságokat? — Ha ezt cselekedhetné, gyalázatja lenne az a' philosophiának, 's méltán alacsoníttatnék le ez a' tudomány a' tapasztalások alá; — alá a' történeteknek, a' physicának; arra kárhoztatva, hogy csak az orrunk előtti dolgok körül vesződjék; a' mikor a' tudományok' sorai közzül is ki kellene a' philosophiát törölni, nem lévén érdemes, hogy nála a' régi logicánál egyéb meg-

[1] Erster Entwurf e. Systems der Naturphilosophie, für Vorlesungen. Jena u. Leipz. 201. lap.

[2] A' mi tapasztalásainkra nézve az ebben a' tiszta visszahatásban a' nehezség, hogy ez változó nem lévén, az idő alá, melly a' mi tapasztalatinknak, mint tudjuk, formája, nem esik.

hagyassék, annál a' logicánál, mellyről már Cartez is azt irhatá: ‚*Quantum ad Logicam, animadverti, syllogismorum formas, aliaque fere omnia eius praecepta non tam prodesse ad ea, quae ignoramus, investiganda, quam ad ea, quae iam scimus, aliis exponenda; vel etiam, ut ars Lullii, ad copiose et sine iudicio de iis, quae nescimus, garriendum*' 'sat. (Dissert. de methodo recte utendi ratione, edit. Amstel. 1692. 11dik lap.)

28. §.

Az állati mágnesség.

Még ezek mellett sem azt kérdem: mi módon állhat még a' philosophiai okoskodás a' tapasztalás előtt? hanem, feltartva a' philosophiai érdemet, azt kell kérdenem: mi módon állhat meg a' kontár empiria, melly a' lélek' visszaható ereje' elvesztésére rövid nézeteivel még az életben is példát mutatna, — a' philosophiai örök igazságok előtt?

Hogy ezt kérdhetem, köszönet *Mesmernek*, az állati mágnesség' felfedezőjének. Mert ő ezekre a' legmélyebben rejtetett tapasztalatokat mutatá ki legelőször, olly tapasztalatokat, mellyek a' mély 's öntudatunkba soha nem jövő álmaink alatt mutatkozó lélek-munkáit szemláttára terjeszti elő a' tapasztalásnak.

Nem sokára az állati mágnesség' feltalálása 's alkalmaztatása után három oskolája alapulván ennek, Parisban Mesmer, Lyonban Barbarin, Strassburgban Puysegur alatt: ezen harmadik, a' physicai és psychicai hatást összekötvén, elhatott azon felsőbb álmokra is, mellyek a' mi e^5, e^2d, ed^2, és d^5 fogataink alatt következnek. Azokra tudniillik, mellyekben fővebbek a' dúczrendszerek és az együttérzideg. — A' Kluge ur' classicus munkája' szavait hozom elő: ‚Itt a' beteg illetteték, egyszersmind reá intézett figyelő lélekkel, csak gyengéden, vagy még a' kéznek bizonyos távolban való tartásával is. Az illy bánás után egészen más és Mesmertől azelőtt nem ismert krisisek következtek, mellyek a' legnagyobb jólétérzéssel, a' *lélekerőfelemeléssel*, ön testi körülményei'

tisztább ismeretével, valamint más azokéinak is, kik a' magnetizálóval öszveköttettek, jeleltettek ki.' (Kluge, §. 48.)

Azon álomformák, mellyek a' combinatio alá kényszeríttettek, nem szükség, hogy azon renddel (a^2e, a^2d, ae^2, aed, ad^2) folyvást, minden alvóknál, ugrás nélkül sorba menjenek. Elég, hogy látjuk, hogy azon álomfogatok megtaláltatnak, külön-külön, a' tapasztalásban. De arra, hogy azok öszveséggel egymás után fejlődjenek ki, külső körülmények szükségesek. — Hogy az *e*, hogy a' *d* rendszerek' álomalatti munkái emelődjenek, úgy, hogy majd az agyrendszer egészen elnyomattatván, az *e* és *d* magok is uralkodhassanak: arra vagy 1) személyes előrei különösebb elrendeltetés, — vagy 2) külső befolyások szükségesek. — Segédül kell vennem azokat, mellyek az *Instit. Physiol. organismi hum.* tudós szerzőjénél találtatnak (emlit. kiadás. II. dar. 84dik lap.): ‚A' mennyire a' tapasztalásból bizonyos, az úgy nevezett mágnesi erő vagy önként fejlik ki, vagy tettleg hozatik elő. Az elsőbb gyakran történik a' hysterica asszonyoknál, a' melancholiás, hypochondriás és nehéznyavalyás, rángatódások 's más idegi ingerlések által elfoglaltaknál, főkép a' havi tisztulás' kezdetekor a' leányoknál és a' hevesen felinđúlt embereknél. Mert ezekben történik néha, hogy a' testi érzések különösen felemeltetnek, változnak, 's mágnesi tűneményeket hoznak elő. Külső tettleges okok is gyakran ugyanazon következeteket állítják elő, — bóditó szerek, érczek, villány és galvani erők. De mindeniknél hathatósabban, ha egy erősebb ember a' beteggel (gyengébbel), bizonyos irányú kézvonagatásokkal idő szerént többször elől kezdve, rálehellés és nézéssel 'sat., teljes lelki határozással de minden tisztátalan kívánat nélkül, életműködést közöl,' 'sat.

29. §.

7dik fogat: eee= *mély álom.*

Illy előkészületek után a' következő és mélyebb álomi fogatok' kimagyarázásához közelebb léphetünk. A' következő, mesés álomfogatokat kezdi a' 7dik fogat, az eee=e^5, mellyben tehát a' közép idegrend, az együttérzideg, működik. E' szerént ezen e^5 fogatnak közönséges tulajdonai:

1. Ez az álomi állapot magát sem belsőképen az a, agyrend, által, sem külsőképen a' d által nem nyilváníthatja.

2. Ez tehát mély titkú álomfogat, melly sem öntudatunkra vissza, sem a' külső jelenségek által kivűlre épen nem hat. Következésképen

3. Az a' *mély-álomi* állapot ez, mellyen által semmi emlekezet nem hat. Való eredeti képe a' hajdani mesés Lethe vizének. Mély homályú ez, mellyben az agyrendszer egészen pihenvén, 's a' dúczrendszer sem tünvén fel: míg a' külső dúczrend nem erőlködik, addig ezen álom képletek között megnyugtató mély csendű álom.

4. Ha ugy nézzük ezen mély-álmot, mint az agyrendszer' pihenesét és a' dúczrendszer' rangzatlanságát: ezen állapotra felléphetnek még a' rendes 's megujító álmok is, 's ez volna az az álom, mellyből épen semmi álminkról nem emlekezhetünk; mi gyakran megtörténik.

5. A' csendes, de mély álomból az egészséges állapotban a' tarka 's más álmakra megyünk vissza. De az előbbi §-ban felhozott két körülmények között tovább is változik az álom 's áltmegyen majd a' mágnesiekre.

6. Igen világos, hogy a' Kluge ur' 3dik gradú álma, mellyet ő a' 69dik §-ban igy ir le: „Ha eddig a' beteg a' neki tett kérdésre felelt, 's felébredése után emlekezett: ezeket többé nem teheti. Minden szólításra, még a' nagy kiáltásra is érezetlen, 's ébredésekor legkisebb emlékezete sincs ezen állapotjáról.“

30. §.

Az álomjárás' fogatai közönségesen.

Az eddigi alvás' képei a' rendszerénti alvások alatt is megtaláltatnak. De a' mellyek hátra vannak a' 8—10dik fogatokban: e^2d, ed^2, d^3 ollyak, mellyekre vagy különös elrendeltetés, vagy mágnesi kezelések (manipulatiok) szükségesek. Ezek tehát csak az álomjárások' képleteihez tartoznak. Ezeknek közönséges tulajdona az, hogy bennök, éltünk' mozgatói közzül az egyik végső (az egyik extremum), a' dúczrendszer, kevésbbé-jobban felemelés' rangjai szerént (d, d^2, d^3) működik, a' másik végső, az agyrendszer', tetsző befolyása nélkül. Ezen kényszeritett 's mechanicai mozgasú d rendszernek köz tulajdona okozza azt, hogy ezen d-szernek vagy az álomjárásoknak fogatai álmaink' soraiban nem természetesek, és csak kényszerítés által jöhetnek elő.

Mi jeleneteket várhatunk előleges tudomány szerént az álomjárás' d (e^2+de+d^2) fogataiból? meghatározni ide tartozik. Mert valamint azon fogatokat, mellyekben az agyrendszer működik, ugyan az a potentiáinak jelentésök által kellett előállitanunk: úgy éltünk' mozgatója' másik végén levő duczrend' rangjait is, vagy a' duczrend' hatalmasabbodásait, mit tegyenek, ki kell itt mutatni; hogy az alvásnak két végső, agy- és duczrendszeri, részei, mellyek között az eee mélység van, mathematicai képletünkből kitessenek.

1. Tudván tehát (a' 17. §-ból), hogy a' dúczrendszer hordozója a' testi táplálásoknak, az indúlatoknak, azon belső érzéseknek, mellyek az öt külsőknek és az agygyal öszveköttetteknek tétetnek rendszerént ellenökbe: következik, hogy a' mint az a^2 agyrendszer' hatalma a' felemelésjel' (exponens) lejebb szállásával a' külső érzékek' hatásai 's az akarati mozgások elenyésznek: úgy az agyrend' működése nélkül elevenedő duczrendszer, nagyobb-nagyobb potentiája szerént, a' belső érzéseket (sensus internos) inkább-inkább ébreszti. De mi ébresztés lehet ez? mert az ébredést rendszerént az

agyrendre értjük; mi felserkenés? mikor nem a' kül, hanem a' bel világra támadunk fel mintegy, — mellynek szokatlan vidékei előttünk ismeretlenek.

2. Az új belső világ' felnyilásakor az új 's ismeretlen tárgyak- és erzésmódokhoz épen úgy kell szokni az ezen fogatokban alvóknak, mint a' szemeit megnyitott vakon születettnek a' látás' módjának és világosság' tárgyainak varázslataihoz. Gyakorlás által többet-többet ismerhet ezekben az alvó. Miket ismer meg a' mágnesi alvó? majd megtanit reá felvett classicus irónk Kluge, meg az állati magnességre figyelők is.

Ha még kétszerte szorosabban lehetett volna is ezen okoskodásainkat mathematicai formákra alapitani, mégsem bátorkodtunk volna, még ezelőtt nem régen, ezekkel honi tudósaink előtt fellépni, félvén, hogy a' rosták 's serpenyők szaporodnak literaturánkban; félvén a' meg nem hallgattatástól, a' nem olvastatástól. — De szerencsénkre honunkban is feltűntek a' természeti állati mágnesség' példái, — a' többek között két hiteles helyeken, Egerben 's Debreczenben. Ugy tartom, hogy már nem a' hitelről, hanem csak a' felvilágositásról lehet a' kérdés.

3. Álomjárási érzéseik' módját, lehetségét, még kevésbbé tudhatják a' betegek, mint az ébreni érzés és előterjesztés' módjait tudhatjuk. Hasztalan gyötrik az illy psychologiai kérdésekkel az álomjárókat. Nincs olly dúczrendrang, mellyben ezekre megfeleljenek. — Nem tudom, hogy'? — nem tudom, mivel? és hol? Mindnik álomjárási lépcsőn illy feleleteket szedhetett öszve Kluge. És így akarmi világos látóban is (clairvoyant) nincs olly világos érzésmód, mint az ébreniben. Mert ébren tudjuk legalább, hol és mivel látunk, hallunk, szaglunk, tapintunk 'sat.

4. A' dúczrend által való mágnesi belső felserkenésnek, természet szerént, abban is kell az agyrendszeri ébrentől különbözni, hogy az agyrendi ébren egy hatalmas közepre (centrumra), az agyra, vitettetik; a' mágnesi felserkenés pedig a' széljel szórt, közep nél-

küli dúczrendszerre. — Mert tudhatjuk, hogy minél hatalmasabb a' közepre vonszás, annál kisebb határú 's körű az elterjesztő, kiható erő. Mert minden illyes kihatási erők a' hatalmas centrum körűl tartóztatnak. Igy van az agyrendszerben. Az agyrendszerből széljel ágaznak ugyan 's az egész testen uralkodnak az igen-igen vékonyra 's végre az izmokban észrevehetetlen szálacsokra oszlott idegek; de épen azért, hogy az agycentrum igen nagy, ezen idegek' kihatása nem messze tart a' bőrön kivűl. Más érezhető tárgyakból kell kihatni a' szagnak, a' világosságnak, a' hangrezkedtetésnek 'sat., hogy kül érzékeink által azokat észrevegyük.

De a' duczrendszer' serkenésekor másképen 's csudábban fog hatni érzésünk. A' duczrendszerben nem lévén centrum: azon *idegi kihatáskörök*, mellyeket már (mint a' villányi, mágnesi erőknek, mint a' világoskodókból, szagoskodókból 'sat. való kihatásokat) az egész tudós világ elösmért, sokkal messzebb hathatnak ki, nem lévén olly közepök, mellyre azok hatalmasabban visszatartóztatnának. (Mint az egész universum' centralis tömegéről mondhatják, hogy annak olly hatalmas visszahuzó erejűnek kell lenni, melly szerént a' világosságot is visszatartóztatja, 's következésképen az setét és láthatatlan.)

5. A' dúczrendszer' érzései tehát messzebb és mélyebben hathatnak, mint az agyrendszeri öt érzéseink. Mert a' dúczrend' ideglényi kihatásköre nagyobb, mint az agyé. — Minthogy már az idegeket kell illetni az érzett tárgynak, vagy közvetlen vagy közvetve, a' két fő világi ki-és visszaható erők által (20. §.): következik, hogy a' dúczrend' nagy kihatásköreit mindezen érzéki illetések könnyebben érdekelhetik a' dúczlényegi kihatás által; és hogy nem szükség a' dúczrend által való álomi érzéseket különös érzékeinkre (szemre, fülre, orra 'sat.) vinni. Mert a' dúczidegi kihatásköröket az érezhető tárgyak a' testen kivűl távolra is érhetik a' mágnesi álom alatt, nem úgy mint ébren, mikor már a' dúczrend' hathatósabbsága elnyomatik.

Ezekből áll az állati mágnesség' csuda tüneményeinek magyarázása.

31. §.

Az álom' 8dik, az álomjárás' 1ső fogatja: eed. — *Kluge' 4dik lépcsője.*

A' 8dik álomfogat e^2d, az álomjárás' 1ső, és a' Kluge' 9dik lépcsője, mellyben az állati külső mozgású d dúczrendszer működik, melly d sok belső érzékeinknek fészke; és így ezen d' munkálatja az a^2d-ben inkább feltűnhető, mint azon fogatokban, mellyekben a' hatalmas a agyrenddel tétetik öszve. Ezen e^2d fogatról a' már a' 30. §ban előre megmondottakat bizonyitja Kluge: „A' mély álomból (az e^5 ból) az alvó magához jön, de mivel a' külső érzékek zárvák, csak a' belső érzések' formái maradnak meg, az alvó belsőképen serken fel, 's ez a' belső ébredés halkan megyen. (§. 99, 100.) — A' has' tájéka az érzések' helye, mellyeket gyakorlások által ösmerhet jobban. (§. 103, 104.) Ha villányvezetők zárnák is a' tárgyat, azokon ált is fog majd érezhetni. (§. 105.) Majd az egész testén elterül ez a' hatás, mint koenaesthesis, mint köz érzék; lát, de nem szemmel, hall, de nem füllel". (Mint §. 30. 5dik pontunkban.) Mind az öt érzékeken áltmegyen Kluge. Leirja, mi czifra látás tűnik itt fel. (§. 106—109.) A' hallást 110—112. §-ban. Az izlést és szaglást 114—115. §-ban. De mivel a' duczrend' felserkenésében a' dúczidegszer' kihatási köre messze kihat 's a' tárgyaknak mintegy eleikbe megyen, mintha tapintó idegvégi kihatások által a' tapintó' érzékei igen meghosszúlnának, az álomjarási tactus' csudáit sok példákkal mutogatja. Mint érez 1) más embereket, 2) magnetizálóját, némelly különös dolgokat, mágneskövet, érczeket, a' villányosokat; mint illeti őt a' villányság, galvaniság; — 's 3) mi módon érdeklik az égi testek' állásai; a' 116—126. §-ban.

Igazságtalanok volnánk az egri mágnesi alvónk' tudós orvosához, ki a' betegség' lefolyását nagy gonddal

leirta, de méltatlanok is honi olvasóinkhoz, ha ezen közeli példát értekezésünk közzé be nem szőnők. [1]

Itt a' mágnesi álom, azaz a' mi e^2d fogatunk' tüneményei, hamar előjöttek. Decemb. 10dikén nehéznyavalya mutatkozván, 11dikén már ezek között duczrendszeri erőltetett tagmozgalmak, táncz, dobolás, 'sat. következnek. 14dikén (lap. 10.) feltűnik az e^3 mély álom, mellyből az e^2d-re ébredez, megismervén a' vele öszvekötésbe jötteket. (lap. 11.) — Hosszan tartottak az e^2d fogati tünemények. Ide tartoznak: a' has' tájáról érzett czukros víz (12. lap.), az óramutató' hol létének megmondása (12. lap.). E' hosszú betegség alatt az e^3 mély álom visszakerűlt ugyan gyakran, de ebből újra az álomjárófogatok tűntek elő. — 18dikban a' harang' hangja érdeklé szerfelett; ugyanakkor délben a' még az épűleten kivűl lévő látogatót az e^2d által megismeré, 's estve előre tudta, hogy a' toronyba harangozók mentek. Az illy 1ső rendű e^2d álomfogatok szinte naponként előkerűltek.

32. §.

Az álom' 9dik és az álomjárás' 2dik fogatja = a' Kluge' 5dik lépcsője.

A' duczrend' első rangja, d, az agyrend' egyszerü repraesentatiójának felel meg. Tudjuk pedig, hogy ha a' repraesentatio magát meghatja, azaz, ha az előterjesztés ismeri magát (magára visszahat), értelemmé lesz. (18. §. Feladás.) Épen így van a' duczrend' felsőbb eme-

[1] Magyar és latin nyelven jött ki. Csak a' latin példány van előttem: *Historia catalepseos compositae, somnambulismique per se evoluti, observata per Mich. Hanák, Med. D., I. Comitatus Heves. honorar., A.-Episcopalis Civ. Agriensis Ord. Physicum. Agriae* 1832. *Typis Lyc.* Ezen példány' lapjaira mutatnak az utasitások. — A' debreczeni álomjáró' betegségéről csak némelly kedvelt hazai ujságunkban lehet tudósításokat látni; még öszvefüggő orvosi tudósitások felöle nincsenek. Pedig az illyekben elsőbbek a' mágnesi álom' természetét értő orvosok; — ugy gondolkozhatik felőlök a' philosophia.

letű müködése. Még a' d álomjáróelem a' belső érzések által észrevett külsőket hozott az előterjesztés alá, a' d^2 már magára a' maga' subjectumára is visszahat. És igy az ed^2 = a' maga' szemlélésének fogatja. (Kluge 136 §.) Ezen maga' ismérete, maga' értése által, megismeri az alvó beteg nyavalyája' helyét és tulajdonságát; sőt ösztöne támad gyógymódjait is kikeresni. (Kl. §. 137.) Mágnesi álmának kezdetét, tartósságát, ugy betegségének következendő változásait, több hónapokra előre megmondja. (§. 138.) A' vele öszveköttetésben lévőknek belső változásait is illyen formán láthatja. (§. 139.) — A' mágnetizáló' indúlatai közöltetnek az álomjáróval, 's mindezeket a' hasából érezni állitja. (Kluge §. 140.) —

Illy múltakat elnéző tehetséget mutata a' mi egri látónk Dec. 16dikán, minekutána ekkor az e^2d-én áltment, a' 12dik lapon. A' 13dik lapon lévő kérdésekre csak az ed^2 felelhet. Igy emelődött fel 19dikén a' gyógyösztönre, 's magának gyógyszereket rendelhete a' 17d. lapon; 20dikban messzeterjedt d^2-je, 's megmondta, hol van az azelőtti éjjel katonatársaitól megölt katona' holttestе, 's mindenben ugy találtatott. A' következő napokon mind szokottabb lett előtte az ed^3 forma.

33. §.

Az álom' 10dik fogatja, az álomjárás' 3dik és utolsó fogatja.

Az utolsó lehetséges álomforma = d^3 következik. A' mint a' külső érzések' előterjesztéseiből (= a. §. 18. Felad.) és értéséből (a^2) az okosság magát felemelé: ugy kell emelődni a' belső dúczi érzésekből (d) a' maga' belső ismerésének = d^2, mint még részletekből, a' d^3-nak, azaz a' közönséges kihatási ismeretnek, annak, a' melylyet már semmi különös nem határoz.

E' szerént a' d^3-ban alvó rendkivüli világgal látja a' közönségest, a' múltat, jelent és ennek távolabbjait is. Kérdetvén, mint tudják ezt? mintha valaki mondaná nekik, felelik. (Kluge §. 148.) Orvoslás' módjai mellett gyógyszereiket meghatározzák, 's ezekben a'

külvilág által kevésbbé akadályoztatnak. (§. 150.) Ezen rendeleteket a' felsőbb ok és okozati viszonyba is (az okossági causalitasba. (§. 151.) Ezt az orvostulajdont másokra is alkalmazhatja. (§. 154.) — Mint a' múltra, ugy tehetsége támad a' jövendőre is; 's ezen jövendőlő álomjárási tulajdont hosszasan mutogatja Kluge §. 155 —158.

A' mi egri szenvedőnk is felemeltetett ezen legfelsőbb d^5 lépcsőre. Először Januar. 21dikén, 39d. lapon. Az itt előhozott tiszta feleletek a' d^5 hatalmát mutatják. Ettől fogva gyakran felemelteték ezen duczrend' legfelsőbb rangjára. — Majd mindennapi előforduló álomjárása közt a' jövendő krisiseit beszéli, mint 31dikén 49d. lap.; az 51dik lapon; 's Jan. 31dikén 'sat. a' d^5 felemelkedése csuda orvosi szerek' rendeléseiben mutatkozott, mellyek a' következő álomjáró-meglepettetései között még jobban kifejlének.

34. §.

Illy csudákkal teljes az álom' pályája, a' legkisebb szenderedéstől addig a' lépcsőig, hol az emberi életműködés a' duczrend' legfelebb emelésével mintegy magán kivűl teszi magát. Nagy 's az elyseum' mesés, tarka téreihez hasonló csuda mező nyílik itt mindenütt, melylyekről különösen okoskodni, az értekezések' határain túl hat. Itt még meg kell mutatni: I. Mi úton ébredünk fel 's térünk vissza ezen messze vidékről. — II. Mi viszonya van az álomjárás' exaltatioinak, 's a' hatalmas agyrendszer' ébreni működéseinek.

I. Két része levén az álomphilosophiának: 1) a' természetes álom' palyáji, az e^5 hetedik fogatig; 2) ezentul az álomjárás' szenvedélyes előállása; az ébrenhez való visszatérést is két körűletek közt kell felvenni.

1) A' természeti álom legmélyebb 's legfőbbjéből (az e^5 ból) sem egyszerre, hanem lépcsőnként megyen vissza az ébren felé, először az álmok' tarkaságukra, majd a' fél álmokra. Innen van, hogy akarmi mélyen aludtunk, (az e^5 ban) mégis felserkenéskor valami álo-

mi képecskék lebegnek előttünk, melly a' mély alvásban nem történhetik. De a' mint nem szükség mindig az a^2e, a^2d, ae^2, aed, ad^2 fogatokon elaludni: ugy épen nem szükség ezen fogatokon sorban felébredni.

2) A' mint a' mágnesi felsőbb álmok az e^5 mélységen túl mennek: úgy az ébren felé vissza is múlhatatlanúl ezen titkos e^5 Lethéjén kell álthajózni a' kül világra, 's így közeliteni a' hold' csendes fényű világából a' minden ál fényeket meghomályositó naphoz, az agyrendszer' főuralkodásához. De ezen visszajövetelek között sem mindenik lépcsőt ismételni, sem azokon soká mulatni nem szükség.

35. §.

II. Az álomjárás és ébreni viszony.

Minden álomjárás az ébrenre az e^5 titkos fogaton jövén által: ezen e^5-ban, mint feledékenység' fogatjában, mindenek, mellyek még a' mágnesi alvó előtt világosak voltak, elmaradnak, 's az ébreni világosságra ált nem jőnek. Az álomjárásban feltűnt álmok ébrenünkkor elő nem hozattatnak, 's azon csuda képekre nem emlékezünk. Bájos határ az e^5. Álttörnek ugyan ezen a' hatalmas agyrendszeri ébrenünknek emlekezetei az álomjárásig, mert a' mágnesi álomkor ébrenünk' ideáira emlékezünk: de vissza fele a' gyenge dúczrend' benyomásai csak az e^5-tól, az e^2d, ed^2, és d^5 fogatjaiban maradnak. Ébrenünk' hathatósságának a' mesés álmok' vidékeire való illyen kiterjedése a' tapasztalati lélektudományban azt mutatja meg világosan, hogy ébreni, és ettől legmesszebbi mágnesi álmaink ugyanazon egytől, ugyanazon egy visszaható erőtől, van. De az már nagyon különös, hogy, megforditva, ébrenünkben álomjárási előterjesztéseinkre nem emlékezünk. — Ha csak ezen önemlékezetünkből kellene ítélni, el kellene tagadnunk álomjárási csuda's igen szélesen terjedő gondolkozásainkat, 's azt kellene állítanunk, hogy a' lélek csak az álom alatt is buta gondolkozatlanságban van. Köszönet a' mágnesi oskoláknak, hogy ezt illy világo-

san megczáfolták. — Igen hatalmasan viszi a' gondolkozás a' maga' hármas potentiája' szerepjét (a, a^2, a^3) a' mély alomjárás alatt is (d, d^2, d^3 viseleteiben) szemünk előtt. Ugy hogy, noha az álomjárók ébrenökkor azokra nem emlékeznek, mégis épen nem igaz a' Bachman ur' feltétele, hogy a' gondolkozás a' mély álomban megszűnne. — A' mi egri betegünk még az e^3 titkos mélységei alatt való állapotját is tudja. Maga magyarázza ki azt a' 49dik lapon. Elenyészik az alatt, úgy mond, minden ideák és tárgyak' ismerete. Ismeri tehát ezen ön állapotját is; és igy ez a' mélység sincs tiszta öntudat nélkül.

Miért nem emlékezünk tehát ébren korunkban tisztán az álomjárási rendkivüli eszméleteinkre? — Az e^3 feledékenység' áltjövetelén kivül, ott kell ennek okát keresni, hogy ébrenkorunki sok ezer apró és kis hatású benyomásokra sem emlékezünk. Hány keves erejű előterjesztések futnak el figyelmünk elől ébreni állapotunkban is? Ellene mondhatatlan feltétel, hogy *a' hathatósabb érzések eloltják a' gyengébbeket* (sensatio fortior exstinguit debiliorem). Az agyrendszer' igen hatalmas működése véghetetlenül hathatósabb lévén a' gyenge dúczrendszer' benyomásai felett: mikor a' duczrend' igen csekély hatása után az agyrendszer' nagy hatalma felkél, elmossa a' gyenge álomjárási képeket, mint a' gyertya- 's holdvilág' képeit semmivé teszi a' nap' világa. Mégis tehát teljességel nem emlekezhetik-e az illy gyenge dúczi kihatás által támasztott benyomásokra a' hatalmas létlő visszaható erőnk? megmutatni nem lehet. Ugy látszik, hogy nem tudjuk még azon módot, melly által az álomjárási benyomások ébrenkorunkban visszahozattathatnak. De valóban előhozattatnának, mint már Klugenek 165 és 167diki lapjain a' Nasse és Mouillesaux' inditványaikból is gyaníthatjuk.

NYIRY István.

TERMÉSZETTUDOMÁNY.

I. — TERMÉSZETTÖRTÉNETI MŰSZÓTAN ÉS LÉTSZERÍRAT.

(ORISMOLOGIA ET ORGANOGRAPHIA HISTORIAE NATURALIS.)

> Si les hommes definissaient les mots, dont ils se servent, il y aurait moins de disputes; car ce n'est pas assez d' être entendu, il faut encore qu'on ne puisse pas être mal interprété.
>
> *Voltaire.*

Meggyőződve arról, hogy közérthető természettörténetünk addig, míg meghatározott természettörténeti nyelvünk nem lesz, nem lehet; — hogy a' természettörténetnek még csak olvasásához sem foghat sikerrel, ki annak saját nyelvét nem érti: [1] a' természettörténeti műszótant és létszeríratot olly czélbol dolgoztam ki nehány év előtt, hogy azt az 1834dik esztendő' első havában jelentett nagy Természettörténet mellett kiadjam. De hazámfiai' részvétlensége miatt e' szándékom nem létesülhete.

Ha mind kézíratban maradásra van is rendelve dolgozatom: [2] magamnak mégis a' haza' sajátjával, tudniillik a' magyar nyelvvel, bánásomrol számot adni tartozom.

[1] — ‚physiographiam qui colit, ullo pacto metam perfectionis cognitionis falicius non attinget, quam si aliquot dies terminis perdiscendis tribuerit'.

[2] A' magyar könyvek' keletéről itélve mást nem reménylhetni.

Minthogy minden élőnyelv' természettörténeti műszavai jobbadán a' deák 's görög nyelvbeli műszók' kaptájára készülnek: a' magyarban én is, mennyire nyelvünk' szelleme engedé, kaptának a' deák 's görögöt vettem. Innen lett az, hogy a' névmások' különböző végzeteit (l. Bévezetés), az összokat 's egyebeket a' deák-görög minta után képeztem, p. o. *fűrészült: serratus, a, um; egytermékű: monocarpus, u, um; termékkörv: pericarpium* 'sat., mert csak így lehete nyelvünkbe is a' deák-görögben annyira diszlő consequentiát behozni, megtartani.

Az előttem műszavakat alkotó magyar természettörténetírók'[1] egyike sem terjesztette elébe az egész természettörténetben előjövő tárgyakat. E' miatt dolgozatjaikba azon hiba csúszott be, hogy igen számos szavakat ferdéül használtak el. Én, ki a' természet' három országabeli műszavakat egyszersmind szedtem öszve, e' hibát kerűlni szándékoztam.

Hol a' műszó' jelentésénél fogva új, a' magyar munkákban nem találtató fogalom jött elő: ott annak kijelelésére vagy a' tárgynak megfelelő szó' törzsökét csupán avagy illő raggal ellátva; vagy illy hibítván, az elsőségi jogon, új magyar hangzású szót alkalmaztam.[2] El nem hallgathatom itt azoni bámulásomat, hogy nyelvünket a' műszók' képzésére szintolly alkalmasnak találtam, mint az oskola olta is annyira megszokott deák-görögöt; egyszersmind gazdagabbnak lelém, mint a' deákot vagy görögöt egyenként. — Nem kell minden szokatlan szót újnak nézni; a' mi első tekintettel annak látszik, nem mind az. Példaúl a' ‚*hom*' szót hozom föl. ‚Hom' = sinciput. E' szó megvan ezen ösztételben: *hom-pora*, melly

[1] Benkő Ferencz: Werner Ábrahámnak a' Köveknek és Értzeknek külső Megermértető Jegyeikről. Kolosvárott. 1784.
Diószegi és Fazekas: Magyar Fűvészkönyv. I. II. Rész. Debreczenben. 1807.

[2] Az új szavak' (sic!) képzésében követett szabályokat is apródonként hozzá fogom e' munkámhoz jegyezgetni, hogy belőle ne egyszerű — hanem etymologica műszótan legyen.

használtatik ‚*homnak pora*' helyett, 's ámbár egy szókép mondatik ki, de hom' porá-nak kellene lenni.

Midőn egy deák és egy görög ugyanazon jelentésű szót (p. o. *folium* és *phyllum*) különböző értelemben találtam vala használtnak, 's a' magyarban már hasonló jelentésűre semmiképen sem akadhaték: hasonló licentiaképen a' vidéki [1] (provincialis) különböző szóejtést különböző, de hasonló fogalom' előterjesztésére vettem föl, p. o. bög, csög; göcs, göb.

Ha valaki bizonyos szó' jelentésének meghatározásában fölakadna, és azt más, hasonló fogalom' jelentésére alkalmasabbnak vélné: arróli itéletét addig függeszsze föl, míg a' sok hasonjelentésűeket öszve nem hasonlította. Ha ismét másnak az egész műszavak' öszvesége nem volna ínyére: azt bizonyossá teszem arról, hogy azokat nem olly czélbol dolgoztam ki, mintha az itt adottakat az egész közönségre szándékoznám tukmálni; csak utat akartam törni a' későbbieknek [2], hogy ők

[1] Sajnálom e' tekintethen, hogy hazám' kevés vidékével vagyok ösmeretes. E' hijányt mégis jobbadán kipótolta tiszt. tud. Kassai József úr' igen jeles magyar-diák szókönyve.

[2] Pest, Aprilis 13. 1836. Tek. tud. Dr. Frivaldszky úr a' m. tudós Társaság' Évkönyveiben leírt rovarak' bélyegzésében már az általam előbb kidolgozott (1834 elején) műszótant használta.

T. t. Vajda Péter ur szinte leírta saját használatára a' műszótan' deák utalóját (index) 1835. nyarán, és mint a' mai datum alatt kezemhez vett *Füvészet*' *első* részéből látom, azt úgy, a' mint az akkor volt, ámbár nevemet csak két helyt említé, egészen elfogadta. (De azért nem minden a' Füvészetben előjövő műszó sajátom. E' tekintetben a' két munka' valamikori öszvehasonlítása majd elég fölvilágosítást szolgáltat). 1835 nyara ólta, mivel minden sajtó alá készülő érdekesb munkáimat többször szoktam áltdolgozni, a' műszótant is kétszer dolgoztam ált, 's megvallom, csak *azolta írtam belé* a' névmások' végzeteire nézve azon *egész* consequentiát, mellyet a' deák-görögben leltem (mit tekintve szinte nyereség, hogy 1834ben részvevője a' természettörténet-írási vállalatnak elég számmal nem találkozék); azolta több műszavakon, okoknál fogva, változtatást

e' nyomon kevesebb fáradsággal 's talán több szerencsével szolgáljanak köz hazánknak. Szerettem volna, ha olly kedvező körülmények közt élnék, hogy nemcsak időmet, hanem értékemet is áldozhatnám a' közjónak, munkám' deák utalóját (index), a' debreczeni Fűvészeket követve, magán kinyomtattatni, azon kérve ahhoz értő honomfiait, hogy valamennyin e' *tudományos nyelvünkre* nézve nem kis fontosságú műszavakat hányják, vessék meg, 's kiki igazításait köz helyt velem tudassa. De —

E' jelen műszótan csupán a' szorosb értelemben vett természettörténetben (mineralogia, botanica, zoologia) előforduló régibb-újabb műszavakat tárgyazza, 's értelmöket a' leginkább divatló (l. Literatura) írók után fejezi ki.

Betűrendbe van szedve, úgy mindazáltal, hogy mindenik létszeri műszó alatt a' létszer' részei 'sat. is említtetnek, vagy előadatnak. E' tekintetben különbözik e' munka a' csupa szótári előadástól, 's valamennyire a'

tettem, p. o. *csíra* embryo helyett (nem *csira*, mint a' Fűvészet 14 lapján, *β.* nyomtatva van, mivel akkor is már *csira* szót spado, hermaphroditus-nak használtam)' ‚*emőd*, *emde*' szót választottam. *Tally* = *spermophorum* most nálam nincs többé, helyette *talj* jön elő, és valamint a' *tal* ezelött, az is *podium*-ot teszen; a' spermophorum pedig a' görögként ‚*magvivőncz*', ‚petevivőncz', ‚tártány' lett. Illyenek továbbá: forrács = strophiola, most már = raphe; púpos = gibbosus, most hoporcsos, tarka = variegatus, most = ezifra; köldökény most köldökécz, (mert az — ion görög végzet kicsinyítő) 'sat. Némelly szók hibásan irattak le; p. o. *termékköro* termékkörv h., *szelernye* szekernye h., *tetőnködő* tetőzködő helyett.

Ez utolsó szó a' ‚*fastigiatus*'-t tevén ki, javításom után az ‚*atus*' végzet miatt nem is maradhat tetőzködőnek, hanem ‚*tetejült*'-re változott. Ide tartoznak: csupka, czupka helyett; tollász, toklász h.; dornós, dornó; domós, domó (nógrádi szó) h., 'sat.

Továbbá, minthogy a' rejtvenmátkás v. lopvanősző növények' és az ásványok' műszavai a' leiráskor a' textusbol *mind* kiszedve nem voltak: a' mi e' részben enyim, akkor lehet meglátni, ha majd az én munkám is nyomtatást ér.

rendszereshez is szít; belőle tehát, nem számítván a' keresgetési időt, ha kinek tetszik, szinte rendszerileg olvashatja az egész műszótant, p. o. *állat* szót vevén, a' határozat (definitio) után a' *részek*, mellyekből az áll, neveztetnek meg; ezek között vagynak (p. o.) a' *végtagok;* ha ezekről kívántatik bővebb ösmeret, azon szót kell fölkeresni, 's i. t. az utolsó porczikákig.

A' könnyenérthetés végett a' műszavak alatti magyarázatban a' *linnéi* rövidségtől eltértem.

A' közműszavak' általános vagy elvont jelentése azok' szótári helyén előadatik ugyan, de egyszersmind az alkalmazott a' létszerek' leírása alatt is előfordúl[1], 's erre utalnak az általános jelentés után következő számok, p. o.

tárcsált: peltatus, a, um,

lapos, téres test, középre eső czupkával. l. Kötnök. II. 2. 'sat.

Itt a' szám (II. 2.) annyit jelent, hogy ezen létszeri műszó alatt *kötnök: connectivum*, a' bélyegek' IIdik rendében a' 2dik sorban előfordúl a' *tárcsált*, alkalmaztatva a' *kötnökre*, 's magyarázva, millyen a' *tárcsált kötnök.*

BEVEZETÉS.

I.

Minden, a' mi a' nagy természetben létez, az emberre nézve csak annyiban érdekes, mennyiben az ennek figyelmét magára vonja.

Ezen figyelem kezdete a' természetteli ösmerkedésnek, mellynél a' legelső tételek közzé a' *névadás* vagy *elnevezés* tartozik.

II.

Azon testek 's ezek' részei, mellyek az ember' érzékeire hasonló vagy különböző tüneményekkel hatnak,

[1] A' könnyenérthetés és világosság pótolják ezen *ismétlési* hibát.

ugyanazon, vagy különböző névvel jeleltetnek meg, p. o. állat, láb, hús, csont, fa, ág, gyümölcs 'sat.

A' közönséges ember a' testek' kitünőbb részeinek elnevezésével beelégszik; nem az, ki valamelly fölvett tárgyat minden apróságaival kifürkészni szeret; ennek, hogy azoknak minden, még a' legkisebb, részökön is észrevett szemléleteit másokkal közölhesse, valamennyi illyes, a' közéletben ki nem jelelt, részek' elnevezése nélkül magát érthetővé tenni alig lehet, vagy azokat hosszas körülírással és számtalan ismétlésekkel kell pótolnia.

III.

Mihelyt tehát az ember a' természettel közelebbről 's egyszersmind szélesebben is ösmerkedik: szüksége van, a' még előtte ösmeretlen tárgyaknak 's ezek' részeinek nevet —, azon neveknek, mellyek idővel a' nép' szájában bitangokká lettek, bizonyos értelmet 's meghatározott jelentést adni.

Igy apródonként a' természet' bővebb ösmerete tudománynyá, a' természeti testeknek 's ezek' részeinek elnevezései műszavakká alakúlnak.

IV.

A' MŰSZAVAKRÓL ÁLTALJÁBAN.

Műszavaknak a' természettudományban (természettan = scientia naturae) *minden a' természeti tárgyak* 's *ezek' bélyegeinek kijelelése végett fölvett* 's *meghatározott értelmű szók neveztetnek.*

A' műszavak közt azók, mellyek több, különböző részekre illenek 's általános jelentésűek, a' *bélyegző* vagy *közműszavak*, — *termini technici communes s. abstracti.* Illyenek a' névmások: kukora, göndör, saja 'sat. —

Azok, mellyek csak egyes természeti testekre vagy azok' részeire kizárólag illenek: *saját műszavak* — *termini technici proprii.* Illyenek a' főnevek: ágyék, falám, rügy 'sat. Ez utolsók, a' mennyiben a' természeti testek' létszereit tárgyazzák, *létszerűratiaknak*, — *termini organographici*, — is mondatnak.

V.

Általjában a' műszavak' öszvesége, — különösen azon tan, melly a' természet' leírásában előforduló műszavakat jelentéseikkel együtt öszvegyűjtve 's rendszeresen egybeállítva adja elő, — azok' képzésére 's alkalmaztására útmutatást szolgáltat: *természettudományi műszótannak = terminologia* —, *orismologia* —, *glossologia scientiae naturalis* — neveztetik.

Azon része e' tannak, melly a' létszereket (organa) írja le: *létszeríratnak = organographia* — hívatik.

VI.

A' műszavakat öszvesen kétféleképp' szokás előadni, t. i. *rendszeres*, vagy *szótári* (ABCz) renddel.

A' műszavak' rendszeres előadásában, melly kitűntetőleg *műszótannak* mondatik, legelsőbb' a' köz műszakat elvonva (abstracte) szokás előtárni, 's a' tannak e' részét *köz műszótannak*, — *orismologia generalis*, — *universalis*, — *communis*, — mondani.

Az ide tartozó műszavak a' természeti tárgyak' *korát*, *helybeli viszonyait*, *nagyságát*, *számát*, *létszereik' jelenlétét* vagy *hijányát*, *fekvetét*, *rendezetét*, *irányját*, *öszfüggését*, *idomát*, *fölepét* (fölületét), *súlyját*, *állományját* (consistentia), *szilánkságát*, *fényét*, *színét*, *átlvilághlását*, *melegségét*, *hidegségét*, *vilálatját* (phosphorescentia), *villanyságát* (electricitas), *ízét*, *szagát*, 'sat. bélyegzik.

Ezek után a' *különös műszótanban* — orismologia specialis, partialis, propria [1], — mint a' rendszeri műszótan' másik részében, minden egyes természeti testekre, vagy ezek' részeire, változásaira kizárólag illő elnevezések 's bélyegek íratnak le a' szerént, a' mint azok nagyobb vagy kisebb fontosságú létszerek' nevei vagy tulajdonai, 's egymáshoz alkotásoknál fogva közelebb vagy tovább állanak.

[1] Ezt Kirby: *külbonczolatnak = anatomia exterior* nevezi.

E' műszótani rész *különös létszerírat — organographia specialis* — nevet is visel.

A' szótári rendnél mindenik nemzeti nyelv' ABCzje használtatik.

VII.

Mindenik előadási módnak megvan tulajdon sajátsága és a' másik fölött elsősége. Ha a' műszótant nem veszszük egyébnek, mint a' mi, *tudományi nyelvnél:* különösnek teszik annak rendszeres külseje; ha meggondoljuk, hogy minden benne előforduló műszóra a' folytonos gyakorlás' hijánya miatt idővel a' legélénkebb emlékezet sem eszmél, annak fölkeresése pedig a' hely 's utaló' bizonytalansága miatt sok időbe kerül, 's végre az egész tan egyes szavak' értelmének könyvnélküli megtanulásában alapszik: annak, ki a' természettudományi leírásokat, kevesebb gyakorlás mellett, folyvást érteni akarja, jobban ínyére esik a' nem értett műszónak hamar föltalálhatása, a' min az ABCz-rend könnyen segit.

A' rendszeres műszótan mindazáltal, mivel minden egymáshoz hasonló tárgyakat egymástoli különbözésökkel egymás mellett idézget elő, — az ismétléseket vagy kihagyásokat legczélszerűbben kikerülteti, — az egész természet' tárgyait mintegy egy pillanattal végig futva tárja elő, — tudományi alakjával vonzó: a' köztanításnál a' használásra alkalmasabb.

VIII.

A' MŰSZAVAKRÓL KÜLÖNÖSEN.

SZABÁLYOK.

1.

Minden állandólag különböző létszer és ennek minden saját része tulajdon nevet kapjon. *Szem*, oculus, *Mél*, pupilla. *Zugoly*, — *szugoly:* canthus oculi.

2.

Az egymástól csak tetszőleg különböző, de egyébkép' azon alkotású és működésű létszereknek más létszerek' neveit adni tilos; p. o. a' rovarak' első lábát karnak nevezni.

3.

Ugyanazon szóval két különböző tárgy soha se neveztessék el. E' szabályra nem ügyelés miatt már eddig is nem csekély a' zavar, mint p. o. a' fűvirág' részeinek elnevezésében.

4.

Az ösztett műszók közzűl az, melly a' fő sajátságot jeleli ki, hátul álljon, p. o. sárgazöld: flavo-viridis.

5.

Az idegen nyelvekben két idegen nyelvbeli szó ne tétessék öszve, p. o. terminologia egy deák ‚*terminus*' és egy görög ‚λογος' szóból; illyenek: insectologia, biphyllus, taxicornis; — hanem az öszszók ugyanazon nyelvbeliek legyenek: bismologia v. horismologia (terminologia helyett), entomologia (insectologia h.), diphyllus (biphyllus h.), taxiceros (taxicornis h.).

6.

Minden természeti tárgy' bélyegző sajátságai, ha ezek több tárgyakra is illenek, *névmással*, nem pedig egy *főnévvel* tétessenek ki; hibáznék p. o. ki az *úszó lábakat* — pedes natatorii — *uszanyoknak: pinnae* nevezné.

7.

A' névmások' (adiectiva) végzetei általjában ezen jelentéssel használtassanak:

a) — ú, — ű: =us, —ius, — alis, —is,

miséget jelentsen, p. o. egyajú: univalvis, e (minek aja csak egy van); kétkaréjű v. kétkara-

jú: bilobus, a, um; sokvirú: multiflorus, a, um; polyanthus, a, um.

b) — lt (— alt, — elt, — olt, — ult, — ölt, — ült); — z — tt (— azott, — ezett, — zött) = atus, a, um; itus, a, um,

általjában valaminek jelenlétét jelenti, p. o. szárnyalt: alatus, a, um; fülült, fülezett: auritus, a, um; levelült, levelzett: foliatus, a, um (valami, minek szárnya, füle, levele van).

Az ösztételekben ugyan szokatlanúl hangzik a' *múlt idő*' végzete; hanem a' következőség és szoros értés miatt ott is meg kelle tartani azt, p. o. *kétkarajolt: bilobatus*, nem *kétkarajú:* bilobus; *háromkarmult: triungviculatus.*

c) — i: = alis, e; — aris, e,

valamelly testhez tartozó részt jelent, p. o. gyöki: radicalis; leveli: foliaris; kari: brachialis; aji: valvaris.

d) — s (— as, — es, — os, — ös): = osus, a, um,

valamelly résznek nagyságát vagy sokaságát teszi, p. o. szőrös: pilosus; gyökös: radicosus (— minek nagy v. sok szőre, gyöke van).

e) — vési, — tési; — ti (ati, — eti): = tivus, a, um,

valamelly cselekvés vagy létel' minőségét határozza, p. o. visszaszegűleti: replicativus, a, um; képezeti: formativus, a, um; kettelvési, vagy ketteltesi: duplicativus, a, um.

f) — orú, — örű, — képi, — forma: = formis, e, — morphus, — oideus, a, um, — oides,

valamelly bizonyos létszerreli hasonlóságot jelent, p. o. monyorú v. tojásforma: ovoideus; bögyörű v. bögyforma, domboru v. dombforma: convexus, a, um; homorú: concavus, a, um; kögörű: disciformis, discoideus, a, um; gyökörű: radiciformis, rhizoideus, rhizomorphus; egyörű: uniformis; sokorú: multiformis.

g) — féle: = aceus; — icius —; — inus, a, um.

valamelly létszernek természetét vagy állományi viszonyát jelenti, p. o. hártyaféle: membranaceus, a, um; téglaféle: lateritius; gyökféle: radicinus, a, um.

h) — ó: = ius,

valamelly létszernek létét vagy hasznát teszi, p. o. úszó: natatorius, a, um; ásó: fossorius, a, um.

i) — helyetti: = aneus, a, um,

arra mutat, hogy valamelly rész elváltozása miatt lett más részhez hasonlóvá, p. o. köntőhelyetti: stipulaneus, a, um.

k) — ló, — lő; — adzó, — edző, — ödző; — adó, — edő, — ödő: = idus, a, um; — icans, — escens,

különösen a' szinek' egymásba folyását, vagy valamelly létszer' kezdődő kifejlését teszi ki, p. o. fehérlő: albidus; fehéredő: albescens; fehérkéllő: albicans; fanodzó: pubescens.

l) — dad, — ded; alig — : = sub —, obscure —,

a' ‚*dad*' a' *nevekhez*, az ‚*alig*' az *igékhez* ragasztva nyilvántalanságot, vagy egyik testformának a' másikhozi közeledését jelenti, p. o. aligfűrészült: subserratus, a, um; rózsádad, rózsaidad: subroseus, a, um.

m) — acska, — kás; ecske, — öskés: = usculus, a, um,

csekély eltávozást egyik formától a' másikhoz bélyegez, p. o. tompácska: obtusiusculus, a, um; szőröskés: pilosiusculus, a, um; hosszúkás: longiusculus, a, um.

n) leg —, igen — : = simus a, um, rimus, a, um (valde, maxime, distincte, insigniter, exacte, fere),

az öszhasonlítás' különböző lépcsőit jelelik, p. o. legágasabb: ramosissimus, a, um; igen gallyas: valde ramosus, a, um.

o) — atlan, — etlen; — talan, — telen: = a —, an —, e —, ex —, in —,

hijányt határoz, p. o. leveletlen: aphyllus, a, um; szarvatlan: ecornis, e; köntőtlenült: exstipulatus, a, um; fegyveretlen: inermis, e.

p) viszsa — : = ob —, re —, obverse —, ellenkező állapotot teszen, p. o. visszaszívült: obcordatus, a, um; visszapetült: obovatus, a, um; visszakúpi: obconicus, a, um.

q) A' *névmások*' ösztételeiben az elődinek végzete *igemelléki* (adverbiale), p. o. hosszasan-gerelyűlt: oblongo-lanceolatus, a, um; az *igékében* pedig *részesülői* (participiale), p. o. gerelyülve-hosszas: lanceolato-oblongus, a, um; sávolva-pontolt: striato-punctatus, a, um; pontolva-sávult: punctato-striatus a, um.

Ezen ösztételt használni szokás ott, a' hol egyik idom a' másikba megy által. Tehát hibáznék, ha valaki az ugyanazon fogalmú tárgyat két, — ugyanazon jelentésű szóval említené, p. o. tekésen-gömbös: sphaerico-globosus; vagy két épen különböző fogalmú tárgyat ömletne öszve, p. o. quadrato-rotundus.

LITERATURA.

Hogy lássék, egy betűben mennyi műszó foglaltatik, magyarázat nélkül a' B. és T. itt következik:

B.

Báb: pupa, ae; mumia, ae.
Babug: papilla, ae, l. Szömölcs, Csecs.
Babugos: papillosus, a, um.
Bágyadt (szín): (color) aquosus. l. Vizes, Lankadt.
Bákány: spadix, icis.
Bákányféle: spadiceus, a, um.
Bákányolt: spadicatus, a, um.
Bákányorú: spadiciformis, e.
Bakarasz, —nyi: dodrans.
Bakbűzű: (odor) hircinus.
Bakféle: hircinus, a, um.
Bal: sinister, ra, rum.
Balfelé: sinistrorsum.
Ballóka: libramentum, i; halter, ris.

Baltaképi: securiformis, e. l. Fejszeképi.
Bánáti: banaticus, a, um.
Bány: metallum, i.
Bányi: metallicus, a, um.
Bara: chorion, ii.
Baraczkpiros: persicinus, a, um.
Barbari: barbareus, a, um.
Barcza: symbolum, i.
Bárdorú: dolabriformis, e. l. Gyaluképi.
Barka: amentum, i. l. Birke, bürke.
Barkádzó l. Barkahoza.
Barkaféle: amentaceus, a, um.
Barkaforma: amentiformis, e.
Barkahoza: amentifer, a, um.
Barlangult: cuniculatus, a, um.
Barna: bruneus, brunneus, a, um.
Barnafekete: memnonius, a, um.
Barnapiros: puniceus, a, um.
Barnasárga: mulatinus, a, um.
Barnavörös: melancholicus, a, um.
Bárzsony: byssus, i. l. Poh: velumen.
Bárzsonyfekete: holosericeus, a, um.
Bárzsonyféle: byssaceus, a, um; byssinus, velutinus.
Bárzsonyi: byssinus, a, um.
Bajsz, bajúsz: mystax, cis.
Be —: in —, introrsum —.
Becsavart: intortus, a, um.
Beczű: siliqua, ae.
Beczűke: silicula, ae.
Beczűkés: siliculosus, a, um.
Beczűs: siliquosns, a, um.
Bedugott: insertus, a, um. l. Beöltött.
Befelé: introsum versus.
Befogadt, befogadott: receptus, a, um.
Befonyorodott, befonyorúlt: involutus, a, um.
Befordult: introrsum versus, a, um.
Befüstölt: infumatus, a, um.
Begörbedt: incurvatus, a, um.

Begörbült l. Begörbedt.
Begurba: incurvus, a, um.
Begyöngyölödött. l. Befonyorodott.
Behajladt: inflexus, a, um, l. Kukora, Fintor.
Behajlott, behajult. l. Behajladt.
Behintett: adspersus, a, um.
Bekent: illinitus, a, um.
Békós: compes. l. Nyűgös, Öszlábú.
Bél: intestinum, i.
Belajkak: labia; labia interna.
Bélcz: nucleus, i.
Beleczk: acinus i. l. Biling, Csete.
Beleczkes: acinosus, a, um.
Belencz: pulpa interna. l. Pempő.
Belenczes: pulposus, a, um. l. Pempős.
Belér: Postcosta, ae.
Belfal: paries internus. l. Fal.
Bélfodori: mesentericus, a, um.
Belgyökű: endorhizus, a, um. l. Bengyökű.
Belhón: epimerum. l. Fölhón, Hón.
Belköldök: chalaza; hilum internum. l. Güge, Magda.
Belmagv: endospermium. l. Fehérnye.
Belmagvú: endospermius, a, um.
Belökött: intrusus, a, um.
Belső: internus, a, um.
Belszegy: entosternum, i.
Beltarj: endopleura; hiloferus etc.
Beltenyves: endogenus, a, um.
Belterj: intensio.
Bély: medulla, ae (plantarum).
Bélycsatorna: canalis medullaris.
Bélycsőv: tubus medullaris.
Bélyeg: character, ris.
Bélysugár: radius medullaris.
Bemetélt: incisulus, a, um.
Bemetszett: incisus, a, um.
Béna, bénult: mutilatus, a, um.
Bendölt: ruminatus, a, um. l. Böndölt.

Bengeforma l. Bengörű.
Bengyek: ptila, orum.
Bengyökű. l. Belgyökű.
Bennőtt: innatus, a, um.
Bénult. l. Béna.
Benyomat: impressio, nis.
Benyomott: impressus, a, um. l. Horpadt.
Beöltött. l. Bedugott.
Berakott: impositus, a, um. l. Betett, Betojt, Hátaló.
Bércz, bérczek: iuga montium.
Berek: lucus, i. l. Sór, Csender.
Berétültes, berétülti: induplicativus, a, um.
Berze, berzés, berzedt: squariosus, a, um.
Berve, bervült: haematiticus; cruentatus, crentus, a, um.
Bervétlen: incruentus, a, um.
Bervült. l. Berve.
Beszegűlt: implicatus, a, um.
Beszórt: inspersus, a, um.
Betekeredett: obvolutus, a, um. l. Visszagyöngyölödött, Visszafonyorodott.
Betekergetett: obvolutatus, a, um.
Betett: impositus, a, um. l. Berakott, Betojt, Hátaló.
Betojt. l. Berakott.
Betűforma: characteriformis, e.
Bevetett: obsitus, a, um.
Bevonult: intractus, a, um.
Bévüli: intrarius, a, um.
Bibe: stigma; spongiola pistillaris.
Bibécs: stigmatella, ae.
Bibircs: verruca, ae. l. Fődöny, Szőcsény, Szömörcsény.
Bibircsos: verrucosus, a, um.
Bíborfekete: atropurpureus, a, um. l. Zögbibor.
Bíbori: purpureus, a, um.
Bíborodó: purpurescens.
Bigaforma: limaciformis, e. l. Bigorú.
Bige: galbulus, i. l. Tobar.
Bigorú. l. Bigaforma.

Bigyedt, dehiscens. l. Pittyedt (nem kovadó: dehiscens).
Bigyma: caruncula, ae. l. Fityma, Torongy.
Bikkes: fagetum.
Biling. l. Beleczk, Csete.
Bilinges. l. Beleczkes, Csetés.
Bimbó: alabastrum, i, alabastrus.
Bircsad v. bircsokúl: es bildet Auswüchse.
Birke. l. Barka.
Bitang: vagus, a, um. l. Bolygó, Kóbor, Tétovás.
Bizgató: vellicans.
Bizonytalan: incertus, a, um.
Bób. l. Búb.
Bóbita: crista pennacea. l. Konty, Taréj.
Bóbitált: cristatus, a, um.
Bocskor: perula, ae.
Bódító: narcoticus, a, um. l. Bódor.
Bodocs: coccus, i; cocca, coccum. l. Mogy.
Bódor. l. Bódító.
Bodor, bodrolt: undulatus, a, um. l. Habolt, Hullámcsált.
Bog: panicula, ae. l. Buga.
Bogféle: paniculacens, a, um. l. Bugai.
Boglár: ocellus, i. l. Szemcse.
Boglárolt: ocellatus, a, um.
Boglyas: diffusus, a, um.
Bogolt: paniculatus a, um. l. Bugált.
Bogorú: paniculiformis.
Bogult: in paniculam dispositus.
Bogyó: bacca, ae.
Bogyóhoza: baccifer, a, um.
Bogyonya: sorose.
Bogyorú: bacciformis, e.
Bogyózó: baccans, tis.
Bogyúlt: baccatus, a, um.
Boholy. l. Bolyh.
Boka: talus, i; malleolus, i.
Bóka: nutans, tis.
Bókoló: connivens. l. Csukor.

Bokréta: thyrsus, i.
Bokrétorú: thyrsoideus.
Bolt: fornix, cis.
Boltozott: fornicatus, a, um. l. Eszterhált.
Bolyginegű: vaginervis; — ius.
Bolygó: vagus, a, um. l. Bitang, Kóbor, Tétovás.
Bolyh, boholy: villus, i.
Bolyhos: villosus, a, um.
Bolyó: pomum, pyridium.
Bolyóhoza: pomifer, a, um.
Bolyókabak. l. Kótykabak.
Bolyorú: pomiformis, e.
Bonczokorú: moniliformis, e. l. Olvasóforma.
Bongó: sonorus, a, um. l. Csengő.
Bongyor: circinnalis, e. l. Göndör.
Bongyorodott, bongyorúlt: circinnatus, a, um. l. Göndörödött, Kacskaringolt.
Bonyok: volva, ae.
Bonyokolt: volvatus, a, um.
Bonyola: volutus, a, um.
Bonyolált. l. Bonyola.
Borcs: pustula, ae.
Borcsolt: pustulatus, a, um.
Borcsos: pustulosus, a, um.
Borda: costa, ae.
Bordally: hypochondrium, ii. l. Rászt.
Bordált, costatus, a, um.
Bordátlan: ecostatus, a, um.
Borék: scrotum, i.
Borékorú: scrotiformis, e.
Borékvarrány: sutura scroti.
Borféle: vinaceus, a, um.
Boríték: } tegula, ae.
Borító: }
Borkövi: tartareus, a, um.
Boros, vinosus, a, um.
Borostyányi: laureus, a, um.
Borsóféle: pisaceus, a, um.

Bulyahelyetti: spathaneus, a, um.
Bulyai: spathalis, e.
Bulyált: spathatus, a, um.
Bulyás: spathosus, a, um.
Bulyátlan: exspathosus, a, um.
Bunda: pellis, is.
Bundált, bundúlt: pellitus, a, um.
Bungatyúk: alae insectorum.
Bunkó: clava, ae. l. Buzogány.
Bunkócza: clavellus, i.
Bunkólt, bunkúlt: clavatus, a, um.
Burkolt. l. Eltakart.
Busa. l. Buksi.
Buta: obtusus, a, um. l. Tompa.
Butácska: obtusiusculus, a, um. l. Tompácska.
Buja: luxurians. l. Bővölködő.
Bujdok: erraticus, a, um.
Bujnok: viviradix; soboles.
Bujnokhoza: sobolifer, a, um.
Bujtás: circumpositio.
Bujtvány: circumpositum, i.
Buzavirágkék: cyanicolor; cyaneus, a, um.
Buzogány: clava, ae. l. Bunkó.
Buzogányforma / Buzogányorú: clavaeformis, e.
Büdös: foetidus, a, um.
Bürke. l. Barka.
Bütyk, bütyök. l. Bötyk.
Bűzös: graveolens. l. Nehézszagú.

T.

Tábla: tabula, ae.
Tag: membrum, i; Glied.
Tág: laxus, a, um. l. Petyhüdt, Laz.
— tagú: — gliederig.
Ták: appendix. l. Függelék, Akasz, Toldalék.
Takarcs: / Takarék: integumentum; tegumentum.

Takaró: tegmen.
Takart: tectus, a, um. l. Födött.
Táki: appendiceus, a, um.
Taknyos: mucosus, a, um. l. Fikás.
Tákolt: appendiculatus, a, um.
Tal: podium, ii. l. Lábalj, Talj.
Tál: patina.
Talabor: cyma, ae. l. Tereb.
Talaboros: cymosus, a, um.
Taladék: podetium, ii.
Talapacs: plantigradus, a, um. l. Talponjáró.
Talaj: fundus, i. l. Fenék.
Tálcsa: patella, ae.
Tálcsai: patellaris, e.
Tálcsáka: patellula, ae.
Tálcsált: patellatus, a, um.
Tálcsorú: patelliformis, e.
Talcsukló: podarthrum, i.
Talp: planta pedis. l. Csank.
Talpalt: plantatus, a, um.
Talponjáró. l. Talapacs.
Talu. l. Toll.
Talúcza: pennula, ae. l. Tollag.
Talúlag: pennatim. l. Tollalvást.
Talúlt: pennatus, a, um. l. Tollalt.
Talúlva-: pennato-. l. Tollalva.
Talútlan: impennis, e. l. Tollatlan.
Talj: podium, ii.
Tám: adminiculum, i. l. Rovátk.
Támadati: primigenus, a, um.
Támasz. l. Gyám.
Tanórok. l. Legelő.
Tány: pelta, ae. l. Tárcsa.
Tanya: receptaculum fructus.
Tányér: orbiculus, i.
Tányéri: orbicularis, e.
Tányérolt, orbiculatus, a, um.
Tányérosdad: suborbicularis, e.

Tányineges: peltinervius, a, um.
Tányolt: peltatus, a, um. l. Tárcsált.
Tányolva. l. Tárcsálva.
Tányolva-újjalt: peltato-digitatus, a, um.
Táp: trophus, i. l. Éteszköz.
Tapacs: palama.
Tápászkodó: resurgens.
Tapcsik. l. Tapacs.
Tápla: cambium, ii.
Taplós: fungosus, a, um. l. Gombás.
Tapogató: tentaculum, i.
Tapogatúlt: tentaculatus, a, um.
Tar: glaber, a, um. l. Kopár, Koppadt.
Tarcs: repagulum, i. l. Csatla.
Tarcsa: retinaculum, i.
Tárcsa: pelta, ae. l. Tány.
Tárcsált. l. Tányolt 'sat.
Taréj: crista carunculosa. l. Bóbita, Konty.
Taréjolt: cristatus, a, um.
Tarka: varius, a, um.
Tarkabarka. l. Czifra.
Tarkó: nucha, ae.
Tárongó. l. Terepély.
Társi, társas: socialis, e.
Tarsoly: saccus abdominalis.
Tarszárny: ala impennis.
Tárt (táró): patens.
Tártacska: patentiusculus, a, um.
Tartós: perdurans.
Taruló: glabrescens.
Tarult: glabratus, a, um.
Tarj: pleura, ae.
Tarjagos. l. Szederjes, Vereséges, Ütlekes.
Tarjemény: pleurenchyma, tis.
Tarjmellék: parapleurum.
Táska: capsula, ae. l. Tokcza.
Táskai: capsularis, e. l. Tokczai.
Tát: rictus, us. l. Acsar.

Tátó: ringens. l. Acsargó.
Tátogó: hians.
Tátott. l. Pittyedő: dehiscens.
Táj: regio, nis.
Tajki, tajkszinű: testudinarius, a, um.
Tajtékos: spumosus, a, um; foeculentus, a, um.
Tav. l. Tó.
Tavaszi: vernalis, e.
Tavaszlás, — at: vernatio.
Tavi: lacustris, e.
Távolati: remotivus, a, um.
Tavolított. l. Távult.
Távult: remotus, a, um.
Távolkék: armenius, a, um.
Téglai: lateritius, a, um.
Téglavörös: lateritius (color).
Téhely: vagina, ae. l. Hüvely.
Téhelycse: vaginella, ae. l. Hüvelycs.
Téhelyelt: vaginatus, a, um.
Téhelyke: vaginula, ae. l. Hüvelyke.
Teher: gravitas, tis. l. Nehézség.
Teke: sphaera, ae.
Tekécs: sphaerula, ae.
Tekefejű: sphaerocephalus, a, um.
Tekemagvú: sphaerospermus, a, um.
Tekenő. l. Teknő.
Tekerékeny: tortilis, e. l. Csavarékony.
Tekergődzős: tortuosus, a, um. l. Kelekólás.
Tekert, tortus, a, um. l. Csavart.
Tekervény: anfractus, us.
Tekés: sphaericus, a, um.
Teknő: testa, ae.
Tekörű: sphaeroidicus, a, um.
Télágy. l. Telelő, Téllő.
Telek: 1. area, ae. 2. pomoerium, ii. l. Szérű, Udvar.
Telekcse: areola, ae.
Telekcsélt: areolatus, a, um.
Téleleji: brumalis, e.

Telelés: hibernatio, hybernatio.
Telelő: hibernaculum. l. Télágy, Téllő.
Telep: torus; phyrostemon.
Telepvirú: toranthus, a, um.
Televény: humus, i.
Televényes: humosus, a, um.
Téli: hibernalis, hibernus, hiemalis.
Teli: plenus, a, um.
Telkelt: areatus, a, um.
Tellap: homoëdrum, i. l. Egyenlap.
Téllő. l. Telelő.
Tellyes: completus, a, um.
Teltebb, telvébb: saburatior, -ius.
Temer: phalanx, gis. l. Percz, Porczika, Had.
Temetett: sepultus, a, um.
Tengely: axis, is.
Tengelyi: axilis, e.
Tengelymagvú: axispermus, a, um.
Tengelyoszú: axitomus, a, um.
Tenger: mare, is; pelagus.
Tengernövény: thalassiophytum.
Tengerszagú: muriaticus (odor).
Tengerzöld: thalassicus, thalassinus, a, um.
Tenyeg: latex, cis.
Tenyér: palma. l. Topolcs.
Tenyerelt: palmatus, a, um. l. Topolcsolt.
Tenyerelve-: palmato-, palmati-.
Tenyerelve-káréjolt: palmati-lobatus, a, um.
Tenyerelve-részelt: palmati-partitus, a, um.
Tenyerelve-szelt: palmati-sectus, a, um.
Tenyérhasábú: palmatifidus, a, um.
Tenyeri: palmaris, e.
Tenyérinegű: palminervius, a, um.
— tenyérnyi: -palmus, -palmaris, e.
Tenyérörű: palmaeformis, palmatiformis.
Tenyésző: vegetus, a, um.
Tér. l. Terű.
Tereb. l. Talabor.

Terebes. l. Talaboros.
Térd: genu, u.
Térdhajlat: poples, itis.
Térdkalács: patella, ae.
Terely: plaga, ae.
Terelyelt: plagatus, a, um.
Teremek: eremi, orum.
Terepe, terepély: patulus, a, um. l. Tárongó.
Terepéllő. l. Széllyellő.
Téres: planus, a, um. l. Lapos.
Terhes: praegnans, tis.
Térimbel: parenchyma.
Teríték, térítő: stragulum, i.
Termécs: carpellum, i.
Termék, termény: carpus, carpium.
Termékali, termékalatti: hypocarpius, s. flos inferus.
Termékbel: endocarpium, ii.
Termékeny: fertilis, e.
Termékenyítő: foecundans, tis.
Termékföl: epicarpium, ii.
Termékföli: epicarpius, a, um.
Termékföni: apocarpus, a, um. l. Különterméki.
Termékkörv: pericarpium, ii.
Termékkörvi: pericarpicus, a, um.
Termékközep: metocarpium, ii.
Termékkül: exocarpium, ii.
Termékmellék: paracarpium. l. Nőczedurvány.
Terméktetem: mericarpium, ii.
Termékvirú: carpanthus, a, um.
Természeti: naturalis, e.
— termetű: - morphus, a, um.
Termetlen: amorphus, a, um.
Terpedt, terpesz: divaricatus, a, um. l. Nyáradt.
Terpetinféle: therebinthinaceus, a, um.
Tertyedt: daedaleus, a, um.
Terű, terűlet: planum. l. Tér, Lök, Lap.
Terűlt: complanatus, applanatus, a, um.
Terj: tensio, nis.

Terjedelem. l. Külterj.
Terjedet: extensio. l. Terjedelem.
Terjedő: extendens. l. Feszítő, Terjesztő.
Terjedt: extensus, a, um.
Terjengő. l. Széllyellő.
Terjesztő. l. Terjedő.
Test: corpus, oris.
Tételmes: imposant.
Tetem: mera, morin.
— tetemű: -merus, a, um.
Tetejült: fastigiatus, a, um.
Tétovás. l. Bitang, Bolygó, Kóbor.
Tető: vertex, cis.
Tetői: verticalis, e.
Tejedző: lactescens, tis.
Téjfehér: lacteus (color).
Téjfolyú: lactifluus, a, um.
Tévelygő: erraticus, a, um.
Tévöly. l. Födő, Kupak.
Tikkadt: languidus, a, um; matt.
Tilú: tomium, ii.
Tiszta: purus, a, um.
Tíz: decem, decea.
Tízcsékű: decandrus, a, um.
Tizenháromszoros: tredecuplex.
Tizenkétcsékű: dodecandrus, a, um.
Tizenkétlapony: dodecaëdrum.
Tízhasábú: decemfidus, a, um.
Tízhímes. l. Tízcsékű.
Tízörű: X = tízforma: deciminus, a, um.
Tó: lacus, us.
Tobar: galbulus, i. l. Bige.
Toboz: strobilus, i.
Tok: theca, ae. l. Tokmány, -tyú, -tyű.
Toka: gula, ae.
Tokai: gularis, e.
Tokcza: capsula, ae. l. Táska.
Tokczai: capsularis, e.

Tokla: involucrum, i.
Toklács: involucellum, i.
Toklácsolt: involucellatus, a, um.
Toklált: involucratus, a, um.
Toklász: arista, ae.
Toklászka: aristella, ae.
Toklászolt: aristatus, a, um.
Tokod: stipula, ae. l. Köntő, Suprekercs.
Tokmány: theca. l. Tok.
Tokorcza: thecium, ii.
Toktyú: theca (mohoknál).
Tokvivöncz: thecaphorum, i.
Toldalék: appendiculum, i.
Toldolt: auctus, a, um.
Toll: penna, ae. l. Talú.
Tollag: pennula, ae. l. Talúcza.
Tollalt l. Talúlt.
Tollalvást l. Talúlag.
Tollatlan l. Talútlan.
Tollféle: pennaveus, a, um.
Tollhorda: penniger, a, um.
Tollineges: penninervis, — ius, a, um.
Tompa: obtusus, a, um. l. Buta.
Tompácska: obtusiusculus, a, um.
Tompafejű: amblocephalus, a, um.
Tompaszögű: obtusangulus, a, um.
Tompor: trochanter, ris, fulcrum femorale.
Tompordék: —
Tonka: retusus, a, um. l. Hőkölt, Hökkölt.
Topolcs: palma, ae. l. Tenyér.
Topolcsúlt: palmatus, a, um.
Topolyzöld: populeus (color).
Topor: plantula, ae, arolia.
Tor: thorax, stethidium, ii.
Tori: thoracicus, a, um.
Tortyú: thoracotheca, cytotheca.
Torkolat: faux, cis. l. Nyeldek.
Torlott: conglomeratus, a, um. agglomeratus.

Tornyolt: turritus, a, um.
Torok: iugulum, i.
Torokkúpa: fossa iugularis.
Toromba: cacumen, nis.
Torongy: caruncula, ae. l. fityma, pityma.
Torzok: vibrissae.
Tojás: ovum, i. l. Pete.
Tojásdad: subovalis, e.
Tojási: ovalis, e.
Tojásszék: vitellus ovi.
Tojásszéki: vitellinus, a, um.
Tojásult: ovatus, a, um.
Tojnok: ovipositor, aculeus depositorius.
Tojó: oviparus, a, um.
Tojorú; oviformis, e.
Több —: pleio —.
Többlevelű: pleiophyllus, a, um.
Többtermékű: pleiocarpus, a, um.
Többörgő: strebens, tis. l. Suhogó.
Tőgy: mamma abdominalis.
Tőgyelt, tőgyült: mammatus, a, um.
Tök: testiculus, i. l. Here, Mony.
Tőke: caudex, cis.
Tőkeféle: caudicinus, a, um.
Tőkei: caudicalis, e.
Tökélyes: perfectus, a, um.
Tökélyetlen: imperfectus, a, um.
Tökféle; cucurbitaceus, a, um.
Tőkocsány: scapus, i.
Tőkocsányi: scapealis, e.
Tőkocsánytalan: exscapus, a, um.
Tölcsér: infundibulum, i.
Tölcsérörű: infundibuliformis, e.
Tölgyes: quercetum. l. Cseres.
Tölöny, tölemény: prosenchyma.
Tömeg: massa, ae. l. Gyurma.
Tömkeleg: labyrinthus, i.
Tömkelegörű: labyrinthiformis, e.

Tömlőke: cistella, ae.
Tömöly, tömemény: diachyma.
Tömött: farctus, a, um.
Tönk: stipes, itis. l. Csutka.
Tönkölt: stipitatus, a, um.
Töpör, töpörödött, töpött: scariosum. l. Asszú.
Tő. l. Töv.
Tőr: mucro, nis, l. Tőrök.
Tör: fractura, ae. l. Töret.
Töredék: fractura, fragmentum, i.
Töredékeny: fragilis, e.
Törékeny. l. Töredékeny.
Törekes: acerosus, a, um. l. Csereklyér.
Töret: fractura, ae. l. Tör.
Törköny: turquoise.
Törkönyféle: turcinus (color) = zöldeskék.
Törlap: planum fracturae.
Törlött: lituratus, a, um. l. Törült.
Törlet. l. Törület.
Törpe: nanus, a, um. pumilus, a, um.
Tőrök: mucro, Zuspitzung. l. Tőr.
Tőrökély: margo mucronis.
Tőröklap: planum mucronis.
Tőrökölt: mucronatus, a, um. l. Tőrölt.
Tőrökzet. l. Tőrök.
Tőrölt: mucronatus, a, um. l. Tőrökölt.
Tört: fractus, infractus, a, um.
Törület: litura, ae.
Törült. l. Törlött.
Törzsök: stirps, cormus.
Törzsökgyök: radix stirpata, — rhizomatoidea, rhiza.
Törzsökölt: stirpatus, a, um.
Törzsökös: cormosus, a, um.
Töv: radix primaria, corpus radicis.
Tővedző: radicans.
Töves: radicosus, a, um.
Tövi: radicalis, e.
Tövis: 1. spina, ae. 2. aculeus, i. l. Peczek.

Tövisedő: spinescens, tis.
Tövises: spinosus, a, um, senticosus, a, um.
Tövishorda: acanthophorus, a, um.
Tövisinegű: spininervis, — ius.
Tövisk, töviske: spinula, ae.
Túlérő: prominens. l. Dűledt, Kiemelkedő.
Tulokszemörű: buphthalmoides.
Túr: callus. l. Havadály.
Turbok: spatha, ae. l. Bulya, Bugyola.
Túros: callosus, a, um. l. Havadályos.
Turjány; palus cespitosa. l. Ingovány.
Tuskó, tusok: truncus, caulis arboreus.
Tusoki: truncalis, e.
Tűi; acicularis, e.
Tűképi: acuformis, capillaris, e.
Tükör: speculum, i.
Tükörfolt: macula specularis.
Tüköri: specularis, e.
Tülki: corneus, a, um.
Tülök: cornu, u. l. Szarú, Szarv.
Tündöklés: das Schillern.
Tündöklő: schillernd.
Türkényi: ammoniacalis, e.
Tüskehorda: echinophorus, a, um.
Tüskeröpű: acanthopterygius, a, um.
Tüsköltt: echinatus, a, um.
Tüsök: echinus, i.
Tüszű: lorica, ae. l. Övd, Öved.
Tűzi: igneus, a, um.
Tüzönczlapony: pyritoëder.
Tűzvörös: igneus (color).
Tyú, tyű: theca. l. Tok, Tokmány.
Tyüvedék: thecidium, ii.

A' műszavak' közül némellyek' magyarázatja itt következik.

Bungatyúk: alae insectorum (Rov. Állt.) [1]

azon lemezes részek, mellyek' segítségével a' rovarak repűlnek. Ezek kétfélék:

I. *Hüvelyröpök:* coleoptera, l. e. (lásd e' szavat) — a' két, kemény, tülökféle, merevény, medenczörű, föni repülősi eszközök együttvéve, mellyek a' hol jelen vagynak, a' valódi szárnyakat egészen vagy féligmeddig födözik. Ezek neveztetnek:

1. *Röptyűk*-nek: elytra, l. e.

mellyek a' bungatyúk egyenként értve.

2. *Félröptyűknek:* hemielytra, l. e.

mellyek szinte bungatyúk egyenként véve, hanem alkotások különböző, t. i. részint röptyűi, részint szárnyi.

3. *Takarók*-nak: tegmina, l. e.

mellyek idomja' röptyűi (röptyűformák), alkotásuk pedig szárnyi.

II. *Szárnyak:* alae. l. e. (lásd ezt)

1. első, elődi, fölső sz: a. anticae, primores, superiores. l. Szárny;

2. hátulsó, utó-, alsó, másod sz: a. posticae, inferiores, secundariae.

Szoborcs: rhachis, axis (Auct.), *stylidium, cionium* (Petermann) Fűv. [2]

a' fűvirágnak gerincze v. tengelye, mellyből több fűvirágocskák erednek. A' szoborcs több czikkekre oszlik, t. i. a' fűvirágzat' vagy a' kalász' gerinczéből ered a' fűvirág egy vékony alappal = *Szoborcsalap;* innen hamar vastagodva egy csomócskává válik, mellynek teteje be van horpadva 's elfintúlva = *Szoborcsláb;* ezen horpadatból ismét vékony alappal egy másik, a' most leírthoz hasanló rész ered, 's így több egyik a' másikból, mellyek öszvesen neveztetnek *Szoborcs*-nak. A' leg-

[1] az Állattanban.

[2] a' Fűvészetben.

alsó csomócskából ered az ondó; a' másodikból, harmadikból 's így tovább a' pelyűk. — A' pellyűkközti köz: *Göcsközikének* v. *Göcsördnek* = *internodiolum* hívatik, minthogy az két csomócska között esik.

Szoborcsalap: stylobasis, cionobasis (Petermann) — így nevezi Petermann azon vékony részt, mellynél fogva a' fűvirág a' föntebbi czikkelyben említett horpadatba ízűl.

Szoborcsláb: cyathium (Trinius), *stylobates, cionobates* (Petermann) — első göcsközikéje (l. f.) a' szoborcsnak, mellyből ez nő föl: gyakran fölötte kurta; rendesen kivájott tetejű.

Fűvirág: flos glumaceus, spicula, locusta (Auct.) *achnanthus* (Petermann) Füv. —

a' füveknél egymást hüvelyező, többnyire kétsorú levélforma részek, mellyek a' virági részeket födik. — Ezen levélféle részeknek a' fűvészek saját neveket adtak ugyan, de sokan azon neveket öszve-vissza cserélgették (l. Ondó, Pelyű, Lengy 's a' tb.) Linné a' többi virágok' hasonlatosságánál fogva a' legkülső levelkét: calix-nak (csésze), az ezen belülit: corollá-nak (párta — Bugát) a' legbelsőt: squammae nectarii-nak (édely' pikkelyei) nevezte; mások máskép'. Magyarúl ezen részek, hogy minden másoktól megkülönböztessenek, saját neveket kaptak.

A' fűvirág' részei:

1. *Ondó:* calyx etc.

a, b. Ondóczák v. ajárok: valvae etc.

2. *Pelyű:* corolla etc.

a, b. Pelyűczék, v. ajcsok: valvulae etc.

3. *Lengy:* nutarium etc.

a. b. Lemerek: sqammae etc.

Szőrök: pili (Auct.) Füv.

henger- v. fonálorú, vékony, csőkés, átlátszó, hosszabb-kurtább nyúlványai a' hámnak.

A) A' szőrök belső alkotásukra nézve Bischoff és mások szerint —:

1. ülők: sessiles (Bischoff), impositi (Nees v. Esenbeck) lymphatici (Auct.), eglandulosi (De Candolle), —
ha közvetetlen a' hámból erednek 's csak egy vagy egyféle sejtekből alkotvák;
2. sámoltak: suffulti (Bischoff), bullosi, basilati (Mirbel), excretorii (De Candolle), —
ha hagymából erednek. A' hagyma (bulbus — Link) apróbb sejtekből áll, 's vagy a' hámból vagy a' kéreg' egy részéből alkotott;
3. mirígyhozák: glanduliferi, glandulosi (De Candolle), —
ha csúcscsokon egy mirígy látszik.

B. Bélyegeik.

1. Egyszerűek: simplices —
egyetlenegy hosszadt sejtből alkotvák.
2. Pókhálorúk: arachnoidei —
hosszak, 's mint a' pókháló a' növény' valamelly, részének fölepét (superficies — Czuczor) befödők.
3. Capitati: fejűltek —
csúcscsokon egy vastagabb részszel, mellyet a' kiszélesedett sejt képez.
4. Öszvetettek: compositi —
több sejtekből alkotvák. 's tb. 's tb. 's tb.

Szőrök: pili (Auct.) Állt.
igen fínom, hajlékony, görgeteg nyúlványai az állati test' fölepének.

Bélyegeik idomokra nézve:
1. Hengeresek: cylindrici.
2. Bodorok, bodroltak: undulati.
3. Öszvenyomottak: compressi.
4. Hornyoltak: sulcati —
hosszant egy barázdával.
5. Gyűrűltek, annulati —
több különböző gyürűből állanak.
6. Göcsösök: nodosi.
7. Pilláltak: ciliati —

oldalt más kisebb szőrökkel pillakép megrakvák. Ezen szőröket nevezik: *többszerű* v. *összetett szőröknek*: *pili* v. *crines compositi.*

Szőrcsillag: stella pilorum — Állt.
azon hely az állati testen, hol a' szőrök egy pontból kerengve minden felé szétterűlnek.

Szőrhoza: pilifer, a, um.
kevés egyes szőrökkel benőtt.

Szőrös: pilosus, a, um.
tele szőrökkel.

Ábra: figura (Naumann) Ásv. [1]
terűlt v. sík, bizonyos vonalak által különböző irányban kerített tér. Ez:

1. Szabályos: regularis —
ha egyenoldalú és egyenszögű;

2. Félszabályos: semiregularis —
ha egyenoldalú, hanem csak másalva egyenszögű. A' félszabályós ábránok mindig egyenlő oldalszáma van p. o. 6, 8, 12 's tb.; ha 6, neveztetik: két háromszögnek = ditrigonum; ha 8: kétnégyszög-nek = ditetragonum; ha 12: kéthatszög-nek = dihexagonum.

3. Elsőfajúak v. négyszögiek: tetragonales, Figuren der ersten Art, —
mellyekben vagy mellyek körűl négyszögöket lehet vonni.

4. Másodfajúak v. hatszögiek: hexagonales, Figuren der zweiten Art, —
mellyekben vagy mellyek körűl rendes háromszögöket vagy hatszögöket lehet írni.

5. Dülényiek v. harmadfajúak: rhombicae, Figuren der dritten Art, —

[1] Az Ásványtárban.

mellyekben vagy mellyek körül dülényeket (rhombi) —

6. Dülörűek v. negyedfajúak: rhomboidales, Figuren der vierten Art, —

mellyekben vagy mellyek körül csak dülöröket (rhomboide) lehet vonni.

Áljegőczék: pseudocrystalli, *Pseudomorphosen* — olly ásványok, mellyek eredetileg más ábrát viselnek; hanem olly hézagban keményedtek meg, mellyet az előtt egy, onnan valamikép' kiveszett, jegőcze foglalt el; mi miatt amaz ennek ábráját veszi föl.

Szerk: structura, *fractura fissa* (Reisinger), *der gespaltene Bruch* (Werner), *crystallinischer Bruch*, *das Gefüge*, —

azon sajátsága a' jegőczei ásványnak, mellynél fogva bizonyos irányban erővel széthasítva, téres lapú, szabályos darabokra hull szét, 's mindenik darab az egészhez hasonló módon osztathatik még apróbbakra. — A' jegőczei ásvány' széthasításával támadt lapok: *Szerklapoknak* = *Structurflächen* l. e., a' darabok magok: *Hasadványoknak* = *Theilungstücke* l. e. neveztetnek.

1. *Jegyzés.* Az ásványok belül ritkán egyszerű, de többnyire többes, bizonyos szögök alatt egymást vágó, eredeti irányok szerint, apróbb, szabályos részekből többé-kevésbbé nyilványosan vagynak alkotva. Mindenik illy irányban többé-kevésbbé hasad az adott föltételek mellett az ásvány, 's többé-kevésbbé sima, fényes lapokat mutat. —

2. Werner szerint a' *szerk* a' *törethez* (fractura) tartozik.

A' szerklapok' és hasadványok' méretjeinek (dimensio l. e.) nagysági különbségeire nézve az újabb irók háromféle *szerket* különböztetnek meg: a' *lemezest*, *sugarast* 's *rostost* [1].

[1] Werner' *pálás törete*: *fractura schistosa* az újjabbak szerint is a' törethez tartozik.

A. *Lemezes Szerk:* blätterige Structur, blätteriger Bruch (Werner) —

az, mellynél a' szerklap' szélessége és hossza majdnem egyenlő, téres és fénylő; hasadványai leginkább szabályosak 's terjedtek. Ez:

I. Terjére nézve: nagylemezű, grossblätterig —

ha sok, nagy lemezek vagynak öszvecsoportozva.

2. Kislemezű: kleinblätterig, schuppig blätterig

ha egymástól könnyen elváló, rendetlenül egymás mellett fekvő lemezkékből áll.

II. Tökélyjére nézve:

1. Legtökélyesebb lemezű: höchst vollkommen blätterig, —

a' szerklapok legnyilványosabbak, egyenlően simák és tükörfényesek.

2. Tökélyes lemezű: perfecte lamellosa, vollkommen blätterig, —

a' szerklapok simácskák és fénylők.

3. Tökélyetlen lemezű: unvollkommen blätterig. 's tb. 's tb. 's tb.

Dr. PÓLYA Jósef.

II. BEVEZETÉS A' NÖVÉNYEK' ORGANOGRAPHIÁJÁBA.

VÉGSŐ KÖZLÉS. [1]

22.

A' rűgyzés.

A' növények' leglényegesebb tulajdonainak egyike az: mi szerint a' levelek' zugjaiban rűgyeket alkotnak. Még pedig két okból: egyszer, mivel az állatokat nem illeti, és más felől, mivel a' plántáknak majd minden többi sajátságaival összefügg. Ez után tehát még visszatérünk ezen tulajdonra.

Mivel az egész életműszeres természetben majd egy minőség sem fejlődik ki rögtön és egyszerre; tehát igenis hihető, hogy az állatoknál is kaphatók nyomai a' rügyalakulásnak. Az állatplántáknál valóban találhatni is ágak kihajtását. [2] Azon törvény, mi szerint a' rűgyek

[1] L. Tudománytár. IX.

[2] Ámbár eldönthetlen igazságnak tartjuk, hogy az életműszeres lények' rendes és törvényes idomulása nem szűnik meg egyszerre egy csoportban, hanem más csoportokban is folytatik, ugy hogy az alsóbbakban lassan-lassan emelkedik rendesre és megkülönböztetettre, 's a' felsőkben csak változtatott alakot vesz fel; csakugyan örömest megvalljuk, hogy nehéz a' magasban álló állatoknál a' plánták' rügyezésinek nyomait találni. Tudva van, hogy több testbonczolók az állat' fejében azon csontokat követelik megtalálni, miket a' derékban, (truncus). Ezen esetben a' fő a' derék' rűgye volna. De az aljas állatokat mind a' plántákkal, mind a' magasb állatokkal még kevésbbé vetették öszve, mintsem határozottan tudhatnák, miként vész, vagy változik el halkan a' plánták' rügyezése az állatnál.

a' levelek' zugaiban találtatnak, mint minden más törvények az életműszeres természetben, nem egészen általános erejű, hanem csak lassan-lassan illeszthető; a' legaljasabb növényeknek például még csak levéleik sem lévén; részint kivételeket szenved, ugy hogy ha a' levelek lefosztatnak, más helyeken fakadnak rügyek. Minő feltételek alatt esik ez meg, más helyre való. — A' rügyeknek ágakká kiidomulása sem általános, hanem mint az életműszeres természet' minden más minőségei, csak potentia, vagy mint lehetőség, közönséges. Különös beható környületek által a' rügyek ágak helyett egyéb életműszerekké változnak ált, p. virágbimbókká, himszálakká és magvakká. Hahát vannak növények, mellyeknek nincsenek ágaik, azért még nem kell mondanunk, hogy az általunk felállított általános természettörvény csalfa, szintolly kevéssé, mint az ember' okosságát nem lehet kérdés alá vetni azért, hogy tébolyodottak vannak. Sok plánták, mellyek egészen ágatlanok, p. az oscillatoriák 's némely vizfonalak (confervae) mind a' mellett is, izek' hozzájárulása által nőnek, 's csak kevés planták vannak, (itt főként a' legegyszerüebbekre, a' frustuliákra, 's némelly más diatomeakra gondolunk) mellyek nem olly móddal nőnek, hogy hegyökhez még egy izt ragaszszanak. Az állatoknál nincs ez az eset. Az ő tagjaik 's izeik, létők' kezdete óta meg vannak számlálva.

23.

Fejlődés' határai.

A' növények végetlenűl vagy határzatlanúl fejlenek, holott az állatok' fejlődése meghatározott. Ez a' minőség az előbbiből következik, de mint minden más minőség, csak potentia, mint lehetőség, áll; sőt olly kivételeket szenved, mik szerint nem lehet mondani, hogy valahol a' plántaországban teljesen alkalmazható lenne. Van mindazáltal néhány növény, melly nagyon közelít a' kifejlő tehetség' eme' végetlenségéhez, a' *baobáb* p., mellynek tartósága hihetőleg 500 évet feljűl ha-

lad; a' *cserfa* és *hársfa* 600—900 évet érhetnek; némelly *czedrusokat* a' Libanonon csaknem 2000 évüeknek tartanak. Egy *tiszafa* Angliában még Caesar' idejéből eredendő. Egy a' Nerbudda' partján növő indiai-fügefa, melly különös termeténél fogva 200 talpnyi kerületet, 's olly nagy csúpot kapott, hogy 700 ember az árnyékába fér; a' mint gyanítják, az a' fa, melyet Nearchus ez előtt 2500 évvel űltete. Az új-hollandi *mahagonifa*, (eucalyptus robusta), és az eucalyptus glob. 150—180 láb magasságra nyúlik. Cupressus columnaris (*Forst.*) a' Norfolk-szigeten 24 lábnyi vastag törzsököt és 220 lábnyi magasságot nyer. A' *viaszpálma* (ceroxylon andicola) a' délamérikai álpokon 180 lábnyi magasra nő. A' *kötélfa* (calamus rudentum) 500 lábnyi hosszú lesz. Sőt egy macrocystis nemü alga a' világtengerben, az útazók' tudosítása szerint, 500—1500 lábnyi hosszuságot kap. Ezen iszonyu növények nem olly móddal fejlenek, mint az állatok' oriási, p. az elefánt, hogy csak a' tömeg, nem pedig a' részek száma növekednék, hanem minden éven új tag nő, ebből más éven ismét új tagok sarjaznak, 's igy tovább határzatlanul. Mert ezen új részek épen olly ifjak mint az első tag, melly a' növény' származásakor alakult; 's következőleg ugyanazon erejök van a' növényt folytatni, mint amaz első résznek. Minden kétségen kivül egész világ' végeig folytathatik ez a' kifejlési tehetség, ugyanazon egy individuumnál, ha az ember az ágat levágja 's a' földbe ülteti: ez az ág azonnal új fává lesz és tovább nő, mintha fiatal plánta volna. Vannak Európában nyár- és füzfajaink, melyekből egyetlen egy individuumot hoztak be, mellynek ágait levagdalták, 's igy a' növényt elszaporították.[1] Hihető, hogyha sohasem is jőnek új individuumok Európába, ezen ágak fiatalabb ágak' elűltetésivel folytathatják amaz individuumot, mind addig mig Europa létez, és igy ezen individuum sohasem hal ki.

[1] Igy lesz a' dolog a' kerria japonicával is (a' kertekben nálunk: chorchorus japonicus), mellynek mindig teljes virágai vannak, 's azért sohasem terem magot.

Gátolja a' plánták' szűnteleni fejlésit, a' rűgyek' virágokká változása. Sok növény csak esztendeig él, azok t. i. mellyeknek minden rűgyei az első éven virággal végződnek. Mások több esztendeig élnek, még pedig annál tovább, minél nagyobb arányban léteznek levélrűgyei a' virágrűgyek felett.

Illy határzatlan kifejlés, korlátlan élet-eltartás nem adatott az állatoknak. Részeik' száma határozott. Ezek együtt származnak és korosodnak, 's azért azon egy időben is halnak meg. Az állatok' különböző tartósága főként nagyságuk' különbözésin alapúl.

24.

A' növények' oszthatósága.

Az előbbiekből kitetszik, hogy minden plántarész, melly rűgyet tart, valami magában teljes lény, hasznte öszvefügg is az egészszel. A' plánták' nagy része tehát szétosztathatik rűgyek v. ágak által. Mesterségi segélylyel olly viszonyokba lehet tenni a' rügyet, hogy anyjávali egybeköttetésre ne legyen szüksége. Mert minél fogva a' rügy v. ág a' törzsökkel öszvefügg, csak az, hogy táplálatot szivjon általa a' földből. Már ha ez egyenesen megeshetik, nincs szükség arra az öszvefüggésre. E' szerint a' fa annyi új fára osztathatik szét, a' hány rűgye van.

Semmi ennek megfelelő az állatoknál nem létez. Csak egyetlen egy seregnek van azzal annyi hasonlítása, hogy gyakran bizonytalanságba jő az ember, a' természetlánczbani igazi helyzete felett. Ez a' *habarczok*' serge (polypodes), olly állatoké, mellyek közül némellyeket meztelenül találunk, de nagyobb részöket hajlékony, plántaszabásu csővekben (állatplánták), vagy kőnemü tömegekben (klárizsok), mellyek általuk termesztődnek olly formán, mint a' csígák' héjai v. a' magasb állatok' beljében a' csontok. *Marsigli* fedezé fel 1703ban, hogy az akkor még köveknek tartott kristályokból kicsiny czérna alaku rűgyek nőnek ki, mellyeknek hegyei virágszabásu fonalkoszorúra ágaznak. Növényeknek is hi-

vék azon időtöl kezdve a' klárizsokat, mint azelőtt köveknek tartották vala. *Peysonnel* (1723) megmutatá, hogy virágkoszorujokban a' súgárok valódi mozgással birnak 's annálfogva ezen részek állatok. De ez a' vélemény nem fogadtaték el. 1740ben *Trembley* némelly édes vizben lakó habarniczákon számos jelenséget fedeze fel, mellyek tökéletesen hasonlítának a' növényországi jelenetekhez. Rügyek által szaporodtak, eldaraboltathattak, 's minden rész egy egész habarczczá nőhetett. Egyszersmind azt is észrevevék rajtok, hogy más állatkákat elfogtak 's elnyeltek. Ez által innét bizonytalanokká lettek, mellyik természeti lánczhoz sorozzák, 's azon alakokat, mellyek lágy burkoknál fogva inkább a' plántákhoz közeledtek, állatplántáknak (zoophyta), a' köveseket ellenben kőplántáknak (lythophyta) nevezék, mintegy középtesteknek tartva a' külön sorok közt.

Itteni megjegyzésünk részint a' habarniczák' osztható ságát, részint rügy- és ágsarjasztó tehetségöket illetendi.

Trembley egy habarczot (hydra grisea, *Gmel.*) ketté vágott, 's mindenikét egy egész habarczczá látta válni. A' félszáj, és tapogató koszorú mindenik darabon egész szájjá, 's egész koszorúvá nőtt. Ő ezen habarczokat aztán több részekre válosztá, sőt kis darabokra vagdalá, 's mindenik rész egy teljes habarczczá nőtt. Ezen próbák a' pontos *Rösel* 's a' pontatlan *Bory de St. Vincent*[1] által megújíttattak 's követtettek, és ez utóbbi ezen kipótlódó tehetséget minden habarcznál maga által tapasztaltnak állítja. Mi megvalljuk, hogy ezen tanubizonyságokban nem vetjük teljes bizodalmunkat, 's a' száj' elvágott tapogatóinak illy kiegészülésit lehetetlennek tartjuk. Ha szinte a' *Rösel* tekintete mellette szól is, ne feledjük, mi könnyen ámít a' nagyító.

Hihetőbb azon állítás, hogy a' habarczok rügyek által szaporodnak. A' természetnyomozók ugy írják le e' minőséget, hogy a' habarczok' törzsöke' külső olda

[1] Dict. classique. Tome XIV. p. 178.

lán rügyek mutatkoznak, mellyek, ha az évszak kedvező 's nem igen hideg, eleinte ágakká nőnek; de csakhamar a' mint a' külön ágak' különböző életmútatványaiból kisűlni látszik, külön individuumokká válnak, és ezek ámbár eleinte a' közös törzsöknél fogva mind összefüggnek, végre mégis attól 's egymástól, mint mondják, elválnak, hogy más helyen megszegződjenek. Ha ellenben a' hideg meggátolná az illy kifejlést, a' rügyek fejletlen hullanak le a' törzsökről, hogy, mint a' plánták' hagymái, a' meleg' visszatértével új individuumokká alakuljanak.[1] Ezen a' plántákkali meglepő hasonlat miatt, nem különböztethetné meg az ember őket azoktól, ha azon egyetlen szabályhoz nem tartaná magát, melly kétséges esetekben e' kérdést eldönti, u. m. a' rokonságukhoz. A' habarczok' sora a' *sugáros állatokéhoz* csatolódik; ezek pedig kétségen kivül állatok; tehát a' habarczoknak is azoknak kell lenni. Hasonlólag a' mimosáknak is vannak az állatokkal közös minőségeik, p. mozgásuk, álmuk; de mivel soruk kétségtelen növényekhez csatlódik, amaz elszigetelt tulajdonokért még nem tétethetnek ált az állatországba.

25.

Évszakoktól függés.

Kiki megjegyezte klimánkban, hogy a' plántaélet évenként 's minden tavaszszal megújul. Melegebb tartományokban is, hol a' levelek nem rendet tartva hullanak le, megvan ez a' változása a' plántaéletnek. Mert mindenütt van egy vagy keményebb hidegü, vagy nagyobb hévségü évszak, mely alatt a' plántaélet általjában felakad,

[1] Ez a' habarczok' szaporodásának legújabb előadása a' Dict. Classique' id. h., melly 1828ban Párizsban a' természethistoria' mostani fővárosában, nyomatott. Melly bizonyossággal hiszi a' szerző, *Bory*' tárgyát kimerítettnek, kiveheti az ember a' következő ott előforduló kifejezésekből: „Il faut convenir, que la nature qui leur (à certaines personnes) revéla du premier coup unfait échappé à la persévérance de *Trembley*, à *Réaumur*, à *Becker*, à *aous*, les traita en enfans gätés.“

hogy aztán nagyobb erőre kapjon; 's az az évszak, melly a' magvak' földbeni csirázásának kedvez, a' fákon is új ágak' sarjazását elősegíti. Igy a' plánták' szerkezetében is, növekedésök' évenkénti változását észrevehetni; 's ha az élőfák' nagyobb részinél a' mindenkori évi növekedés' határai összve nem folynának, szintugy fel lehetne számítni az évenkénti kihajtásokon az élőfa' korát, mint azt a' törzsök fájának központu karikáiból kiolvashatni.

Ezzel tökéletesen egyező valamit az állatoknál nem találunk. Nőnek ők is az igaz, és annyiban függnek az évszakoktól, a' mennyiben a' táplálatot és szükséges meleget nem egyformán kapják; de növekedésök még sem foly rendes időszakonként. Az állat gyakran megfogy egy esztendőben, vékonyabb lesz, mint elébb vala, 's aztán más esztendőben ismét telik. Egy állat, éltében több izben lehet vastag és vékony; de nem így a' fa. Ez míg él, vastagodik.

Van csakugyan valami ennek megfelelni látszó az állatoknál. Valamint némelly fák télen megszűnnek élni, 's tavaszszal új leveleket hajtanak; mások ellenben, még ugyanazon nembeliek is, leveleiket télen-ált megtartják: szintugy találtatnak némi állatok, mellyek télen-ált álomforma kábulásban feküsznek, mig más állatok nincsenek illy változásnak alája vetve. Téli álomba eső állat nem sok van; a' melegvérűek közül csak nehány, hidegtartománybeli emlős tartozik ide; mert a' fecskék' téli álmát még vitatják. Nagyobb ellenben azon hidegvérű állatok' száma a' hideg tartományokban, mellyek a' telet elaluszszák, u. m. a' kétéltüké, némelly bogaraké, lágyférgeké, és férgeké. De valamint a' plántaéletre az a' befolyása van a' hévségnek meleg tartományokban, mi a' téli hidegnek hidegekben, ugy ott a' kétéltüeknél a' hőség merevenséget okoz, mint azt Humboldt Délamerika' pusztáin tapasztalá. Ezen észrevételeken kivűl, mellyek szerint némi analogia van némelly időszaki megmerevülésbe eső állatok 's azon fák között, mellyeknek élte időszakonként felakad, még más jelenség is mutatkozik

az állatoknál, melly a' levelek' időszaki cserélődésének felel meg. Ez a' szőr 's toll' megváltozása a' melegvérü állatoknál, 's a' bőr' levetése a' kétéltüknél 's aljasabb állatoknál (mutatio, mue). Mint a' plánták' elevenségére szabott időre nézve nagyobb az ellenkezet hideg tartományokban mint melegekben, ugy az állatok is e' viszonyban vannak a' vetkezésökkel. Csak hideg tartományokban hányják el az emlősök szőröket bizonyos időben. A' madarak akkor vedlenek vagy cserélnek tollat, midőn fiaik csaknem megnőttek, valamint a' levelek akkor hullanak el, midőn a' gyümölcs éréshez közelít. A' zoologusok némelly madaraknál két izbeli évenkénti vedlést vesznek fel. De tévedésnek látszik előttünk, e' két vedlést meg nem különböztetni egymástól. Az, a' melly tavaszszal 's mindjárt a' párosodás után esik, a' virág' lehullásának; a' melly őszszel történik, a' levél' lehullásának felel meg. (L. az általakulásokról szóló czikkelyt.)

A' kétéltük között csak a' gyíkok és kígyók hámlanak. A' bogaraknál is, a' póknemüeknél 's cserepeseknél (crustacea) megvan ez a' bőrcserélés. De az állattudósok nem ügyeltek eléggé ezen hámlás' különbségére, valljon t. i. mindjárt párosodás után, vagy attól függetlenül esik-e; mi ezen jelenségnek nem egyarányú analogiát adna a' levelek' ama tűneményével. A' bogarakról csakugyan tudva van, hogy a' hernyó több izben meghámlik; ezen levélhullással egyező vedlésnek nincs semmi köze a' burok' akkori levetésével, midőn a' hernyóbáb imagová, tökéletes lepkévé válik, mint a' mi a' virágok' kifejlésével analóg.

Mind ezen megjegyzések tárgyunktól nem idegenek. Az életműszeres természet öszvefüggő lánczot alkot. Ugyanazon törvények uralják minden alakjait, de annyi végtelen árnyéklatokban, hogy az ember azon alakzatokat mind külön törvényeknek vélné engedelmeskedni. A' természetnyomozás' legmagasb czélja, ezen látszó különbözésekbe egybeillés' hozása.

26.

Keringési rendszer.

Az állatoknak középponti keringési rendszerök, szivök, van; a' plántáknak nincs. *Spallanzani* 's *Fontana* e' különbséget általánosnak 's legfontosabbnak tarták. De az aljasb állatok e' tekintetben közelednek lassanlassan a' plántákhoz. Már a' bogaraknál nem kapni szívet. Mint *Carus* nem régiben fölfedezé, részletes keringés találtatik náluk, mint némelly növényeknél (chara). A' legaljasb állatoknál még kevésb nyoma van a' szivnek.

A' középponti nedvkeringés az állatoknál öszvefüggésben van a' szabad mozgással. Hogy helyből mozdulhassanak, magokkal kelle hordozhatni kifejlésök' alapját. Ez a' középponti rendszer nemcsak a' vér' keringésihez van kötve, az egész állat' fejlésében meg van az. Az idegrendszer' középlete az agyvelőben, a' lélekzésé a' tüdőben, a' táplálaté a' gyomorban 's a' tb. van.

27.

Táplálék' különbsége.

Az állatok életműszeres anyagokból élnek; a' plánták életműszeretlenekből. Ez a' különbség *Mirbel* és J. E. *Smith* által allítatott fel, mint főkénti.

Erre csak futólag azt jegyezzük meg, hogy a' felsőbb állatoknak is életműszeretlen táplálékot p. vizet kell magokhoz venni,[1] és hogy az alsóbbak e' tekintetben

[1] Az Orinoko-melléki Otomákok az év' bizonyos idején 2—3 hónapig, főként némi kövér földdel élnek, 's egyikök mintegy fontnyit eszik meg napjában. A' térítők közti tartományokban ellenállhatlan vágyuk van az embereknek földet, nem csak lúgsóst, hanem kövér vájogot is enni. Magdolna folyó' mellékén az aszszonyok eszik azon agyagot, mellyből edényeiket készítik. Gvinea parton a' Szerecsenek káuák (caouac) nevü sárga földet esznek. Martiniqueben 1751ben kénytelen vala a' kormány a' földnek mint élelemszernek árulását megtiltani. Jávában a' vájogot tánámpónak nevezett kicsiny veres pogácsákban eszik. Új Kálédoniában a' szalonna-követ eszik. Perúban a' mészföldet élelemszerül árulják a' piaczon. — Ezek-

nagyon közel járnak a' plántákhoz. De nagyobb súlyu azon megjegyzés, hogy a' tökéletesb növények, szintugy mint a' tökéletes állatok nem élhetnek életműszeres eredetü táplálék u. m. senyvedt föld v. humus nélkül; ámbár meg kell vallani, hogy ez az életműszeres táplálék messzebb van távozva életműszeres egyberakásától, mint az, mellyel az állatok élnek. Az ok azonban, mellyért a' plánták táplálata az állatokétól különböző, világosan az, hogy az elsőbbek földhöz szegződésöknél fogva nem válogathatnak, hanem be kell venniek a' táplálékot, a' millyent ott kapnak, hol történetből nőnek.

28.

A' táplálási 's lélekzési életműszerek' különbsége.

Az állatoknak gyomruk, 's ugyanazért szájuk és *anus*-uk van, mellyek a' plántákban fogyatkoznak. Az állatoknak *belső* lélekzési életműszereik, *tüdeik;* a' plántáknak *külsők*, *leveleik*, vannak. Hogy az állatoknak külön életműszerök van az eleség' eltartására, összefügg azon körülménynyel, hogy helyből mozdulásuknál v. vándorlásuknál nem találnak mindenütt élelmet. Annál nagyobb mennyiséget kell tehát abból magokba venniök. — A' növények ellenben helyekből nem mozdulván, megtalálják élelmöket ott a' hol nőnek, 's ezért nincs szükségök afféle tárházra. *Alston* edinburgi professor, *Linné'* ellenese, (1760) ezen ismertető jelt legfontosabbnak tartá. *Boerhave* igy fejezi ki: az állatok táplálatukat bel gyökerek (gyomor), a' plánták külsők által szívják be; 's jó kifejezést talált. Mert a' gyomor' rostjai, mellyek a' táplálatot beszívják, épen analógok a' plánták' gyökereivel.

Ezen másokkal egybefüggő ismertető jegy lassanként eltűnik az aljasabb állatoknál. A' habarczoknak 's az

ről bővebben olvashatni *Humboldt*nál. — Ha már olly földtömeget képzel az ember, mellyből a' gyomor' rostjai a' táplálatra szükséges elemeket kihuzhassák, könnyebben észreveszi a' plántagyökereknek 's az állati gyomor' rostjainak azonságát.

ázalék-állatkák' nagy részének nincs semmi gyomruk vagy szájuk, és semmi *anus*-uk, épen mint a' növényeknek.

Mivel az állatok' gyomra szájat, azaz olly nyílást tészen fel, mellyen az eleség a' gyomorba jut, tehát azt mondták: az lenne a' különbség az állatok és plánták közt, hogy az elsőbbeknek csak *egy*, az utóbbiaknak *sok* szájuk van. De ez több mint egy tekintetben helytelen. Mindenek felett nem a' szájjal, hanem a' gyomorral kell a' plánták' beszívó életműveit öszvehasonlítni. E' felett a' nyilások' száma az állatoknál semmiképen nem lényeges dolog. Fasciolákna k két, tristomáknak három, rhizostomáknak számos nyilásaik vannak azonban a' két elsőbbek a' bélférgek' sergéhez, az utóbbiak a' méduzák' családjához tartoznak.

29.

Általakulás.

A' legérdekesb, de legkevésbbé fellvett, állatokat plántáktól megkülönböztető bélyegeknek egyike, az ő nem egyiránt kimivelt általakulásukban áll.

Általakulás (metamorphosis) alatt azt értjük, midőn azon egy életműszer más rendeltetést, a' bonczolati elemek' más elrakását és más működést kap. Itt fel kell tennünk annak tudását, hogy a' növénynek majd minden részei, bármelly különbözőknek láttassanak és avatatlanoknak, két fő résznek — a' levélnek és rűgynek — elváltozásai. A' helyett, hogy az élőfa eleinte csak eme' részeket fejti ki, végre egy nagyon mesterséges készület jelenik meg, *virág* név alatt, de a' melly nem egyéb elváltozott leveleknél és rügyeknél. Mindenki tudja, hogy virág a' zöld részektől színragyogásában, jó illatjában és részei' öszvetételében különbözik. — Rendszerint azt hiszik, hogy ez a' jelenség csupáncsak a' plántaországba tartozik; de szorosabb vizsgálással ugyanazon elváltozás' modjának fattyu jelenségeit állatoknál is találjuk.

A' legvilágosabb illy nemü jelenséget a' bogaraknál láthatni. A' hernyó úgy él mint a' törzsök, bőrét leveti mint a' törzsök, elhullatja leveleit, 's nincsenek sza-

porító életműszerei, mint a' növénynek virágzás előtt. Végre kibúvik a' pillangó olly szindiszszel mint a' virág, szaporító életműszerekkel mint ez; múlékony 's nőszés után eltűnő mint a' virág. [1] A' hasonlat tökéletes. Már *Linné* figyelmessé tett reá, 's a' természetphilosophusok méltán nevezik a' bogarakat repülő virágoknak.

A' bogarak 's növények közti ezen hasonlatnak oka abban fekszik, hogy amazok belső éltökre nézve szintúgy az évszakokhoz vannak kötve mint a' plánták. Minden virág csak kevés ideig él, akármelly tartós maga a' növény; igy a' bogarak' imagoja is. Mind ketten csak egyetlen egyszer szaporíthatnak, holott a' többi állatok nagyobb részint egész éltökben megtartják e' tehetséget.

A' physiologia' tételeinek egyike sem értetett kevésbbé meg, mint a' lények' általakulásokróli tanítmány. Némellyek elszigetelt lett dolgot látnak benne, p. *Bory*, [2] 's azt tartják, hogy csak részek' levetésében áll. Mások végre, mint *Isid. St. Hilaire*, [3] a' lények' általakulását öszvezavarják külső részeik' évenkénti időszaki felváltásával.

Mi azt tartjuk, hogy az általakulás általános jelenség az életműszeres természetben, noha, mint minden életműszeri jelenetek, inkább v. kevésbbé kitünő, és néha eltűnik vagy ismeretlenné lesz.

Mi megkülönböztetjük az általakulást az évi változásoktól. Amaz csak szaporodás végett esik meg, 's más czélra szolgáló elváltozásokat nem kell vele öszvevétni.

A' bogarakhoz legközelebb mutatkoznak e' tekintetben a' békák (batracinae). Ezek ugy támadnak mint halak, lábuk nincs, hanem a' helyett farkuk, 's tüdő he-

[1] Egyetlen egy példáját az ismételt szaporító tehetségnek, mit bogaraknál tudunk, a' méh adja. Az anyaméh vagy királyné, ugy hiszik, minden éven tojik, holott a' hímek v. herék odalesznek, mint a' virágok, mihelyt a' nőszés végbemegy. Megvalljuk azonban, hogy ezen lett dolgot, nem tartjuk egészen tisztába hozottnak.

[2] Dict. Class. X. p. 161.

[3] Dict. Class. art. mue.

lyett kopótyúik. Akkor a' növényországból élnek 's hosszú tekercses belső részeik vannak. De mire szaporadniok kell, teljes elváltozás megy véghez rajtok. Rövid belső részeket kapnak, állat-eleséggel élnek, négy lábat kapnak, forkukat elvesztik, 's elhulló kopótyúik helyett belső tüdőt nyernek. Nemcsak békaalak lép a' halalak' helyébe, hanem a' részek' rendeltetése 's természete is elváltozik.

A' felsőbb állatoknál a' tojásbani kifejlésökben véltek analogiát találni az aljasabb állatok' ama' jelenségeivel. [1] De a' magzat' változásai más szakaszba tartozóknak látszanak.

A' madarak párzásuk' idején ragyogóbb tollakat, 's kimivelt éneket kapnak; melly két disz eltünik, mihelyt a' párzás' ideje elmult. Ez a' változás, melly (megjegyezni való) különösen a' hímen történik, a' magbeli állatocskákróli legújabb nyomozások szerint, a' szaporító életműszerek' belső változásától kisértetik, de a' melly nem tart tovább mint mint maga a' párzás' ideje. Amaz állatkák t. i. időszakonként eltűnnek, mint a' magpor a' plántáknál. Hogy az illy változás tökéletesen a' növényeknéli azon változásnak felel meg, midőn leveleik virágokka' válnak, *elöttünk* nem látszik kétségesnek.

Az emlősöknél sincs hijányuk olly jeleneteknek, mellyeket a' madarakról idézettekkel egy sorba kell tenni. A' párzási tehetség' eljöttével új részek fejlenek, mellyek azért nem nézethetnek épen magánálló életműszereknek. Igy fejlődnek ki azon időtájban a' kérődző állatok' szarvai. [2]

Legmegjegyzésre méltóbbak, a' madarak' párzás-idei változásaikkal egyezés' tekintetében, a' szarvasok' családjához tartozó állatok' szarvai. A' nősténveknek rendszerint nincs szarvuk. A' himek' szarva minden éven

[1] Is. St. Hilaire art. mue. Dict. XI. p. 279.

[2] *Desmoulins* igyekezék megbizonyítni, hogy az állatok' szarvai nem egyebek öszvenőtt szőrből álló alakzatoknál. Lásd azt. Corne. Dict. Class. IV. Nevezetes egyébiránt, hogy csak azon állatok kapnak szarvat, mellyeknek szemfogaik nincsenek.

mással cserélődik fel, 's lehullása a' párzási időszakhoz szabúl, mint a' himek' tollazatjáé a' madaraknál.

Azonban nem akarjuk ezen analogiát a' többi állatoknál fel az emberig üzni, hol az emberkor új részek' hozzájárulása nélkül olly világos külső jelek által ismerszik a' már meglévők' változásában.[1] Az idézettek elégségesek általláttatni, hogy a' plánták' részeinek virággá alakulásokkori változása koránt sem elszigetelt lett dolog, hanem az egész életműszeres természetben talál neki megfelelő jelenetet; csakugyan nem kell azt a' kül takaró' időszaki cserélődésével öszvevétni, mint a' melly inkább a' levelek' időszaki lehullásával egyenlíthető.

30.

Érzés, érzési életműszerek, és idegrendszer.

Majd minden időben, 's különösen *Linné* 's *Buffon*' tekintetére, legbélyegzőbbnek az érzés' *hijányát* nézték a' növényeknek plántáktóli megkülönböztetésire. De mivel az érzés ollyas valami, mellynek fokáról 's tehát létéről is senki másban magán kivül nem itélhet, világos, hogy ez a' különbség mindenek közt a' legingékonyabb. A' bogárgyűjtők is erősítik, hogy a' tőn hetekig élő bogarak nem birnak érzéssel; és hihető is, hogy az állatok' egész sorfolyama végtelen csekély fokban bírja azon tulajdont, melly az embernél olly bámító magasságra emeltetett; az *éldelést* t. i. 's a' *szenvedést;* olly minőségeket, mellyekről senki sem tudja megmondani, tulajdonkép miben állanak. Más természetnyomozók szentűl hivék, hogy a' plánták is birnak érzéssel, p. o. *Smith.*

De e' kérdésnél az *érzés* alatt nemcsak éldelés és szenvedés' tehetségét érték, hanem külbenyomatok' felvételének tehetségét is, mi egészen más, és inkább ábrázoló vagy szemlélő erőnek kellene neveztetnie.

[1] Certum est, genitalia animalis *foeminei* non esse nisi metamorphosin ejusdem organi in animali *masculo*, ut stamen et pistillum in flore, non origine diversa organa sunt, sed eadem organa diversae metamorphoseos.

Hogy ezen állatcharacternek, az érzésnek, több határozottságot adjanak, azon életmű által bélyegezték, mellyben a' jelenet nyilatkozik, 's ennélfogva mondták: az állatoknak idegeik vannak, a' plántáknak nincsenek. *Bonnet* vala az első, ki felvette, hogy minden állatnak idegrendszere van, 's minden plántának a' nélkül kell lenni. Azonban későbbi vizsgálások az idegeknek semmi nyomát nem lelheték fel az aljasb állatoknál, p. ázalékférgeknél, habarczoknál, méduzáknál és bélférgeknél. De mivel közelről rokonos családoknál eltünő idegrendszert találtak, nem hiszszük, hogy ama' hijány az állatország' ezen charactere' általánosságának ártson. Érzés, felfogás, és idegrendszer' hijányát ellenben általános erejü bélyegeknek tartják a' növényekre nézve, ha szinte *Dutrochet* még nálok is hitte nyomait találni némi idegállománynak, melly különösen az érzékes plántáknál fölfedezhető.

31.

Mozgás. Izmok. Öszvehuzódás. Akarat.

Mint életműszerezet' characterét tekintve, azon viszonyban van a' mozgás is, miben az érzés. Az állatok mozgatják részeiket, a' plánták nem. A' mozgás izmok által esik meg. Az izmok' mozoghatósága öszvehuzódásuktól függ. Mind ez hibázik a' növényeknél. *Boerhave* az állatok' egyetlen egy látható characterét mozoghatóságukban helyzé; *Lamarck* a' belső részek' öszvehúzódásában; 's mindketten megtaláltnak hivék a' két életműszeres országok közti korlátot.

Az állattudósok csakhamar fölfedezék, hogy az állatok' ezen mozoghatósága különböző fajaiknál kisebbedik. Mi azt a' kivetkezést huzzuk belőle, hogy lehetnek állatok, mellyek' mozoghatósága végtelen csekély, azaz = o; 's ugy is van az a' valóságban. A' spongyiák 's némelly ázalékosok is, p. cyclops lunula, nem mozognak, 's még is irányzatuk v. rokonságuk' erejénél fogva állatok. Nem lehet azonban tagadni, hogy a' mozgás legáltalánosabb minősége az állatoknak. De az kül mi-

nőség, 's tehát egy lényegesb belsőt teszen fel, és némelly plánták is képesek részeiket mozgatni. — Későbbre kapunk alkalmat mind az érzelékes plántákról, mind az ingerelhetőkről, mint hedysarum gyrans, 's végre a' frustuliákról 's oscillatoriákról szólni.

Nevezetes jelenség némelly algák' termése, mellyeknek magvai állati mozgást kapnak. [1] Ezen tűneményről különböző módon itéltek. Az ifjabb *Nees v. Esenbeck* későbbre ugy találá, hogy a' mohok' hímekhez hasonlító gombocskáiban lévő szemecskék szabad mozgást kapnak, midőn burkaikból, hová zárva valának, kiszabadúlnak. [2] 'S végre *Brown* észrevette, hogy nemcsak mindenféle hímpor, hanem a' természetben minden legapróbb részecskék illy mozgást kapnak, mihelyt az általok alkotott testteli öszvefüggésök felbontatik.

Ezen észrevételek bizonyítják, hogy egy belső indítványból származó mozgás nem olly mi, mi az állatországot kirekesztőleg illetné, hanem a' mi valójában a' plántaországban, sőt az életműszeretlen természetben is feltaláltatik. A' szokott nézet szerint tehát ezen testek közt minden korlátnak el kellene tűnni; de a' philosophálás' ezen modjától, t. i. hogy szűntelen a' testek közti határokat nyomozza, egykor csukugyan is vissza kell térni a' másikra, ellenbetettre, mi szerint a' régiektől felvett természeti törvényhez képest: *natura non facit saltus*, minden korlátnak el kell tűnni.

Áltlátván, hogy az állatok' mozgása minden esetre némi belső minőséget teszen fel, természetesen a' mozgás' életműszerében, az izmokban, keresék ezt a' természetvizsgálók. De ez az ok nem ér olly messze, mint a' jelenet. Habarczoknál, ázalékférgeknél, sugáros állatoknál, mozgásuk' daczára, semmi izmokat nem találhattak, 's még a' gerincz- v. forgó-csontokkal felruhá-

[1] *Agardh* de metamorphosi algarum, et Icones algarum europ. t. 15.

[2] *Meyer* még a' filix fajok' magképeit (sporidia) is erősíti, hogy mozogni látta. Bot. Zeit. 1828. p. 159.

zott állatokon is vannak életműszerek, mellyek mozoghatnak, de izmokat nem foglalnak magokban, p. a' pulyka' felső orrán lévő husos csucsorodás, 's minden kifeszülhető (erectilis) részek. Azon kivül megjegyzésre méltó, hogy, holott a' mozgást azért tartják állati természet' bizonyságának, mivel szabad akaratot teszen fel, egész izom rendszer létez náluk, mellyel az akarat kevéssé v. épen nem bír; illyenek a' lélekző életművek, a' szív, a' belrészek. A' mozgás' mind e' két nemének van megfelelő a' plántáknál. A' mimosák' mozdulása az állatok' önkényi izommozgásával analóg; a' hedysarum gyransé ezeknek önkénytelen mozgásához hasonlít.

A' tulajdon, minél fogva az izmok a' mozgást véghezviszik, az ő öszvehúzódásuk, 's olly tulajdona az állati életműveknek, mellyet *Lamarck* 's más újabb természetnyomozók (többek között *Bourdon*, *de Haan*, *Rudolphi*, *Schweigger*) azokat a' plántáktól legtisztábban megkülönböztető jegynek tartanak. *Haller* e' tulajdont izgathatóságnak nevezé (mi csakugyan plántáknak is van); mások, p. *Bourdon*, myotilitasnak [1] nevezték. Olly egészen azonban nem tagadhatjuk el a' plántáktól e' tulajdont,[2] mivel mozgásuk máskép nem gondolható, 's az érzelékes plánták' csuklóiban könnyen észrevehető is. Sőt *Dutrochet* azt is törekvék bébizonyítni, hogy ezen esetben az öszvehuzódás mindkét életműszerezetben ugyan az.[3] Nevezetes probáinál fogva ugy találta, hogy savak és lúgsók az állati izmokra 's a' mimosák' izeibeli sejtszövetre teljesen egyenlő hatással vannak, 's tehát ezen izeket valódi izmoknak lehet tartani.

[1] Ettől: mys = izom, izomhatóságnak mondhatnók.

[2] *Lamarck* tagadja az öszvehúzódást, vagy a' mit mások izgathatóságnak neveznek, a' plántáknál. Az érzikék' mozgásai az ő nézete szerint csak a' részek' megernyedéséből (détente) erednek, mi a' nedvek' elpárolásából származik. Ezt a' véleményt megczáfolja *Dutrochet*: Rech. anat. sur la struct. végét. p. 227.

[3] *Dutrochet* Rech. anat. p. 193.

Bármelly bajba hozza ez észrevétel ama' természetnyomozókat, kik a' természet' törvényeiben logicai korlátolást keresnek, nekünk szintolly kevéssé látszik rendkivűlinek. Még ha azt lehetne megmutatni, mit a' sokaság, színtől csalatva, hiszen, 's a' mit a' nem könnyenhivő *Smith* vél, hogy a' mimosa valóban érzéssel bír, mint mozgással; mi azért mégsem számlálnók az állatokhoz; mert a' növényi irányzat csakugyan az uralkodó nála. Az állatok közt növény, a' plánták közt állati alakokat fogunk találni, a' nélkül, hogy ezeknek a' természet' lánczabeli igazi helyzete iránt legkisebbé is tévedésbe jőnénk.

A' részek' mozgathatása' tehetségétől meg kell különböztetni ama' sokkal kevésbbé általános minőséget, a' helyváltoztatást (locomotivitas). Ez természet szerint hibázik a' plántáknál, mellyek gyökereiknél fogva földhöz vannak szegezve. Ez a' minőség vala az tulajdonkép, mellyet némi régiebb természetvizsgálók (*Boerhave*, *Jungius*, *Ludwig*) a' plánta' lényeges bélyegzőjének tartának; e' meggyőződéstől az újabb időben megváltak, észrevévén, mi sok plánta nincs helybe szegezve (p. nagy számu algák), mi sokan élhetnek továbbá hosszas ideig földhöz szegzés nélkül (hagymás növények, és különösen aërides, igy a' vízbe tett plánták), 's végre milly sok állat van egy helyhez nőve (állatplánták, klárizsok, néhány csiga).

Az állati mozgás *akaratot* tesz fel, a' növényi csak külső ingert; de az akarat szint ollyan valami, mint az érzés, miről másnál csak következtetésnél fogva itélhetünk, és mikor a' *mimosa* veszély' közelítésire leveleivel betakarózik, meg vagyunk győződve, hogy semmit sem tud róla; de többet a' csigáról sem tudhatunk, midőn hasonló esetben héjjával betakarózik. Ezzel nem egyebet akarunk mondani, hanem hogy a' *mimosa*' mozgása belső okfejére nézve is analóg az állatok' mozgásával, ha szinte ezen okfő a' fejlés' minden fokait áltfutva a' *mimosánál* leggyengébben, az állatnál már erős-

ben, és az embernél legnagyobb erejében van is kinyomva.

32.

Külrészek' múlandósága.

Hedwig adá legelébb fontos különbségül a' plánták és állatok közt, hogy ezek szaporító életműveiket szüntelen megtartják, amazok pedig csak egyetlen egyszer élnek velök. De a' plántarészek' ezen minőségének még sokkal általánosabb kiterjedést lehet adni; mert nem csak a' virág' részei hullanak le évenként, hanem a' levelek vagy lehellés' életművei is azon törvény alá vettettek. Ama' különbség kétségkivül fontos; de részint nem az egész növényországgal közösek azon részek, mellyeket *Hedwig* szaporító életműszereknek nevez, vagyis a' virág; a' lopvanősző növényeknek t. i. nincsenek virágaik; részint a' plántáknak ez a' tulajdona, mi szerint részeiket évenként megújítják, egy mást, már említettet, teszen fel, azt a' minőséget t. i. hogy szüntelen tovább nőnek új részekben, mig növésök a' gyümölcsben bevégződik. — E' mellett még meg kell jegyeznünk, hogy a' bogarak szintazon tulajdonnal birnak, mivel a' plánták, 's csak egyetlen egyszer szaporítnak; 's mi általjában a' bogarakat olly növényi kivételeknek nézzük az állatok közt, minők az érzikék és oscillatoriák a' növények közt.

33.

Kétnemüség (hermaphroditismus).

Az állatoknál a' diclinismust, nemek' külön váltságát, a' plántáknál a' hermaphroditismust, nemek' együttlétét találjuk. Ez a' különbség természetes következése az állatok' helyből mozdulhatóságának, 's a' plánták' ebbeli tehetlenségének.

Kivétel azonban mindenik országban ugyan sok van. De a' diclinismus főként az aljasabb növényeknél, a' hermaphroditismus az aljasb állatoknál van divatban.

34.

Test' állása.

Az állatoknak vizirányos, a' növényeknek tetőirányos állásuk van. Oka természet szerint az egyiknek mozoghatósága, 's a' másiknak mozdúlatlansága; az állatok' azon természete, mi szerint élelmöket a' föld' színén keresik, 's a' plánták' természete, mellynél fogva azt a' földben és levegőben találják. Az allatok földszint mozgandók lévén, testöknek is azon irányzatunak kell lenni, 's a' plántáknak mint világosság-, lég-, 's vizből táplálandóknak olly irányzatot kelle kapni, melly ezen anyagok' magához-vételét a' lehetségig könnyítse.

Kivételek a' törvény alól kevésbbé számosak az állat-, mint a' plánta-országban. Csak a' helyhez szegzett állatoknak, p. az állatplántáknak, van tetőirányos állásuk, 's aztán az embernek. Az elsőknek egyazon okból a' plántákkal; az embernek azért, mivel nincs arra kárhoztatva, hogy éltét csak a' föld színéhez kösse.

A' plánták tetőirányzatukból csak akkor hajlanak el, midőn törzsökük igen gyenge. De ezen esetben gyakran adott a' természet nekik eszközt felegyenesedésökre, p. más plánták körüli tekeredés által.

35.

Részek' kettőssége.

Az állatoknak méregyenes (synmetriás) alkotásuk van, kettőzött részeik, jobbuk és baluk; mi mind hibázik a' plántáknál. Már az elébbiekben említettük, hogy az életműszeri élet' életműszerei az állati testben méregyenetlenül és egyenként vannak helyezve; az érzéki életei ellenben méregyennel és párjával. Ez a' tulajdon az itt emlegetettel természet szerint egybefüggésben van; de az is következik belőle, hogy az állatcharacter annál kevésbbé tűnik ki a' kűlidomban, minél inkább fogy az állatok' sorfolyamában az érzéki élet. A' sugáros állatok' 's habarczok' részei körben állanak, mint a' plántákéi. Sőt a' halak közt is találtatnak csalá-

dok, mellyeknél minden méregyenetlenül van halyezve, p. a' félszeg úszóknál (pleuronectes). Vannak ellenben méregyenes alkotásu növények is: az *ajkasak*, 's majd minden ellenes levelü plánták, harasztok 's a' tb. A' nedvek' keringése a' *Charáknál* jobbról megy fel- és balról lefelé 's t. ef. Ez a' character tehát ámbár nem alaptalan, tetemes megszorításokat szenved. — A' részek' kettőssége öszvefügg a' test' viziránYos állásával; 's a' tetőirányos állásu állatoknál, p. az állatplántáknál, a' részek, vagy mint a' plánták' virágai, sugárosok, vagy mint a' plántaágok, váltogatók, nem pedig a' kettősség' szabálya szerint szerkeztettek. A' növényeknél ellenben mind azon részek, mellyek már egyenetlenül, 's nem a' szártetőn ülnek, rendszerint a' kettősség' törvényéhez szabják magokat. Igy minden levél magában véve csaknem méregyenes. A' nem felálló, hanem a' láthatár felé fordúló virágok gyakran ollyanok, mit a' rendszeralkotók szabálytalannak neveznek, ámbár az a' szabálytalanság épen abban áll, hogy méregyenesen kettőzött részeik vannak; példák a' *lárvások* (personatae), *ajkasok*, *pillangósok* 's m.

36.

Az életműszerek' szerkezete és mineműsége.

Már említettük, hogy az állatoknak vannak életműrendszereik, mellyek nélkül a' plánták szükölködnek, u. m. ideg- és izomrendszerök. Szerkezetök' legegyszerübb elemei is nagy mértékben különböznek. Nyálkás, szívós szövet az állatoknál; hólyag nemü, öszveforradt sejtekből álló, törékeny szövet a' növényeknél, valóban inkább elkülönzik őket, mint rendszerint tartják; 's még azon életműszerezetek is, mellyeknek helye iránt mozoghatóságuk miatt kétségeskednek, p. az oscillatoriák és frustuliák, sejtes és törékeny alkotásukért a' plántákhoz számítatnak. *Rudolphi* e' különbséget bonczolási tekintetben lényegesnek tartja. Azonban nem tagadhatni, hogy több ázalékférgek, mozoghatóságuk mellett is, törékeny szövetüek, 's a'

gombáknak, mellyeket *Rudolphi* nem számít a' plántákhoz, nyálkás szövetök van; ugy hogy a' charactert szintolly kevéssé találjuk kivételektől szabadnak, mint a' többieket.

37.

Chemiai mineműség.

Igy megcsalatva várakozásukban egy állandóúl kiszabott bélyegét találhatni a' plántáknak és állatoknak, végre a' különnemü chemiai öszvetételben reménylik fölfedezni azt a' természetnyomozók. Találának is illy különbséget, mióta a' chemia új pályára lépett. Már rég megjegyezték vala, hogy állati részek égéskor, mint rothadáskor egészen más kedvetlen szagot fejtenek ki, mint a' növények. *Smith* az elégéskori szagot a' legbiztosabb próbának adja ki megitélésére annak, állat vagy plántaországhoz számítassék-e valamelly test. Azután ugy találák a' chemicusok, hogy az életmüszeres természetet alkotó négy anyag közül a' fojtóanyag az állatoknál, a' szénanyag a' plántáknál hatalmasb. *Sprengel* e' bélyegző jegyet legfontosabbnak itéli; mihez az is járul, hogy az egyes alkotó részek az állatoknál négyével, a' növényeknél hármával vannak egyesülve.

Hasonló módon az életmüszerzetek által termett földnemekben is hivék bizonyságát találhatni természetök' bülönbségének. Azt tarták p. hogy az állatok életfolytuk által meszet, a' plánták kovacsföldet teremnek. Sőt valának természetvizsgálók, kik kivék, hogy a' földöni mészhegyek csupán az állatországból vevék eredetöket. Csontok, csigahéj, tojáshéj 's eff. föként meszet tartanak, valamint a' növények' felbörében sőt nedveikben is kovacsföldet találni. Fenmarada ugyan az a' kérdés: valljon nem a' táplálásukra fordított szerből veszik-e ezen anyagokat az organismusok; csakugyan a' *Vauquelin* 's más természetnyomozók által tett próbák életmüszerzetbeli eredeti termésök mellett látszanak szólni.

Bármelly érdekesek is magokban ezen nyomozások, mégsem remélhetjük biztos következésre jutni általuk a' két természetország' korlátja felett. A' növények is termesztnek meszet, és kovacs földtermésök' általánosságát nem is próbálák megmutatni. A' többi chemiai különbség hasonlókép sürü kivételeket szenved.

38.

Az életokfő' különbsége.

Az életműszeres testek' életfolyomának vizsgálása, vagy a' biologia még egy az eddigieknél mélyebben fekvő különbséget ád elönkbe. Ez az, melly az ő illető életokfejök közt találtatik. A' növények egy külvilági, szüntelenül ható erőtől függnek. Életokfejök kivülöttök létez. *A' nap' rokonai* ők, mellynek igenleges vagy nemleges behatása különböző, és egymást folyvást felváltó műfolyamot (processus) okoz bennök. Az éji műfolyam nemcsak a' magnak, hanem a' plánta' minden kül életműszereinek csirázását; a' nappali kikelésit míveli. A' növény' évi élte a' nap' évi pályájávali egyközüség (parallelismus). Tavaszszal minden csirázik, nyárban minden kikél és nő, őszszel minden érik, a' fa szintugy mint a' mag, a' gyökér épen ugy, mint a' hagyma vagy a' kolompér. Az évszakok' befolyása külön-külön minden 24 órában ismétlődik rövidebb műfolyamban a' nappal és éjjel' behatása által, minél fogva a' plánta és részei ezen időszakokban is váltogatva csiráznak és kikelnek. A' nap' erejének egymértékletü tartásából magyarázható a' plánták' csendes, állandó, nyúgalmas, egy arányulag fejlődő élte, 's az ő minden más földi dolgokéval ellenkező különös ösztönük, a' föld közép pontjától épen olly egyenes vonalban felfelé törekedni, mint a' milly egyenes irányban minden más dolog lefelé siet. Ebből az a' sajátságuk is, mi szerint a' lehetségig nagy terjedékben igyekeznek kiterülni a' világosság' üregeiben, holott minden más testnek viszont a' lehető legnagyobb alapzat kell alfelül, hogy nyugtában maradhasson. Egy 100 évü fa,

mellynek ágain évenként öt rügy és levél támadott volna, ha ezeket némi kűl és történetes erőszak el nerontsa, leveleivel, (egy-egy négyszeg hüvelykre számítva ezeket) nagyobb területet elfedhetne, mint a' földgömb' felszine. A' roppant levélcsúpot tartó törzsök ellenben sokszor felette csekély. Egy pálma' törzsöke, melly 200 lábnyi magasságra érhet, nem vastagabb fél vagy egész lábnyinál. [1]

Egészen másképp az állatoknál. Ezek semmi kűl és állandó erőtől nem függnek, hanem belső, bennök lakó életokfővel, mellyet értelmességnek nevezünk, vannak felruházva. Ez az, a'-minek éltöket fen kell tartani. A' növényeknek nincs szükségök semmit tudni, semmit ismerni, csak a' nap' behatását; ehhez ragaszkodnak, ugy élnek és tenyésznek. A' nap gondoskodik helyettök; elvonja magát éjjelre tőlük, hogy árnyékban nyúgodjanak, (mert alszanak a' növények is); ád nekik esőt és harmatot, mikor kell, ád villanyt, savító és szénsav-gázt, világot és meleget. Nem kell semmiről gondoskodniok, gondoskodik a' nap érettök. Az állatok ellenben más erővel birnak fentartásuk' feltételéűl, olly erővel, melly bennök lakik. Az értelmesség, a' nap helyett szolgál nekik. Ez által látnak, hallanak, megismerik: mi hasznos vagy ártalmas nekik; 's ha méltán bámuljuk, miként gondoskodik a' nap' ereje iszonyu messzeségről a' növényekre, bizony nem kevésbbé csudára méltó az állatok' tehetsége, minél fogva szemökkel távulról a' testek' alakjait felveszik, fülökkel azoknak minden sebes' változásait, ama' leirha-

[1] Calamus Rotang, egy pálmanem, a' mint mondják, egy hüvelyk vastagság mellett 900 röf magasságra nő. A' kókusz pálmák az erdők felett magosra kinyulnak, 's a' többi fák' csúpjaira űltetett emeletes ligetet képeznek. — A' viaszpálma 200, *mauritia* 100, a' káposztapálma 120 lábnyira nő, csak 8 hüvelyk vastagságu törzsökkel. Sok más élőfának iszonyu magossága, 's ahhoz képest vékony törzsöke van. Egy alga az oceanban, a' macrocystis pyrifera, 500 — 1500 lábnyi hosszu, törzsöke azonban nem vastagabb egy erős sinórnál.

tatlan valami, a' hang, által, melly csak életműszerességünkben, 's nem a' természetben létez, megérzik. A' látás' sugárai, a' hallás' hangzatai által az állatok' értelmessége viszonyban van a' távol tárgyakkal, ezeknek egy részével pedig a' belérzék által, melly távol dolgokat sem látás, sem hallás, hanem emlékezet és sejdítés vagy közvetlen tudás és ösztön által veszen észre. Innen az ő nyugtalan, izgó, mintegy hallható életmódjok, elé- és hátralépdelésben fejlődő testök, alkotásuknak közeplő minemüségü 's egy tömegbeni növekedésök.

Ezen alapra támaszkodának a' népek gyermekkorukban, midőn az állatoknak lelket v. szellemet tulajdonítának, 's a' napot istennek nézék, 's mivel láták, hogy nap nélkül az egész élő természet kihalna, semmi sem természetesebb mint ama' felvétel. Midőn az emberek a' természet' bővebb ismérete által azon tudományra jutának, hogy a' nap csak egy világtest, elfelejték ezen világtestnek az élethezi viszonyát, és befolyását csak a' föld' mozgására való mechanicai hatásában keresék.

Ideje megismernünk, hogy a' növényország 's ennek minden általános jelenetei nem egyéb, mint egy, a' növényeket, sőt a' földön kivül helyzett világtest' földünkhözi viszonyának 's hatásának hü kifejezése. Földgömbünknek nemcsak futását igazgatja a' nap, hanem elevenné 's életműszeressé is teszi azt. Ebből megmagyarázhatjuk azon sajátság' faganatját is, hogy a' földnek eclipticája szegletet formál az egyenlítővel, 's hogy a' föld, nap körüli keringése közben egyszersmind bizonyos időszakban tengelye körül is forog. Az első által csak az évszakok származhatnak, az utóbbi által csak a' nap, és éj; 's mind a' kettő feltétele a' plántaéletnek. Látjuk azonban, melly nagy különbséget okoz a' nap' különböző állása a' növényindividuumok 's családok' charactereiben a' föld' zonáiban. Ennél fogva sejthetjük azt is, hogy más világtestekben, mellyeknek keringése 's forgása más arányban vannak

mint a' földé, a' növényországnak is egészen különböző alakunak kell lenni, 's csupán az által új állapotok okoztatnak az életműszerzetek' mineműségeiben, mellyek más világtesteket új sorfolyamokban diszesítnek, új természeteket alkotnak, 's a' végetlenűl teremtő erőnek számtalan új tervekre adnak alkalmat.

39.

Elmélkedések.

Az állatok 's plánták' különbözésinek itt próbált előadása mutatja, hogy köztök élesen kiszabott korlátot találni nem lehet. Azonban nem következtetjük azt, a' mit abból szoktak, hogy plánták és állatok nem lennének lényegesen különbözők. Különbözők ők bizonyára, mint irányzatok, mint eszmék, mellyeket a' természet minden árnyéklatokban 's minden fokokban létesítni igyekezett. De mivel irányzatok és igyekezetek, az is következik, hogy fokoknak kell lenni, mellyekben a' bélyeg inkább vagy kevésbbé eltünik, 's ollyanoknak, mellyekben ez az emberi szemre 's értelemre nézve nem létez.

Akár a' most, ámbár helytelenűl, félrevetett végoki philosophiából induljunk ki, akár csak egy tarka képnek nézzük a' természetet: ugy találandjuk, hogy az egész anyagi teremtésnek négyszeres czél' valosítása az alapja: a' *különbféleségé*, az *egységé*, *a' szépségé*, és a' *tökéletességé*. De mivel a' szépség és tökély nem állhatnak meg különbféleség és egység nélkül; tehát a' két elsőt a' két utóbbi alá rendeltnek nézhetjük, azaz: a' természet a' különbféleség és egység' előhozásában, szépségben és tökélyben vala kifejlendő, v. szépségre és tökélyre emelkedendő. A' két utóbbi az irányzatot és igyekezetet, a' két első az eszközöket fejezik ki. Azt is találjuk továbbá, hogy az egész anyagi világban semmi erkölcsi czél, semmi *igazság*, akármi módon is, a' teremtés' tervében nem volt. Az egész aljasabb természetben gyakran a' kegyetlenség és erő' törvénye uralkodik. Az erdőkben a' vérengző állatok korlátlan uraságot folytatnak, egyik

természeti test, ugy látszik, csak arra való, hogy a' másiknak taplálatul szolgáljon. Ezen látszólag olly vad törvény onnan magyarázható, hogy ezen egész aljas természetben az elnyomottaknál szintugy mint az elnyomóknál az erkölcsi fogalmak kevés erővel birnak, 's ennél fogva az élet' érzése szinte = o. Csak az emberrel kezdődik fentebb természet, hol az erkölcsi fogalmak nagyobb súlyt kapnak, 's azon különbféleséget, mellyet az életműszeres természetben erkölcsiség' viszonyán kivül találunk, ugyanazon különbféleséget kapjuk az ember' természetében is, mihelyt erkölcsi törvények járulnak oda; így p. intézeteiben 's családi, nevelési és társasági viszonyaiban, egy magasb értelmi világbani részvételben, a' halhatlanság' reménylésében, a' dolgok' okai' egybefüggése' kinyomozásának vágyában, 's ennél fogva egy olly természetben, mellynek hasonlókép szépség és tökéletesség, ámbár másnemü 's felsöbb rendü, a' czélja.

Legfőbb bölcseség abban nyilatkozik, midőn az alkotó erő a' legegyszerübb, lehető legkisebb eszközöket választja, hogy sehol erőt ne pazaroljon. A' természet' minden alakzatainak tehát a' lehető legfőbb egyszerűség az alaprajza. Életműszerek' *legcsekélyebb* számával legnagyobb *különbféleséget* alkotni, fő tulajdona tehát az életműszeri természetnek.

E' szerint, ugy véljük, az életműszeres természetnek minden jelenségeit a' fentebbi négy czélból kell kimagyarázni, mellyek szüntelen egymásrai 's egymás közötti viszonhatásban, külön alakok' végtelen sokaságát alkotják, mellyek közül hol egyik, hol másik bír nagyobb súlylyal, még pedig minden lépcsőzetekben. Majd különbféleséget, majd a' különbféleségnek egységrei visszaléptét, majd a' szépséget, majd az eszköz és czél közti legtökélesb öszveillést akarta a' természet az által alakban kifejezni.

Még az életműszerezet is ezen *különbféleség*' és *egység*' terméke, 's következőleg általjában épen azon czélok léte' feltételei. Olly életműszerezetek' sorfolyamát előállítni, mellyek halkan 's minden lépcsőzeteken emelkedjenek

szépségre 's tökélyre, ez az alsóbb teremtés' kinézése, hogy a' felsőbbhez közeledjék, vele öszvefüggő egészet alkosson 's a' felsőbbet is lehetővé tegye. Mert *különbféleség* nem létezhetnék emberi intézetekben, ha nem volna meg már az altermészetben; tökéletesség nem volna található az embernél, ha annak alsóbb fokai már alatta nem találtathatnának.

Ezen különbféleség' legaljasb kifejezése természetesen az volna, melly a' felsőbbnek alapjául, feltételéül szolgálhatna. Öszvetalálkozó kűl és idegen erők' hatásának következései, a' mennyiben ezek állandó alakokban megmaradhatnak, vagy az, a' mit *ásványok*nak nevezünk, alapot tesznek. Illy öszvetételek számtalan sokasággal vannak. Alkotásukra nem kivántatik egyéb, csak chaos v. anyag, és ható erő. Ezek teszik a' teremtés' *alapzatját*. De a' teremtő erő' czélja vala egy felsőbb nemü alakot idomítni, földit ugyan, de a' földfelettihez lehetségig közelítőt; ezen alak az *ember*. Az ásványok és az ember közt a' távolság iszonyu vala. E' hézagot az emberhez közelítő lények' minden lépcsőzeteivel kitölteni volt második feladatja a' teremtésnek. Az ember' fogalmával az *önállóság*' fogalma is meg vala adva, 's ezzel az *élet*' fogalma.

Az élet önállásu hatóságot teszen fel, de a' melly egyszersmind a' kültermészet' erőitől és hatóságaitól is függ, v. a' melly a' kültermészettel viszonhatásban áll. Ezen általános fogalom szerint alkotni egy testet a' teremtés' tervének első szakasza vala. Egy csupán élőtest *plánta;* 's a' mennyiben az állat *csak* él, *plánta*. Bel élet külviszonhatás által, legközönségesb tulajdona a' plántának. Ezen külső viszonhatásnak ugyan nem kelle semmi egyéb csak fentartás, 's a' plánta egyetlen egy életműszerének csak a' *gyökér* látszik lenni. De egyetlen egy erő igen kevés vala azon különbféleség' kivitelére, melly egyike a' természet' soha el nem mulasztott czélpontjainak. Már két életműszerei azon viszonhatásnak elégségesek valának ezen különbféleség' elérésire. Ez a' másik életmű a' lehellés' életműve, a' *levél*, lőn. Ezen

két életműből állanak a' plántának általános külső életműszerei. Gyökérrel a' földben, levéllel a' levegőben, két különböző elemekben kelle a' plántának élni, 's közlő testnek lenni a' földgömb' két alkotó részei, a' föld és légkör (atmosphaera) közt. — Innen származik a' plántában mutatkozó polaritas. Egyik végin táplálékot szív be; ez áltvonúl a' testén, feldolgoztatik az életerő által, 's a' levelekben viszont illetésbe hozatván a' kül természettel, a' gőzkörből új részeket kap, mellyek által lesz aztán áltsajátítható.

A' plánta' teste tehát életműszerek' rendszerével bír, mellyek a' táplálékot beszívják, 's alakoló nedvvé (lympha) dolgozzák. Ezen rendszert nedvtartó (lymphaticus) rendszernek hivják, és két polusa a' gyökér és levél. A' földből kapott táplálék a' senyvedt föld vagy elsenyvedt életműszerzetek, mellyeknek kivonatját a' gyökér beszivja. A' gyökér szabadon elterjed a' földben, a' levelek szabadon lengenek a' légben.

A' plánták' több életműszereinek, mellyek nem a' gyökér és levél közt vannak, mind nincs semmi közük a' növény' individualis élete' fentartásával. Ezek más végekre czéloznak, u. m. azonegy plánta-alak' megtartására a' földön. Ezek a' virág és gyümölcs, mellyek csakugyan elváltozott levelek.

De az életműszerek' ezen levegő- 's földbeni elterjedésinél fogva a' plánták alája vetvék a' változó évszakoknak. A' hideg és meleg különbsége a' földben elég csekély, de a' légkörben nagyobb, mintsem olly gyengéd életműszer, millyen a' levél, elviselni tudná. A' gyökér tehát megmarad, holott a' levelek tél' közeledésével elhullanak. Előkészület kelle tehát, minélfogva a' tavasz' visszatértekor új levelek fejlődhessenek. Ez az előkészület a' rűgy. Ez a' rűgy a' következő éven új rűgyeket kap, 's igy mindig tovább.

Ezen két feltétel által még nem juta a' természet emberhez közelítő alakra. A' plánta' minden czéljainak elérésére nem kivántaték semmi észtehetség. A' természet' te-

remtő erejének csak egy irányzata, a' szépségrei irányzat, lőn illy móddal létesítve. A' tökélyrei irányzat még hátra vala.

A' növény' természete' feltételeihez új feltételeknek kelle ragasztatni, mellyek észtehetséget tegyenek szükségessé, mi nélkül tökély nem lehet. Hogy növénynyel ellenkező valami hozassék elő, arról szó sem lehete; mert akkor az első sorfolyam, a' plántáké, vétség lett volna. Ugyanazt teremteni, de valamit még hozzá tenni, valami felsőbbet származtatni, lőn tehát az új czél. Ezért az állatok nem valami ellenbetétel a' plántákkal, 's hiba volna azon testeket *ellenkező természetüek*nek bélyegezni. Az állat plánta, de egyszersmind minden, a' mivé lenni a' plántát új feltételek kényszerítik.

Az embernek mint értelmi lénynek fogalmában fekvék egyszersmind a' szabadság' fogalma is. Ezen minőséget első durványaitól (rudimentum) kezdve legfőbb értelmi kimiveltségéig indomítni, ez vala az új sornak, az állatok' sorának, körképe (typus).

A' plánta földhöz ragadt, *glaebe adscripta*. Az állat szabadon vala mozgandó. Azért a' gyökér elválasztaték a' földtől, a' levelekkel együtt befelé fordítaték, és burokkal betakartaték; 's ezen második változásból az állatnak minden különbségei kihozathatnak. A' gyökér nem lévén többé földbe szegezve, meg kelle találni élelmét azon burokban, mellybe begörbítetett. A' táplálóknak tehát be kelle szerkeztetni; igy kapa az állat gyomrot. A' táplálék' bevételére markoló életműszerek, főként száj vala az eszköz; keresésök' eszköze a' mozgás' életműszerei; megkülönböztetésök' eszköze az érző életműszerek. [1]

[1] Általános világi (cosmicus) tekintetekből következőleg lehetne a' fön előadott tanítmányt lehozni:

Ámbár az életműszerek belülről fejlenek, de a' feldolgozandó anyagot kivülről kell venniek. Azonban folyó állapotban kell azt beszivniok, mert csak hig testek hathatnak chemice egymásra, 's olvaszthatnak fel más testeket. De két folyadék van, mellyek a' földet egyközüleg körülburkolják. Egyik a' víz, melly vagy egy tömegben takarja a' földet, vagy végetlen

Innen a' külső életmű rendszerek az állatoknál. Csak a' növényi v. életműszeri élet' életműszereiben, a' nedvtartó és ér-rendszerben osztoznak a' plántákkal. A' többi rendszer, az izom- és ideg-rendszer, mind nem találtatnak a' plántáknál; mert itt nincs szükség reájok.

A' plánta' gyökere, elrothadt organismusok' senyvében találja táplálékát. Az állat' élelme készítetlenül, még életműszeres alakjában a' szájon által vétetik be. Tehát hamar senyvvé kell változtatnia. Erre nyálnak, gyomornedvnek, epének való rendszerek kivántatnak. A' mit a' levegő' savítója lassan visz véghez, hogy a' plánták' gyökereinek senyvedt földet keszítsen, annak az állatnál mesterséges belső szerkezet (apparatus) által kelle megesni. A' plánta' gyökerei szabadon bujkálnak

apró részecskékben annak legfelső rétegében eloszolva tartózkodik. Másik a' légkör (atmosphaera). Legegyszerübb organismusoknak tehát azoknak kelle lenni, mellyek a' földbeli vizzel, 's az atmosphaerai levegővel közvetlenül illetésben vannak; ezek pedig a' növények. És ez a' plánta' fogalma. A' növények mindenütt megtalálják gyökereikkel a' vizet, és azt, a' mi a' vizben felolvadhat, 's léveleikkel a' levegőt, 's a' mi ebben élelmökre szolgál. Nem kell semmit keresniök, minden oda van nyujtva nekik. Ezzel a' fogalommal az értelmesség meg nem állhat; haszontalan volna ez a' plántáknak.

Ha tehát a' természet értelmességre akart emelkedni, nem kellett a' gyökereket közvetlenül a' vizzel, 's a' leveleket a' levegővel illetésbe hozni. Be kelle takarnia ezen életműszereket maga az organismus által. Igy támadt a' gyomor' 's a' mell' belső üregének eszméje. Hogy ezen eszme mellett az illy módon betakart gyökerek 's levelek mégis a' két közönséges folyadékkal ('s a' mi ezekben felolvadható), illetésbe jöhessenek, megkivánták olly életműszerek' teremtése, mellyek által ama' két folyadék az üregbe szerkeztettessék; ezek a' mozgási életművek és a' száj valának. Igy támada az állat' fogalma. A' külső életműszerek csak arra valók, hogy a' két folyadékot 's olvasztásaikat vagy beszerkeztessék, vagy felkeressék. De felkeresésökre magasb életműszerek kelletének, u. m. az értélmesség' életműszerei. Ezen kül czélhoz szabaték az égész belső organismus: az izmok a' mozgásnak, az idegek az értelmességnek észközlésire.

a' földbe, és hosszabbúlnak. Az állat' gyökerei ellenben burkokba rekesztve vannak. A' helyett, hogy a' plánták' gyökerei a' kiszopott humust odahagyják, a' kiszopott humusnak kell odahagyni a' gyomor' gyökereit. Ezért van az állatoknak anusuk.

Az öszveilletések' végetlen sokasága, mi egy illy bonyolított organismus által lőn lehető, könnyüvé tevé a' természetnek, az alak és tökély' minden lépcsőzetein által földi ideáljáig, az emberig felhágni. Csupán csak az által, hogy a' plánta a' földtől megoldaték, hogy szabaddá 's ezzel állattá legyen, kimivelteték ez a' szabadság minden lépcsőzeteken által az ember' eszes szabadságáig. Kevés tulajdont találni állatnál, mit ne lehetne azon nézetből kimagyarázni, hogy az állat a' földtől megoldatott plánta, mellynek két polusai a' helyett, hogy a' kűl természettel illetésbe jőnének, egy burokba berekesztettek. Innen van az p. o., hogy azon állatok, mellyek mint a' plánták, helyhez szegzettek (mi vizben eshetik meg, mivel ott mégis eleséget vettek magukhoz), p. o. a' habarczok, 's azok, mellyeknek lehellő életműszereik nem belől, hanem mint a' plántáknak, kivűl vannak, a' bogarak a' plántákhoz leginkább hasonlító két állatsereg.

A' legfontosb kűl különbség a' plánták és állatok közt, hogy t. i. az állatok csak tömegöket gyarapíthatják, nem pedig részeiket, általjában két polusuk' öszvegörbítésének következése. Az állatnál, mellynek mozogni kell, a' súlypont' helyzete lényeges. A' plántáknál akármilly mesze eltávozhatik egymástól a' két polus; de az állat akármennyit nőjön, két vége mégis öszvehajtva marad, 's lehet ugyan *vastagabb*, azaz kiterjedésében gyarapodhatik, de *hosszabb* sohasem, azaz a' két vége közti távulságot nem nevelheti.

Vannak még némelly más, kevés különbségek is a' plánták és állatok közt, mellyeket nem lehet olly könnyen lehozni a' polusok' helyzete' ezen változásából, hanem valódi ellentételeknek látszanak. Közelebbi vizsgálásra azonban eltűnik ez az ellentétel. Az állatok

megrontják a' gőzkört lehelésökkel 's eltöltik szénsavgőzzel. A' plánták ellenben jobbítják a' levegőt, 's felbontják a' szénsavat. Ennek oka nyilván a' földnek mintegy egészet alkotó 's mondhatni életműszeres rendszernek nézetéből kihozható. A' tisztátalanító műfolyammal, mit az állatok visznek véghez, tisztító műfolyamnak kell szembeszállani, 's erre azért választá a' természet a' plántákat, mivel lehelő életműszereik illetésben vannak a' világossággal, mi nincs ugy az állatoknál. Innen a' plánták éjjel megrontják a' levegőt és szénsavgázt szórnak el, mert akkor leveleik setétben vannak, mint az állatok' tüdei mindig. Látjuk tehát, hogy az ok, minél fogva az állat' tüdejének más lehelési műfolyam a' sajátja, abban fekszik, hogy be van burkolva, 's hogy a' különbség megszűnik, mihelyt a' levelek setétbe jőnek.

Más különbség ott van, hogy a' növények holt és felbomlott organismusokból élnek, az állatok ellenben élőkből; a' növények holt humusból, az állatok pedig élő állat- vagy plántarészekből. Láttuk már az eddigiekből, hogy ez a' különbség csak látszó, és hogy az állat az eleven életműszeres részeket elébb senyvedékké változtatja, mi előtt táplálékul fordítná.

Igy jelenik meg a' teremtés' csodálatos terve az emberi szemnek. A' plántaország' irányzata vala: *szép* természetet idomítni, melly csak plántákból, ezeknek alakjaiból 's csoportozataiból áll; az állatországé, a' legmagasb emberi földi *tökély*nek alakot kölcsönözni, melly csak az emberben tünik elő, teljesen kinyomva. Szépség és tökély az életműszeres idomulás' két czéljait képezik. Azért ezen idomulás' irányzata csak kettő. E' két czél' elérésére az eszközök felettébb egyszerüek. Csak két életműszer kellett az életre. Ezen két életműszernek csak különböző helyzete határozá el kétféle természetöket. Minden egyéb életműszeri különbségeknek ezen helyzet szükségképi következésének kellett lenni. Midőn végre az ember a' teremtésből kilépék, a' teremtés' két végczéljai: szépség és tökély, egy alakban egyesítve tűnéken fel.

40.

Berekesztés.

Szokás a' tudósoknál, tanult tudományoknak magas becset tulajdonítni. A' tudományoknak, különösen azoknak, mellyeknek tanulása költséges, az ország' pártfogása- és gyámolítására szükségök van. Ezen szükségnek és költségességnek érzése az oka, hogy egyik tudomány sem mutathat annyi apologiát elő, mint a' természettudomány. Becsét azonban főként anyagi hasznaiban u. m. orvoslásra 's gazdaságra fordításában keresték, 's nem szenved kétséget, hogy e' két tekintetben szinte szükséges tudomány. De ha fökénti becse valóban ezen anyagi alapon fekünnék, csak nehány természeti testek' csekély foglalatu ismeretére sűlyedne le, 's valóban alrendű rangot foglalna, hátrább állana például az utobbi chemiánál mellynek haszonra fordítása kétségkivül sokkal közönségesb. *Linné* is, ki mindenben elöbbre vala sietve korának, félre veté ezen egy oldalu nézetet. Neheztelve azon szünteleni kérdezősködésért, mire használna annyi gyűjteménye, egy értekezést ira, mellynek czímje: *Cui bono?* annak megmutatására, hogy a' természet' ismeretének, mint tudománynak, becse koránt sem egyes egyedül a' természeti testeknek emberi, anyagi végekre fordításában áll.

A' természetttudomány' becse főként *philosophiai*, 's főként philosophiai érdeke van. Az embernek szüntelen eszébe ötlik néhány kérdés, mellyre feleletet postulál, de a' mellyeket eddigelé hasztalan probála megmutatás' utján eldönteni; hijában tulajdonkép azért, mivel ő ezen megmutatásokat saját tudatjában keresé, melly őt felelet helyett rendszerint *antinomiákra* vezeti.[1] Ezen postulált feleletek kölcsönös viszonyu fogalmak. Csak egyik viszonybeli vizsgálásuk és bontogatásuk tehát szükségkép nem egész, hanem félszeg, 's ennélfogva hamis következményeket ád. Isten nem gondolható természet

[1] L. *Kant*'s Kritik der reinen Vernunft.

nélkül, mellyben munkál; szabadság nem, természeti törvények nélkül, mellyektől magát függetlenné teszi; magasb erkölcsi világ nem, egy alsóbb nélkül, mellyből kifejlődik; 's végre az ember nem, az őt környező természet nélkül, melly az ő egész fejlésének feltétele. A' magasb fogalmak vizsgálása, a' velek kölcsönős viszonybeli, bár aljas fogalmak' vizsgálása nélkül tehát lehetlenséget foglal magában, mi meg van mutatva mind az el használt észi rendszerek' leomlása, mind ama' philosophusok' elszerencsétlenedett próbái által, kik, mint *Jean Paul* mondja ‚*aethert aetherben aetherrel festettek.*' Csak az újabb időben vették észre magok a' philosophusok ezen kettős oldalt, az emberi tudomány' lelkének a' testével öszveforradását, 's ahhoz képest két felekezetre oszlottak, mellynek mindenike felvette a' természetet, mint odatartozó elemet, philosophiai nyomozásaiba. Egyik a' *Schellingtől* alapított, ugy nevezett ‚Naturphilosophie', másik a' *kánti* alapzatokon *Jacobitól* állított ‚*Resignations-Philosophie.*' De amaz első nem keresett egyebet, mint általjában csak természetet, nem egy bizonyos meghatározott természetet, nem azt a' dicsőt, mellyet az örök ész teremte. A' második, vagy a' *Jacobié*, egy különös érzéket veszen fel, u. m. a' *hitet*, melly által pótolja ki a' bebizonyítás' hiányaiból eredő meggyőződés' hézagjait; valamint még egy különös külbehatást is az ember' beljébe, az *ihletést*, melly egyfelől a' természet által munkál. Körben jár tehát, 's nem mivel egyebet, mint a' mit a' nyomozó mivele, mielőtt nyomozásnak indula: postulál. E' szerint egyik philosophiai rendszer sem jutott tovább, csak annyira, hogy a' tudás' kettös oldalát megismerte. Hátra van még tehát ezen megismerés' tettleges kiegészítésire a' természet' tanulása, de nem, mint a' természetnyomozók egyfelől 's a' philosophusok másfelől eddig cselekvének, egy oldalulag; nem élettelen, hanem eleven alakjában, életműben és életben, jelenségben és törvényben. Az illy vizsgálódás' következése épen olly bizonyos, és a' meggyőződés, mellyre vezet, az ész' reflectáló tehetségire

olly befolyásu, mint akármelly más cselekvésre indító behatás. Mert a' meggyőződést szülő bizonyosság azon lehetetlenségben fekszik, mi szerint nem cselekedhetünk másként, mint hogy' meggyőződésünk hozza magával. Ha a' természetnek olly minőségü nyomozása arra viheti az embert, hogy lehetlen legyen neki másként, mint Istenről, szabadságról, jógróli meggyőződés szerint cselekedni, szintugy, mint csak egy rajta kivül találtató anyagróli meggyőződés szerint cselekedhetik, ámbár azt logicailag bebizonyítani nem képes: akkor a' philosophia elérte legmagasb polczát, azt t. i., mellyen az ember egy erkölcsi világban épen azzal a' bizonyossággal cselekszik, mellyel az anyagiban.

Világos, hogy illy feladat' megfejtésire egy csaknem egészen új tudománynak kellene teremtetnie, azon tudománynak, melly egykor finalis philosophia (végczélok szerinti okoskodás) nevezete 's alakja alatt törekedett kifejleni, de már születésekor két egymással csatázó nézetektől elfojtaték, u. m. a' természet' leirásától, melly az életmüszeres természet' ismeretének gyermekkorát bélyegzi, mint pecsétgyüjtemény a' nemesét; és az idealismusétól, melly az ifjukor' mesterséges de kicsapongó képződéseinek felel meg. Már most igyekszik ama' tudomány kivergődni egyfelől egy vastag empiriából, melly a' physiologia' előlépte által lassanként mind inkább-inkább ideálozódik, 's másik alkotó részével, az életről tanítmánynyal párosul; másfelől kifejleni a' ‚*Naturphilosophie*' éretlen eszméiből, mellyekre valaha minden bizonynyal részint visszatér, ha nem is előbb mint miután az azt elcsufító tévelygésektől megtisztítja, 's tartalmára nézve szorosban meghatározza. Bocsáttassék meg nekünk, ha a' természettudomány' észképéről olly magas fogalmat, 's egykori kifejléséről olly nagy reményeket táplálunk.

Más becse a' természettudománynak az aestheticai. *Jean Paul* kifejté ezt *Vorschule*-ja' első részében. Kevéssé vagyunk beavatva azon osztályunkon kivül álló tudományba; azonban nem kételjük, hogy a' természet-

beni mélyebb nyomozás tisztább belátást adni, 's mind azon öszveilletéseknek, mellyeket költő és stylista ábrázolni törekszik, élénkebb szineket kölcsönözni képes. Ha a' mesterségben legfőbb czél a' végtelennel jelképezése, 's ha a' természet' tanulásánál mindenütt a' végetlenre akadunk, mellynek az csak korlátolt és jelképező alakjait tűnteti elé; ugy látszik, hogy e' két tanulásnak, a' mesterségének és természetének, nem kell 's nem is lehet egymáshoz egészen idegeneknek lenni. Ebből magyarázhatni azon költői öltözetet, mellyet választa magának az ugy nevezett ‚Naturphilosophie' későbbi fejlésében, mint az a' *Schelling*' tanítványai, p. *Oken*, *Steffens*, *Nees v. Esenbeck*, *Schubert* által felfogatott, 's melly a' természet' tűneményei megmagyarázására tőlük olly éles észszel alkalmaztaték. Ebből magyarázható az a' nagy stylistai érdem is, melly az igazi természetnyomozóknak, egy *Linné*, *Buffon*, *Cüvier*, *Lacepède*-nek 's különösen egy *Humboldt* Sándornak irásai különböztetnek, öszvehasonlítva azon rideg és feszes előadásmóddal, millyent a' természettanulástól egészen idegen philosophusok rendszereikben hátrahagytak.

Harmadik becsét ezen tanulmánynak a' character' mivelésére erkölcsi befolyásában kell keresnünk. Ez részint abból következik, mit csak imént igyekezénk bebizonyítani. Az önség elesik az igazi természetnyomozás mellett. A' természet valami olly nagy, olly vonzó, mindig új jelenségei által olly bő mértékben ingerli a' tudásvágyat, hogy a' vizsgáló maga magát elveszti, 's csupáncsak az eleibe adódó tárgyba merül el. A' természet' tanulása a' philosophiai tanulmánytól ugy különbözik, mint a' classicitas a' romanticától. Az első objectiv, a' másik subjectiv. A' természet' ismeretének érdeke tehát olly valami tiszta, hogy, mint a' becsület' érdeke, mellyel legkönnyebben is párosul, a' természetnyomozónál minden földi, anyagi hasznok' elfelejtésit okozza. Ha *Clusius*' éltét olvassuk, ha *Linné*nek minden földi nehézségektől ostromlott 's még is győzedelmes tudományos fejlésit kisérjük, ha a' füvészet' történeteit áltgon-

doljuk, végre ugy találjuk, hogy egy eszme is, a' becsületét 's vallását' kivéve, annyi martyrokat nem számlál, mint a' természettudományé. Ennek oka az, hogy a' természet' tanulásának a' becsülettel 's vallással két közös tulajdona van, t. i. egyszersmind objectiv és aestheticai, egyszersmind külső tárgyat fog fel, 's ezen felfogás által az érzést legélénkebben foglalatoskodtatja. Mint a' vallás, nemcsak martyrokat, hanem kegyes és szelid embereket is idomít. A' természettudomány' historiája kevés példáját mutatja ama' vad, elkeserült és eretnekző czivódásoknak, mellyek a' többi tudományok' pályáján olly gyakoriak, és soha sem amaz igazságtalanságot megelőzőink' érdeme iránt, kik a' pályát újabb tisztességek' nyerésire megnehezítették. Mondhatná tehát az ember, hogy a' természetnyomozók egy az egészföldön elterjedt rendet alkotnak, az egyetlen egyet, melly világ' végéig tartva mindig szaporodni 's dicsőűlni fog. — Mint a' kertészek a' legkegyesebb kézmivesek; a' földmivelők legkegyesebb polgárok: ugy a' tudományok' mivelői is azon arányban szelidűlnek, mennyiben a' természet' objectiv tanulásában elmerülnek, és *Ovidius*' ismeretes szavai: ‚*nec sinit esse feros*' különösen reájok alkalmazhatók. — Végre abban is egyezik a' természetnyomozás a' vallással, hogy az életnek azon viszonyaiban is vigasztalást nyujt, mellyekben minden más vigasztalás sikeretlen. A' természetnyomozó sohasem hagy fel tudományával, sohasem unja meg azt. — *Rousseau* 's *Göthe* az élet' üressége ellen ezen tanulmányban találtak utolsó védbástyát.

BRASSAI Sámuel.
(Erdélyben.)

ÉLETIRÁS.

EMLÉKEZET BÁRO TOTT FERENCZRE.

A' 18dik századbeli emlékezetesebb hazánkfiainak egyike báro Tott Ferencz volt, a' ki ugyan sem Magyarországban nem született, a' nyelvet is hihetőleg nem értette, de a' ki magának *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* nevü munkája' kiadásával europai hirt szerzett. Melly közönséges részvétellel fogadta Europa munkáját, tanuja annak két izbeli lefordíttatása mind angolra mind németre, ugy szinte a' dán, svéd és hollandi nyelvekre.

Báro Tottnak atyja egy volt azok közül, kik Rákóczyt Rodostóba követték. Midőn onnét 1720ban gróf Bercsényi Párisba utaznék, megnyerni a' franczia udvar' engedelmét, egy huszárezrednek jóbbára a' rodostói gyarmatokból leendő felállítására, uti társa Tott Ferencznek apja vala, ki az újonan felállított ezrednél elsőbb major (őrnagy), aztán ezredes leve, 's végre generállá neveztetett ki.

Fia Ferencz 1733ban született Champignyben, nem messze Ferté-sous-Jouarretól. Szolgált a' Bercsényi-huszároknál, és már kapitány volt, midőn őt *Vergennes* franczia követ 1755ben magával vitte Konstántinápolyba, mint követségi cavaliert. Ott 8 évet töltött; a' török nyelvet tökéletesen megtanulta; a' török kormányt, élet-módját, a' nemzeti szokásokat vizsgálta, 's tapasztalásokat gyüjtött. 1763ban visszatért Párisba, honnét az udvartól 1766ban a' Tatárok' khánjához Bakcsiszeráj-

ba küldetett mint követ. Onnét 1769ben ismét Konstantinápolyba vette utját, hol akkor Saint-Priest viselte a' követséget. Ott mulatása alatt 1776ig legnagyobb befolyással volt a' török kormányra; a' Dardanellák' csatornáját új erősségekkel védte, álgyuöntő mühelyt, egy pattantyu- és mathematica iskolát alapított, 's a' porta őt majd minden fontos tárgynál megkérdezte 's hasznát vevé. 1773ban a' franczia udvar generállá tette. 1776ban Egyiptomba és a' Berber-szélekre küldetett, hogy az ott lévő consulságokat megvizsgálja, melly utjából 17 hónap alatt Párisba visszaérkezvén, diplomatai ösvényét elhagyta. 1781 Maréchal-de-Camp lépcsőre emelte a' király; öt évvel később Douai vár' fő parancsnoka leve, melly hivatalát még a' franczia lázadás' kezdetekor is viselte. De katonái őt, mint aristocrátot, megölni szándékozván, csak a' pattantyussereg' véde alatt szökhetett Párisba, onnét Helvetiába. Ott nyerte meg udvarunktól, mint pártos' fia, az országba jöhetés' engedelmét, mellyre Bécsen keresztül gróf Batthyány Theodorhoz utazott, kinél révpartot talált. Ennek jószágán Tatzmansdorfban (Tarcsa) éré utól 1793-ban a' halál. Fia nem, de maradták lányai, kiknek egyike Rochefoucauld-Estisacci herczegnek leve nője. [1]

Maga ezen rövid rajza Tott' életének, elegendőn kimutatja, hogy ő nem közönséges ember volt. A' ki, idegen mint ő, nagy támaszok és családkapcsok nélkül, mint ő, olly országban, hol katonai gyors előlépések csupán nagy házak' ivadékinak nyiltak, a' ki mondom mindezen nem kedvező körülmények alatt élete' 22ik évében lovaskapitány, 33ban követ, 40dikében generál, 48dikban generallieutenant lehetett, az bebizonyította, hogy olly személyességgel birt, melly őt a' mindenna-

[1] Ezen biographiai jegyzetek a' Biographie Universelle ancienne et moderne-ből (Tom. 46., Paris, chez Michaud) szedettek. A' lipsiai Conversations-Lexicon semmi érdekes adatokat sem ád Tott felől. Kívánatos, hogy adatok találtassanak hazánkban, mellyik tájról eredt, 's ha már nálunk is nevezetes volt-e ez a' nyilván *Tóth*, nem *Tott*, család.

pi 's azért vas erejű szokás' daczára is sebesen emelte felfelé ott, hol egy közönséges lélek soha ki nem tünt volna.

De mégis, ha báro Tott a' feljebb említett munkát nem irja, neve teljes feledékenységben maradt volna. Olly igaz, hogy az irói pálya minden egyebek felett legelőbb osztja a' halhatlanságot. Elmés, kellemetes, vig és sok-oldalu e' munka. Tott elmond abban mindent, nem hagy ki semmit, épen semmit, mi a' török életet, a' kormányt, az éghajlat' befolyását a' török lételre felvilágosíthatná. Munkája' becsét támogathatja 23 éven által lakása a' Törökök és Tatárok között, a' nyelv' tökéletes értése, a' török kormányban részvétele, és személyes esméretsége a' porta' fontosabb embereivel. Mindezen valóságos bővség és dusgazdagság mellett is, mellyel munkája rakva, az az egy hibája, hogy semmi rendet vagy felosztást nem tart, 's áltugor egy tárgyról a' másra, mint egy kedves beszélgető, ki más rendet nem esmér mint ideái' egybekötését. A' mit birálója, de Peyssonnel úr [1], hajdani franczia general Smyrnában és a' tatár khánnál, szemére vet, hogy ugy tetszik, mintha báro Tott a' temérdek tárgyat, mellyről irt, csak felesleg fogta fel, abban alkalmasint igaza van. Ama' más kritikát, mellyről Peyssonnel úr, mint a' franczia Mercurban December' 25dikén 1784ben kijöttről, 's Mallet du Pont által irottról, dicséretesen emlékezik, a' jelen értekezés' irója nem láthatta.

Voltaire maga nem a' könyv' bel becsét, de Tottnak azon készségét, mellyel a' Törököket a' hadi mesterségre oktatta, keserün gunyolta következendő versekben, egy könyvnyomtatónak feleletül, ki Voltairenak valamelly tacticai munkát ajánlani szándékozott.

Allez au Belzebuth, détéstable libraire,
Portez votre tactique au chevalier de Tott,

[1] Observations critiques sur les Memoires de M. le baron de Tott par M. de Peyssonnel, ancien consul general à Smyrne, ci-devant consul de S. M. auprès du Khan des Tartares.

Qui fait marcher les Turcs au nom de Sabaot.
C' est lui qui de canons couvrant les Dardanelles,
À tuer les chretiens instruit les infidèles. [1]

Nem szándékunk az érdekes könyvet kiirni vagy lefordítani, a' mi most, bizonyosan jobb munkák' megjelenése után a' Törökökről, késő fáradság és haszontalan volna. Elég lesz, ha annak szellemét, részént kivonatokban, részént az eredeti' ingerlőbb helyeinek lefordításában, az olvasó' eleibe tehetjük, 's igy mértéket is adhatunk kezébe, mellyel emlékezetbe hozott földinket, ugy is mint irót, ugy is mint embert, — mert ez a' kettő a' cselekvő és az élet' jelesb de nem csendesb polczaira emelt férjfiaknál egészen más, — kimérhesse.

De lássuk már báro Tott' Mémoires-ainak tartalmát, közel sem folyton-folyó de olly kivonatokban, mellyek gyakran sok lapokat áltszökvén, csak itt-amott állapodnak meg, 's a' legérdekesebbet kivánnák eltalálni.

Seliktar basa' halálától, *Rakub* basa' vezérségeig sokan ülték, bár kis ideig, ezt a' magas polczot, 's a' sok változásnál szükség vala az europai követségeknek minden új vezért megtisztelni. Rakubnál is megjelent a' franczia fő követ, minden tagjaival a' követségnek. Már, ugy mond b. Tott, a' látogatás' ünnepi részének vége volt, 's Rakub a' követtel barátságos beszélgetésbe elegyedett, midőn megjelen a' *mazur-aga* (fő porkoláb) 's Rakubnak fülébe sug. Ez annak egy szót sem felelt, 's csupán egy parányi horizontál vonást tett tenyerével, a' mellyre nyájasan mosolyogva, ismét folytatá beszélgetését a' követtel még egy ideig. Végre elbucsuzánk, 's

[1] Voyage en Grèce et en Turquie par Sonnini. Paris 1801. Tom. I. p. 138.

„Menj pokolba, gaz könyváros,
Vigyed Tacticádat báro Tottnak,
Ki Sabaoth' nevében marsoltatja a' Törököket.
Ő az, ki álgyukkal rakván meg a' Dardanellt,
Tanítja a' hitetleneket a' keresztények' megölésére.“

leszállván az udvarra, lovainkra ülénk, 's csak akkor vevők észbe, mit jelentett a' vezér' tenyerének viziányos billentése, midőn az első kapun kimenvén, kilencz levágott és sorjába rakott fej tünt szemeinkbe.

A' pestis' tanyáját b. Tott a' köntösök és gunyák' árulóinál, sőt magoknál a' török házi gazdáknál, kik a' pestisben megholtak' ruháit el nem égetik, találja; azokban lappang, ugy mond, a' döghalál' mirigye. Mi nagy csapás legyen a' döghalál, csak abból is kitetszik, hogy csupán egy tavasztól télig, — mert ezen időszakban uralkodik a' pestis, 1500 embernél több holt ki Konstántinápolyból. A' Törökök békességgel és fejhajtva türik a' veszedelmet, 's csak akkor kérik Istent a' moskékban a' csapás' megszüntetéseért, midőn magán az egy adrianopoli kapun már 999 halott vitetett ki. A' Törökök mint a' praedestinatio' hivői, magokat nem óvják; a' Görögök, Örmények és Zsidók különös eledelekkel reménylik magokat menteni, csupán az europaiak' nagy része zárja el magát a' mezőkön.

Vannak a' Töröknél szinjátszók is, de egyedül nagy innepek' alkalmával, mint p. o. a' császárné' szerencsés szülésénél 's a' t. A' játszók mind Zsidók. Jelen volt Tott is egy illy játéknál. Egy kalitka-forma, ponyvával betakart épületecske házat ábrázola, mellyben egy csinos zsidó menyecske (asszonynak öltözött Zsidó) lakott. Egy ifju, törökösen öltözött, előbbinek szeretője, egy ügyetlen inas, egy más Zsidó (asszony köntösben), egy megcsalt férj: ezek valának, mint nálunk is gyakran, a' részvevők. De a' dolog' vége vagy feloldása épen nem mint nálunk; mert itt a' szerencsés szerető szerepjét végig játszotta, ugy hogy senkinek semmit eltalálni nem kellett. — 'S midőn ezen illetlenségek alatt a' mueczim a' toronyból imádkozni hivott, 's a' Törökök Mekka felé fordultak, a' játszók pedig szerepöket folytatták, akkor csodálkozva látta a' néző a' pillantati ahítatosság' furcsa egyvelegét a' huzamos illetlenségekkel.

A' török igazságnak is egy példányát, mint ritka kivételt a' rendesen történni szokottól, adja Tott Soleiman szultán' idejéből, ki az Ottománok' legdicsőbb uralkodója volt.

Egy moskét akara az építeni, 's megvevé a' földet a' török birtokosoktól. Ugy történt, hogy a' moskénak kinézett hely' egy részét valamelly Zsidó birná. Megszólíttatik a' Zsidó az eladás végett, de ő eladni semmi szin alatt sem szándékozék. Megrezzentek magok az Osmanlik, ezen vakmerőséget hallván, és már ezer kínoktól szétszaggatva látták a' Zsidót. De Soleiman nagy ember volt, azért birt magával. Ir a' muftinak. Egy ember, ugy mond, hajlékot kiván emelni a' Mindenhatónak; minden musulmánok készek ezen szent igyekezetet elősegéleni, örömest eladván házaikat s' földjeiket, mellyek a' moské' kinézett helyén állanak, csak egyetlen egy — Zsidó az, ki minden alkudozásokat félre vet. Mi büntetést érdemel az? — Semmi büntetést, válaszol a' mufti. A' tulajdonbirtok szent minden személyválogatás nélkül, 's ezen szent törvény' megszegésével az istenségnek templomot építeni nem szabad. De a' mit elidegeníteni nem szabad, azt megengedi a' törvény árendába venni. Csináltassék tehát oklevelél a' Zsidóra és maradékira, 's épüljön fel a' moské. Ugy lett a' mint a' mufti kimondá. — Ezen valóságos erényes, nagylelkü igazságszeretetnek ellenkezőjét látjuk Tott' idejéből. Egy ifju Török, apjának kincseire szomjuzván, azt megölte, 's cselekedetét nem tagadhatván, fővételre ítéltetett. Egyik barátja és czimborása siet jó summa pénzzel a' bíróhoz, 's ott megérti, hogy már ki van mondva a' törvény. De ez nem ijed meg, sőt minden mód' kényszeríti a' birót annak megváltoztatására, kinek már a' pénz ugy is szemét szurta. Nem változtathatom a' kimondott ítéletet, mondá a' biró, hacsak barátod ártatlanságát valami jobban be nem bizonyítja, mint eddig be van bizonyodva büne. — Egygyel segíthetsz rajta: ha magadat apja' gyilkosának vallod, 's azt két tanúval bebizonyítod. Akkor én barátod helyett té-

ged itéllek fejvételre, de barátod azon pillantatban büntelen lesz, 's teljességesen szabadságában álland, neked megengednie (a' mi valóban ugy szokott lenni a' Töröknél, hogy ha a' halálra itéltnek a' megbántott megenged, az ment minden büntetéstől). Viszketeges volt az állapot, mert az apagyilkosnak ki hidjen. De csakugyan a' valóságos bünös megengede az álbünösnek, 's a' törvény ki vala játszva.

Eddigelé földinket még csak ugy ismerjük mint figyelmezőt; ideje, hogy személyességével is esméretségbe jöjünk, mit a' következő esetecske, legalább egy oldalról, kifejteni fog.

Tottnak egyik mulatsága a' halászat volt, a' mi végre ő néhány ficzkókkal gyakran hajókáza az ázsiai partokra, közel a' Fekete-tenger' torkolatjánál, 's tul az akkori török kastélykák' utólsóján. A' csolnakban lévő ifjuság tengeri madarak' lövöldözésével mulatta magát, mig a' görög hajósok és halászok serényen evezének a' halászó-táj felé. Egy nap hatan valának hasonló mulatságnál a' puskások, 's minthogy a' madarak az ázsiai partokat inkább szeretik, keresztül metszék a' csatornát 's az ázsiai partok' hosszában evezének 's lövöldözének. Tott épen az ázsiai kastély mellett löve le egy madarat. Egy bostandsi tiszt feküdt a' kastély' töviben 's kényesen pipázott, parancsnok voltának büszke érzésében. Intett, hogy közelítenének. Erre (hadd szóljon Tott) kérdém, mit akarna? — Veletek beszélni. — Nekem pedig, felelék, Kenddel semmi beszédem sincs. Ama' tájra megyek halászni, 's ha szereti Kend a' sétálást, jöjön oda, ott meghallgatom. — Ugy tetszett, a' Török valamelly tekintettel akara hozzám lenni, 's mondá, hogy csak révészeimmel volna baja. Azokat bátorítván, hogy ne félnének, újra meghivám a' Törököt a' halászatra, a' ki nyilván megbántva megvető kihivásom által, hidegen felele: Meg foglak látogatni. Mi odább menénk.

Az ifjanczok között, kik kísérének, csak egy vala, kit a' Török' felelete megrettentett. Beszopta volt

a' félénkség' tejét anyja' emlőiből, 's mi minden szempillantásban ijesztők: Ihol a' bostándsi. — Azonban alig érénk a' halászat' helyére, hogy, ime, utánunk az őrség' csolnakja. —

Olly távol valánk minden segédtől, hogy el kelle magunkat határoznunk, vagy verni vagy veretni. Parancsolám a' halászoknak, hányják el a' hálót, hadd lássa az ellenség, hogy a' dolog nem tréfa. Töltve lévén fegyvereink, azt rendelém, hogy kiki egy bostándsit vegyen czélba, ha látja, hogy én ezt a' tiszteletet teendem a' parancsnokkal, de ne lőjön senki előbb, mint én. Ez alatt csaknem elére a' csolnak, sokkal nagyobb a' miénknél, 's már le akara bennünk' tiporni, midőn rögtön czélba vevők az evezőket, 's a' bostándsit, kire reá rikolték, hogy lelövöm mint a' vad réczét, ha csolnakja mozdul. Megszüntek evezni, 's a' szükségesig egymástól eltávozván, de mindig puskáink' véde alatt, elkezdők az alkudozást.

A' TÖRÖK. Valljon a' hitetlenek' kezébe esett-e Stambul, hogy vakmerősködtök ellenállani az őrségnek, melly itt a' rendet 's bátorságot fentartja.

BÁRO. De mi szin alatt bátorkodol te uradnak szövetségét megszegni, 's annak barátin alkalmatlankodni?

TÖRÖK. Én nem alkalmatlankodom, mert tiltva van engedelem nélkül vadászni, mutasd meg tehát szabadságleveledet.

BÁRO. Hol láttad, hogy csolnakból nyulat lőnek? én halászok, 's az szabad.

TÖRÖK. Itt semmi sem szabad, még sétálni sem, 's van egy hosszu firmánom, mellyet tisztelni tartozol.

BÁRO. Majd, ha meglátom.

TÖRÖK. Mi haszna, ha olvasni nem tudsz.

BÁRO. Jobban mint magad; de látom, firmánod nincs, és igy más nem vagy mint csalfa, 's örömest belénk kötnél; de készen vagyunk. —

TÖRÖK. Hogy' hogy', hát nem lőttél a' császári vár mellett?

BÁRO. Melletted igenis, de császári vár mellett, lehetetlen; hacsak azt a' rosz vityillót, mellynek tövében feküdtél, ugy nevezni nem akarod, a' mi császári vár nem lehet. Teszem, megbánod dölyfödet; a' bostándsi basa barátom, 's meg fogom kérni, tegye nékem azt a' mulatságot 's üttessen reád kapum előtt 100 pálczát.

TÖRÖK. Miért haragszol? hát vétettem én valamit?

BÁRO. Semmit. Köszönöm puskámnak, mellytől megijedtél.

TÖRÖK. De lehet-e veled beszélni a' nélkül, hogy megharagudnál? — Én nem haragszom, sőt jó barátod vagyok, 's tőled is azt várom. Mulasd magadat.

BÁRO. Értelek; egy piaster vajmi jól esnék, de nem kapsz.

TÖRÖK. Hogy' hogy'? semmit sem?

BÁRO. Semmit mást mint esőt, a' melly megver, ha nem sietsz minél előbb vityillódba vissza. Isten hozzád!

Igy lőn vége ezen jelenésnek az ellenfél' visszatérésével. Sok török halászok valának körűlöttünk, kik bennünket ezen kis vita után földre szállván, barátságosabban fogadának mint rendszerint. Visszaérvén a' városba, panaszt tevék a' bostándsi basánál, a' ki hozzám küldötte a' tisztet, hogy követne meg, 's a' kivel végre legjobb barátságba lépénk.

Báro Tottnak Konstántinápolyban töltött első időszakát ezzel berekesztjük, 's visszakísérendjük őt Párisba, hova 1763ban azon őszinte kinyilatkoztatott szándékban indula: figyelmeztetni a' ministert, hogy a' király pénzét, Tott idejét vesztendi, ha valamelly hasznosb foglalatosság reá nem bizatik.

A' külső dolgokra ügyelő akkori minister Tottot, Párisba megérkeztével, valamelly német udvarhoz szándékozék küldeni, a' hol eddigleni tapasztalási 's nyelvtudása szükségtelenek valának. De herczeg Choiseul jutván a' kormányra, czélirányosabban használá őt, 's követnek nevezé ki Krimeába, a' tatár kánhoz. 1766.

Julius' 10kén indula meg, utját Bécsnek, Varsónak és Kamenyeknek vévén. Kotyimból Jássiig a' basa' csauza, Ali aga, vala kisérője, felvigyázója, táplálója, mert ez a' kötelessége a' mikmandárnak, kit a' török kormány minden követnek 's nagyobb tekintetü személyeknek uti kísérőül könnyebségökre adni szokott. Jássitól Kiseláig a' moldvai hospodár kísérte, onnét Bakcsiszerájig egy tatár mirza (nemes) 40 lóval leve mikmandárja.

Megjegyzést érdemel, hogy b. Tott Páristól Bakcsiszerájig kocsin ment, a' mivel kivált a' folyók' áltjárásainál elég baja volt. Az első mikmandár, Ali aga, ugyan az éji szállásoknál minden szükségeset bőven megszerzett, de annál a' pálcza- és korbácsütéseket elannyira nem kimélette, hogy ez iránt egy úttal a' báro illy beszélgetésbe eredett:

BÁRO. Azon ügyességed, jó aga, mellyet a' Prúton általkelésünknél mutattál 's mellyel táplálásunkra felvigyázasz, olly kedvessé tett előttem, hogy már kedvesebb nem lehetnél, ha még azt az egy kívánságomat megtennéd, hogy bár kevesebbé vernéd a' szegény Moldovaiakat, vagy csak akkor vernéd, mikor szófogadatlanok.

ALI AGA. Az nekik mind egy, akár előbb akár utóbb üssem, minthogy ütni kell, és igy jobb ahhoz időveszt és nélkül hozzá fogni.

BÁRO. Hogy' hogy', időveszt és nélkül? Valljon jóra fordítod-e az időt, midőn azon boldogtalanokat ütöd-vered, kik örömest, szinte a' lehetetlenségig, mindent megtesznek?

ALI AGA. Nagysád törökül beszél, Konstántinápolyt lakta, a' Görögöket esméri, 's még sem tudná, hogy a' Moldovaiak ütleg nélkül semmit sem tesznek? Hiszi-e, hogy kocsija olly könnyen áltszáll a' Prúton, ha én egész éjjel, 's mind addig mig Nagysád a' partra ére, őket jól ki nem poroztam volna?

BÁRÓ. Hiszem, hogy mindent megtettek volna veretlen is, csupán a' verés' félelmeért. No, de hagyjuk ezt; már több folyó nincs előttünk, a' posta kiállítja a' lovakat, 's igy másra szükségünk nincs, mint eledelre,

's épen ez a' bajom, mert megvallom, jó aga, hogy majd megfúladok az olly falatokon, mellyeket veréssel gyüjtesz. Én tehát ezentul kész pénzen akarok élni; ez minden kivánságom.

ALI AGA. De ugy már, engem ugyse', gyomrát el nem rontja Nagysád; mert kész pénzen csak egy falat kenyeret sem kap.

BÁRO. Bizzd csak reám, olly jól fogok fizetni, hogy mindennek a' javát nyerendem, 's még többet annál is, mennyit te kieszközölhetnél.

ALI AGA. Én azt mondom, hogy kenyeret se' kap Nagysád. Esmérem én a' Moldoványokat, nekik bot kell. Egyébiránt kötelességem Nagysádat ingyen kitartani, 's ezek a' gaz hitetlenek elég gazdagok még ennél nagyobb terhet is viselni; ez nekik csekélységnek látszik, 's mihelyest verve, meg is lesznek elégedve.

BÁRO. Kérlek, jó Ali aga, töltsd kedvemet. Én nem akarok ingyen élni, 's fogadok, hogy ők is inkább elveszik a' fizetést mint a' botozást. Bizzd reám.

ALI AGA. Ugy de éhen halunk meg —

BÁRO. Tegyünk egy próbát.

ALI AGA. Nagysád ugy kivánja, legyen! A' próba majd megesmérteti a' Moldoványokat; de minekutána Nagysád őket megesmérte, gondolja meg, hogy vacsora nélkül lefeküdnöm nem volna igazság, 's ha majd Nagysád' pénze vagy ékesen-szólása dugába dül, meg fogja engedni nyilván, hogy én a' szokott eszközhöz nyuljak.

BÁRO. Nem bánom. 'S minthogy ebben már megegyeztünk, más nincs hátra mint az, hogy elérvén éjszakai szállásunkra, a' bíróval egyet értheszsek barátságosan az eledelek iránt, 's hogy legyen jó tüzünk éjjelre, messze a' Moldoványoktól, kik közt már a' pestis mutatkozik.

E' szerint tehát nem szükség, hogy előre menjek; monda Ali aga. Parancsolá egyik emberének, menne a' bíró után, nekem pedig mosolyogva érinté, hogy vacsora nélkül lefeküdni semmi kedve nem volna.

Nap' lemente után érénk csak éji tanyánkra, mellynek hol létét egy jó tüz messziről láttatá.

Ali aga leszállván lováról, mint igéretének ura, a' tűz mellé heveredett, nyergére könyökölvén, ölében ostora. Én is iparkodtam eledelünket emberségesen megszerezni kész pénzen. Megmutaták a' birót; én közeledvén hozzá, 20 tallért letettem a' földre 's először törökül aztán görögül szórúl szóra ezeket mondám neki;

BÁRO (*törökül*). Ime a' pénz, jó barátom, vedd, hogy te azzal nekünk eledeleket szerezz. Én mindig szerettem a' Moldoványokat, 's nem szenvedhetem, hogy velök roszúl bánjanak. Számot tartok, hogy minél előbb egy berbécset szerzesz (mellynek ára csak 1. tallért tett), és kenyeret. A' mi fenmarad a' pénzből, idd meg egészségemért.

MOLDOVÁNY (*tettetvén hogy nem érti*). Nem tudom.

BÁRO. Hogy' hogy', nem értesz törökül?

MOLDOVÁNY. Nem Török; nem tud.

BÁRO. Beszéljünk hát görögül. — 'S elmondá görögül is. — A' Moldovány tettette, hogy azt sem érti, 's jegyekkel jelentette, hogy falujokban semmi sincs, 's majd éhhel halnak. Vakogta is hozzá: nincs kenyér; szegények; nem tudom. —

BÁRO. Micsoda? Kenyeretek sincs?

MOLDOVÁNY. Nincs, nincs.

BÁRO. Szerencsétlenek, be' sajnállak! De legalább nem lesztek verve, 's ez is ér valamit. Kétség kivül nehéz vacsora nélkül lefeküdni, de látom, hogy más becsületes embereknek is hasonló a' sorsa. (*Alihoz*) Látod, jó Ali, ha itt a' pénz semmit ki nem csikarhat, bizonyosan az ütlegek felesleg lettek volna. Ezen boldogtalanoknak semmijök nincs, 's azt jobban sajnálom mint a' mai vacsorát, — de hagyján, holnap annál jobb appetitusunk lesz.

ALI AGA. Felfogadok, hogy az enyém holnap jobb nem lehet mint ma.

BÁRO. Koplalás lesz büntetésed azon hibáért, hogy benünket olly rosz falu' tövébe szállítottál, hol még csak kenyér sincs.

ALI AGA. Rosz falu? — Ha setét nem volna, látná Nagysád, hogy nem rosz falu, de egy kis mezőváros, mellynek mindene van, még fahéja[1] is.

BÁRO. Látom, hogy ismét a' verés' viszketege bánt.

ALI AGA. Engem csak a' vacsora' viszketegsége bánt, melly békét sem hágy. Azért, hogy én is neki eleget tegyek, 's Nagysádnak is bebizonyítsam, hogy én a' Moldoványokat jobban esmérem, hadd szóljak csak ezzel a' jámborral.

BÁRO. 'S ha jól megverted, aztán kevesebbé fogsz éhezni?

ALI AGA. Bizza reám Nagysád, 's ha egy $\frac{1}{4}$ óra alatt a' legjobb vacsora készen nem áll, üssön annyit hátamra mint én a' biróéra.

BÁRO. Szavadnál foglak, 's ha ártatlant versz, be' jó szivvel visszaverlek.

ALI AGA. A' meddig csak Nagysádnak tetszik. De most, kérem, csupán néző legyen, mint én eddig voltam.

BÁRO. Helyes, 's épen azért helyedre fekszem.

ALI AGA (*felkel; korbácsát köntöse alá fogván, a' Moldoványhoz közelít, 's annak barátságosan vállát veregetvén*). Jó estét, barátom, hogy' vagy? Szólj hát! tán esmerni fogod barátodat, Ali agát, — no 's?

MOLDOVÁNY. Nem tudom.

ALI AGA. Nem tudom? Csodálkozom rajta. Ugyan csak, barátom, tréfa kivül, nem tudnál törökül?

MOLDOVÁNY. Nem, nem tudom!

ALI AGA (*öklével a' földhöz sujtja 's felkelése alatt jól megrugdalja*). Ne', gazember, megtanítlak én törökül.

MOLDOVÁNY (*törökül jól*). Ugyan minek öklöz és rugdal Kend, jól tudja hogy koldusok vagyunk, 's vajdáink még szabad levegőt is alig hagynak.

[1] A' Törökök nagyon szeretik ezt a' füszert: fahéj, Canelle, Zimet.

ALI AGA (*a' bárohoz*). Látja Nagysád, be' jó nyelvtanító vagyok; hisz' ez már tökéletesen beszél törökül. Legalább szólhatunk egymással, a' mi sokat ér. (*A' Moldovány' vállára támaszkodván*) No, minthogy már törökül értesz, mondd el, jó barátom, hogy' vagy te? mint van feleséged, gyermekeid?

MOLDOVÁNY. Csak ugy a' mint lehet, mikor az embernek semmije sincs.

ALI AGA. Tréfálsz, jó barátom, 's csak azt várod hogy jól kiporozzam a' hátodat, a' mi következni is fog, de előbb végezzük dolgunkat. Ide teremts tüstént, minden haladék nélkül, két berbécset, 12 csirkét, 12 galambot, 50 font kenyeret, négy oka vajat, sót, borsot, muskát diót, *fahéjat*, czitromokat, bort, salátát 's jó olajt, még pedig mindent bőven!

MOLDOVÁNY (*sirva fakad*). Már mondám, hogy koldusok vagyunk, kiknek kenyerök sincs: de hol vennők hát a' *fahéjat?*

ALI AGA (*kirántja korbácsát 's üti a' birót, mig az szaladásra veszi a' dolgot*). Te, hitetlen kutya, neked nem volna semmid? Megállj, majd meggazdagítlak, a' mint törökül már megtanítottalak. (*A' Moldovány elszalad; Ali a' tűz mellé telepedik*) Nagysád maga látja, hogy az én orvosságom jobb mint Nagysádé.

BÁRO. A' némákat szólókká tenni, megengedem, de nem a' vacsorát elővarázsolni, 's igy reménylem, hogy egynehányat a' vállaid közzé fogok még ma verni, mert a' te eszközöd sem szerzend több eledelt mint az enyém.

ALI AGA. Eledelt? Nem fog hibázni, 's ha egy óranegyed alatt mind az itt nem lesz, a' mit rendeltem, itt a' korbácsom, itt a' hátam!

'S valóban még nem mult el az óranegyed, hogy a' biró 3 segéddel mind azt, a' mi neki meghagyatott, még a' fahéjat is, meghozta.

Meg kelle vallanom, hogy Alinak igaza vala.

Ut-jártában báró Tott Moldován, Bessarabián és Krimeán keresztül, figyelmezett mindenre, a' földnek alkotására, az azt lakó Tatárok' életök' módjára, szokásaikra 'sat. A' Tatárok nomád nép ugyan, de nem olly kiterjedt értelemben, mint ezt a' szót venni szokták. Ők rendszerint a' völgyekben laknak sátorokban, némelly helyt vesszőből font és polyvás sárral megtapasztott házakban, 's mint a' magyar alföldön rendszerint marhaganéjjal tüzelnek.

Minden völgy egy-egy ordának, és az orda urának, a' mirzának, tulajdona. A' gabonavetésre minden évben más-más helyet fognak fel, és azt elosztják magok között. A' térség, melly ezen völgyeket vagy inkább mély bemetszéseket körülfogja, marhatartásra való közös föld; oda verik ki mindennemü, de különbözőn bélyegezett marháikat. Midőn már a' tél' közelítésénél azokat a' völgyekbe öszvegyüjteni kell, felnyergel minden családból egy ficzkó, felrak 30 napi eledelt, a' mi olly mértékletes embereknél mint a' Tatárok, kevés török-buzalisztből áll, 's a' nélkül hogy csak tudná is, a' világ' mellyik része felé forduljon, megindul. Ut-jártában a' véletlenül megtalált idegen marhák' bélyegeit eszében tartja. Csakhamar talál magához hasonló kóborlókra, egyik a' másiknak az észbevett bélyegeket 's a' tájt megmondja, 's igy addig kereng a' pusztákon, addig kérdezősködik 's ád utmutatást, mig végre mindegyik keresett saját marháját megtalálja.

Báró Tott azon vélekedésben van, hogy Európának majd minden népei Tatáriának azon magas lapjáról, melly éjszak felé a' caucasusi és tibeti hegylánczokon keresztül, majd a' karei félszigetig nyúlik, áradtak be Európába; mert, ugy mond, megvannak maig is a' Tatároknál azon törvények, mellyek hajdan minket is kormányoztak, megvannak nálok azon balitéletek, mellyek rajtunk uralkodtak, legrégibb szokásaink tőlök erednek.

Az uralkodó, Gengiskhántól származott tatár khán mellett öt nagy család fénylik Tatáriában, mellyek Gengiskhán' bajtársaitól sarjadoztak, u. m. *Sirin*, *Man-*

zur, *Szedjud*, *Argin* és *Barun*. Ezek mind herczegek vagy beyek, 's ők teszik a' fő vagy régi nemességet, a' melly egészen megkülönböztetik az új nemességtől, mellynek neve *mirza capiculi*, azaz, mirza, a' fejedelem' sklávja. Az új nemesség' leghiresebb családja a' *Kudalak* család, melly az ó nemesség' hat családjával és a' khánnal képzik a' legfelsőbb kormányt. A' két legelsőbb tatár tisztviselők' egyikét *kálgának*, a' másikát *nuradinnak* hivják. Vannak ezen kivül muftijok, vezérjek 'sat., mint a' Törököknél.

Krimia és Bessarabia fel van osztva fejedelmi birtokokra, nemes curiákra és paraszt földekre. A' fejedelmi birtokok' egy része ugy tekintetik mint némelly főbb hivatalokhoz kapcsolt jövedelem; a' többi részt a' khán tetszése szerint elajándékozhatja. A' nemes curiák firól fira szállanak, 's csak akkor esnek vissza a' khánra, ha maradék nem volna a' hetedik ágig. Hasonló joggal bir minden mirza a' paraszt földekre nézvest; ezen kivül kereszténytől 's zsidótól esztendőnként fejpénzt is vesz. Tatár jobbágyai a' mirzáknak ősz' végén barom 's egyéb termesztvényekből tizedet vagy részt adnak. A' birtokos mirzák (nemesek) katonai szolgálattal tartoznak.

A' tatár nemzet értelmesebb, ügyesebb és erkölcsösebb a' töröknél. Nálok nincs divatban az ellenség' fejeinek zsákra-rakása, 's azoknak mint megannyi trophaeusoknak felmutatása; ambár ők a' Törököknél mind bátrabbak, mind többet türni tudók. Szóval báro Tott' Tatárjai sokkal kevesebbé vadak mint a' Törökök, és a' jólelkűség 's nyilt együgyüség (bonhomie et franche simplicité) charactervonásuk.

Megérkezvén Tott Bakcsiszerájba, kegyesen fogadtatott *Maksud-Gueray* az akkori khántól. De ezt letévén a' porta, helyébe *Krim-Guerayt* nevezé khánnak, ki Kaucsánban Bessarabiában verte fel tanyáját. Ide költözött hát Tott is, 's az új khánnal tevé azt a' táborozást vagy inkább berontást, mellyet a' tatár' had,

kapcsolva valamelly kisebb számu török sereggel, Russia' szélein 1760ban végbevisz vala.

Krim-Gueray, az új khán, mintegy 60 esztendős lehetett, magas, ügyes ember. Magaviselete nemes és természetes, pillantatja eleven, arczvonási a' környűlmények szerint vagy kegyes jóságot, vagy fenyegető komolyságot mutattak. — A' természeti értelem 's a' tanulni kivánás nagy volt az emberben. Hallott volt valamit Molière-ről, értekeződött felőle Tottal, 's megkérte, fordítatná le neki Tartufet, mert, ugy mond, minden nemzetnek vannak Tartufjei, vannak a' Tatároknak is. — Nem volt vérengző természetü, 's könnyen meg tudta másoknak hibáit engedni. Társalkodása különösen kellemetes leve az által, hogy közel sem volt járatlan az europai dolgok' fekvésében. Nyájas volt, vidám, tréfás és elmés, 's alig találkozott olly erkölcsi tárgy, mellyről igen értelmesen nem beszélt volna. A' következő vonás őt mint vezért fogja festeni. Táborozások alatt egészsége meggyengűlvén a' khánnak, rendszerint ernyős szánban tevé a' marsokat. Báró Tott látván, a' rettenetes hideg mennyire rongálja a' sereget, eleibe terjeszté annak pusztulását kivált a' marsok' hosszuságánál. Az időnek nem parancsolhatok, mondá a' khán, de példát adhatok a' türésre. 'S lóra űle tüsténti kopasz fejjel, turbán nélkül, 's igy lovagola serege között, mig elérének a' táborba.

Illy kellemetes embernek társaságában 's barátságában tevé Tott, tatár köntösben, ezt a' táborozást, melly 3 csapatban, egy a' kalga, egy a' nuradin, 's a' fő csapat a' khán' vezérlése alatt, Januar' 7d. 1769. indult ki Kaucsánból, a' Dniesteren által Battába, onnét a' Bug' és Mertva-voda' vizein keresztül, Elisawerthgrad' környékin Adjemkáig mene; rablott, pusztított, égetett, 's ellenségre ugy szolván sehol sem talált.[1] Innét a'

[1] Boutourlin muszka ezredes, ki az 1769i táborozást leirta (*Précis des événemens Militaires de la prémière guerre des Russes contre les Turcs, sous le regne de l' imperatrice Catherine.*), csupán egyszer emlékezik a' Tatárokról, a' kik

rabló had visszatért Kaucsánba, de kevés idő mulva a' török fővezér' rendelése szerint Kotyimhoz sietett.

Visszatértök előtt a' sok rabokat és ragadományokat Savran városkánál osztáḱ meg. A' khán' részére vagy 2000 skláv jutott, kiket az első jöttnek elajándékozgatott. Tott azt a' megjegyzést tevé a' khánnak, hogy illy formán majd neki egy sem marad, mellyre:

A' KHÁN. Elég marad nekem is, barátom, ugyis a' szomjuság' ideje már elmult. De felőled nem felejtkezem meg. Messze hazádtól, velünk szenvedvén a' havat és az idő' viharjait, illő, hogy neked is részed legyen benne, azért is neked szántam 6 szép gyerkőczét, ollyat, millyet magamnak választanék.

BÁRO. Köszönöm jóságodat, de nem érdemli az ember az ollyan szerencsét, mellynek egész becsét nem érzi: 's igy félek, hogy ajándékodat nem fogom olly becsben venni, mint a' mellyben te adod.

KHÁN. Én sem akarok alkudozni háladatosságodról. Én neked sklávokat adok, ők neked tetszeni fognak, 's mást nem is kivánok.

BÁRO. Nem látja Magasságod, hogy helyzetem ellenkezik jóságodat elfogadni. Sklávjaid mind Oroszok, hogy' lehetnének ők sklávjaim, mint jobbágyi olly fejedelemnek, ki királyommal barátságban él?

KHÁN. Ezt az ellenvetést nem értem, mert a' háboru adja a' sklávokat, a' barátság ajándékozza és elfogadja. Egyébiránt kötelességed felől nem vetekedem, az a' te dolgod, hogy azoknak megfelelj. Én tehát az Oroszok helyett 6 Georgiai ficzkót adok, és ezzel mindennek vége.

BÁRO. Nem olly könnyen a' mint Fenséged gondolja. Van még egy árok, mellyen nem olly könnyed az átszökés.

KHÁN. Mi az?

BÁRO. Vallásom.

Kotyimnál megverettettek; — ez Tott' elmente után történhetett.

KHÁN. Annak békét hagyok, mert illő hogy magadat ahhoz tartsd. De valld meg, hogy az mégis egy kissé bajos.

BÁRO. Még többet is teszek, 's nem tagadom, hogy az emberi gyarlóság attól gyakran eltávozik, mint p. o. épen ma talán csak azért vagyok olly engedelmes kötelességemhez, minthogy ajándékodnak nincs elég ingere a' megtántorításra. Talán hat szép lányka elfelejtette volna kötelességemet, 's ha jól meg gondoljuk, ugy tetszik, hogy gyakran a' legerényiebb megtagadások, csupán a' kisértés' nemétől függenek.

KHÁN. Értem tökéletesen a' mit mondasz, 's bizonyosan megis probálom azon kisértés' nemét, ha hatalmamban lett volna. De, barátom, nekem is van vallásom, melly megengedi ugyan rabszolgákat ajándékoznom a' kereszténeknek, de parancsolja a' lányok' megtartását, hogy azok megtéríttethessenek.

BÁRO. Hát a' férjfiak' megtérítése kevesebbé fekszik sziveteken, mint a' lányoké?

KHÁN. Semmiképen nem; — jól látta azt nagy profétánk' bölcsessége; minek jele épen ez a' megkülönböztetés.

BÁRO. Nem foghatom meg okát, 's engedd meg kimondanom, hogy nektek is jobban tetszenek a' szép lánykák.

KHÁN. Hidd el, nem ugy van, és igy én csupán egy okos törvénynek engedek. Valóban a' férjfiutermészet' bélyege a' szabadság; ha ő mindjárt rabszolga is, alig fékezheti a' félelem azt a' rugót, melly mellében van. Érzi ő erejét, az erkölcs uralkodik rajta, erkölcsén egyedül az Isten. Egy férjfiunak megtérése mindig csoda, az asszonyoké a' legtermészetesebb 's legegyszerübb dolog, mert ők mindig szeretőjök' vallásán vannak. Ugy van, barátom, a' szerelem a' nagy Mufti; midőn ez megjelenik, — ők meg vannak győződve.

'S ez a' kedves és elmés Tatár — mert az volt valójában — Kotyimnál az oláh vajda' orvosának Siropolonak gazsága miatt méreggel halt meg. Érezvén ha-

lálának közeledtét, hivatá báro Tottot, de midőn ez könnyeit és fájdalmát meg nem győzhetné: Váljunk meg, ugy szóla Krim-Gueray, szomoruságod engem is ellágyit, én pedig vigan szeretnék elszunnyadni. — Musikásait hivatta 's azoknak hangjai között bocsátá ki lelkét. — A' derék khán' halálával báro Tott Konstantinápolyba vette utját, hol akkor St.-Priest volt franczia követ.

Épen az esztendőben kezdődött a' muszka-török háború, mellyet 1774ben a' kainergyi béke végzett el. 1770ben, Junius' 25d. és 26ikán történt a' török flottának elégetése Cseschménél, egy hónappal később, t. i. Jul. 21., esett a' kaguli ütközet, mellyet Romanzof 17,000 emberel 250,000 Török- és Tatáron nyert, a' kik 140 álgyut és 20,000 embert vesztettek.

Ezen szerencsétlenségek a' Törökök' szivét egészen elvették. Mustafa szultán báro Tottra bizta a' Dardanellák' csatornája' megerősítését és védését. Az egész város, maga a' fényes porta, az ország' nagyai, csüggesztő félelembe estek. A' moskékba köz könyörgések tartattak, hogy Isten a' keresztény Tottnak az ország' védelmére teendő fáradozásait áldja meg sikerrel. De volt is miért imádkozniok; a' csatorna védetlen állapotban volt, a' Törökök a' csesmei veszély óta 2 hadi hajónál többet nem birtak, álgyujok a' csatorna' védjére bár számos, de annak egy része nem forgatható. A' katonaság félénk, és inkább elfutni, mint helyt állani kivánó. Ezen nyomoruságokat tetézte még az is, hogy éhség fenyegette a' várost. Mindezen bajok között tetemesen kitetszett a' despota török kormány' ügyetlensége, hiába-valósága!

Nem festi semmi jobban a' Törökök' butaságát, önhittségét, haszontalanságát és sajátságát, mint a' következő, a' csatorna' megerősítése' alkalmával történt anekdoták. A' Dardanellák' Asiában fekvő egyik várában volt egy réz álgyu, mellynek márvány golyója 1000 fontot nyoma, kamarája pedig, melly a' töltésére való port foglalja magában, 330 fontra készült; vagyis ezen

álgyunak mindenkori töltése 33 mázsa lőporba került. Mindenki látja, mi haszonvehetetlen portéka vala ez a' nagy álgyu, és igy Tott az erősítésnél azt szemügybe sem vette. De a' nép, 's maga a' basa is, másként gondolkozott. Megegyezett ugyan Tottal abban, hogy ezt a' nagy álgyut az ellenség' megtámadása közt alig lehetne többször mint egyszer megtölteni, de ettől az egyszeri lövéstől magától várta a' közönség, az egész megtámadó flottának vég veszedelmét. Tott próbát akara tenni a' nagy állattal, de mind elszörnyűködtek csak a' gondolatnál is. Az öregek régi hallomás szerint azt állították, hogy ez a' nagy álgyu, mellyből ugyan még senki nem lőtt, ha elsüttetik, öszvedönti a' várt 's a' várost. Tott ezt tagadá, 's legfeljebb megengedé, hogy egynéhány tégla fog a' vár' falából kiesni. Egy egész hónap tölt bele, hogy végre a' sok ha, és hogyan után, az álgyu megtöltetett. Tott a' pattantyús után külde, ki azt elsütné. Mielőtt a' sokaság ezt a' parancsot hallá, szaladásnak vevé a' dolgot. Maga a' basa is indulni akart, 's alig tudta Tott reá beszélni, hogy semmi baja nem lehet, ha egy a' vár' szegletében épült kioskból nézendi a' próbát. A' pattantyús ugyan eljöve, de kéré Mahometre, hagynák el a' próbát. Tott bátorítá, fogadta, hogy nem lesz baja, mert maga is ott marad mellette, 's igy nagy nehezen csak ugyan reá vette, hogy elgyujtsa. Tott az álgyu' farkánál állott, hogy a' következést vizsgálhassa. Az elpattanás előtt földingást érzett lábainál, látta a' nagy golyót mint egy 300 ölnyi távolában 3 darabra szakadni, ezen darabokat a' viz' szinén keresztül vágni, ricochetugrásokban a' tulsó hegy' tetejére felmenni, a' csatornát pedig egész szélességében fejér habbá feloszlani. Ez a' próba a' sokaság' félelmét meggyőzte, 's azt is kimutatta, mit lehessen szükség' idejében ezen temérdek tüz-soroktól várni.

Volt egy más álgyu, melly 60 fontos kőgolyót lőtt. Ezt a' nehéz darabot más helyzetbe kell vala tenni, a' mi végre a' sükséges gépelyckért egy török

hadi hajóhoz küldék, (igy szól maga Tott) de hiába, mert ott az illy emelő gépelyeknek hire sem volt. Nem türhetém, hogy ezen gondatlanságért Hassán basát, akkor az admiralhajóbeli kapitányt, ki ne pirongassam. De minek a' kötelek, a' dorongok, 's más hasonló szerszámok, mondá Hassán, midőn elég markos embereink vannak. Mit vigyünk el, hova tegyük, monddsza; a' többi az én dolgom. Micsoda? kérdém, kézzel akarsz egy álgyut elvinni, melly 700 mázsánál nehezebb? 's hány emberrel gondolod? Öt százzal, ha kell, de már akár mennyivel, csak hogy a' dolog megtörténjen.

Szólítja Hassán embereit, én pedig a' szükséges gépelyek után küldék egy franczia hajóra. Emberei közül vagy harminczan neki esnek az álgyunak, — többnek helye sem lévén; de az nem mozdul; — ezeket mások váltják fel hasonló szerencsével. — Megérkezvén gépelyeim, hat legény azoknak segédjével az álgyut egy óranegyed alatt új helyzetébe álttette, 's meggyőzte Hassán basát felőle, hogy igen gyakran nem a' sok karoktól, de az alkalmas erőmivektől függ a' kimenetel.

A' csatorna' védjére sok földsánczokat kelle felvettetnem, mellyek' áltmérőjök 22 láb vala. De ezt a' Törökök közel sem hitték olly álthathatlannak, mint a' kőfalakat, 's előre feltették magokban, mellőlök elszaladni, mihelyest az ellenség közelít. Meg kelle hát őket szemlátomást győznöm, hogy balul itélnek. Egy illy sáncz megé állván, megparancsolám pattantyúsaimnak, hogy 36 fontosokból lőjenek arra. Csak akkor hitték el, hogy egy illy sáncz megett bátran meg lehet állani; — de mégis kételkedtek, ha valljon a' többi hasonló tömegű sánczok — megállják-e igy a' sarat.

A' Dardanellák' megerősítése után báro Tott Konstantinápolyba mene, hol a' szultán a' pattantyúsok' nevelését és gyakorlását bizá reá. Itt megint baja történt az álgyu' bél-törlőivel, mellyeket ő, mint Európában szokás, disznósertélyből csináltatott. Még a' főbb tisztek is kikeltek ellene, hogy az meg nem állhat,

mert vallásuk nem engedi. Szerencsére eszébe jutott Tottnak, hogy a' moskékat disznosertély-ecsetekkel festik, 's hogy rendszerint a' sertélynek nagyobb része ben marad a' falban. 'S ez volt, a' mi a' Törököket a' disznószőrrel megbékéltette, a' mit bizonyosan akarmelly alapos okok végbe nem vihettek volna.

Most már arra kérte a' szultán Tottot, csinálna pontonokat is. Ezen parancsot végrehajtván, hidat vere a' Kiatna' vizén, hol megjelent a' szultán, 's négy álgyut vitete azon által és vissza, 's teljes megelégedését mutatá. Már most 50 új pontont a' sereg után küldének, 's ámbár Tott ugy egyeze is meg a' szultánnal, hogy azokat a' pontonier-szolgálatban jártas emberek kisérjék, fejök pedig a' parancsnokságra érdemes legyen, mind e' mellett egyszer csak felrakák a' pontonokat 's vivék a' sereg után. A' pontonier tiszt is katonáival utnak indult, semmi utmutatást nem vévén Tottól, de még csak a' pontonokat meg sem tekéntvén. A' pontonokat a' várnai révbe lerakták, 's ott hagyták heverni feledékenységben. Illyen a' török természet!

A' török despota kormány azzal mindent helyre hozni gondol, ha büntet, ha keményen büntet. Báro Tott a' reiseffendinél lévén, jelenti, hogy egy bizonyos basának, kire valamelly táj' védése bizva volt, közel sem volnának e' végre elég emberei, sem védeszközei. Annál roszabbul jár, felel hidegen az effendi, mert ha a' tájt meg nem védi, fejével fizet. Mintha biz' az által a' szerencsétlenségnek, melly a' táj' elvesztéséből ered, határ tétetnék!

Mindennyi sekféle foglalatosságai mellett a' szultán még ezt is kivánta Tottól, hogy álgyukat öntsön. Ha olvassuk azon számtalan nehézségeket, mellyeket a' porta' főbb tisztjei irigységből, nehogy a' jövevény uroknak kegyelmébe magát befészkelje, lábai eleibe gördítettek; ha halljuk, a' mit Tott maga bizonyít, hogy ő ugyan az álgyuöntésről több könyveket megolvasott, de cselekvőleg abban semmi gyakorlása sem tapasztalása nem volt: akkor álmélkodva meg kell vallanunk, hogy a' nagyon

kétséges dolog felvállalására épen olly vas fej kivántatott mint Totté volt. A' Törökök mindaddig álgyuikat lyukasan öntötték, ugy hogy azokat furni nem kellett. Tott tömögön öntötte, aztán furatta. Vezetői egyedül *Saint-Remy' Mémoirjei*, 's az *Encyclopédie* voltak, 's azok után próbául egyszerre 20 álgyut öntött, legnagyobb szerencsével, 's önnönmaga' legnagyobb csudálkozására!

Folyt hát derekasan az álgyuöntés' munkája, de már pattantyusok is kellének. Volt ugyan illy katonaság a' Törököknél, *topcsi* név alatt, de haszonvehetetlen. Egy új, 600 főből álló pattantyus-sereget állíta fel Tott, mellynek a' szultán a' *szuracsi* nevet adta, albaniai köntösbe öltöztette, rendes hópénzzel fizette, 's a' kiatnai kaszárnyába szállította. Tott szükségesnek látta a' szurnyagok' (bayonetek) behozását. De bár ezen fegyvernek hasznos voltát önnön károkkal tapasztalták is a' Törökök a' folyó muszka hadban, még is tele voltak ellene bal-itélettel, 's mind addig fel sem is vették, mig a' mufti azt számos nézők' jelenlétében innepileg meg nem áldá, mondván: hogy azt a' hivek használják a' hitnek védelmére!

Emlékezetes az, hogy Tott a' pálczaütés és vasba verés' büntetéseit eltörlötte szuracsi' seregénél, olly nemzetnél, mellynek ezen szó becsület (honneur) nyelvében fel nem találtatik. — —

Minthogy az artilleriának egyik tetemes része a' bombák' vetése, ennek is próbáját akarta látni Soleiman szultán. Parancsot vön tehát Tott, 's ő az alkalmatos helyet kinézvén, mindent elrendel a' szultán' elfogadására. Számtalan nézőség fogá körül a' tért, mellynek szabadnak kell valla lenni, mert a' földnek egyenetlensége a' bombának irányzatát, midőn az egyszer a' földre felüt, megváltoztathatja, és jobbra vagy balra elcsavaríthatja. Az *aszekik*[1] ugyan csinálának a' mozsarak előtt egy közel 20 lépésnyi széles utczát, de mellynek hossza igen nagy

[1] A' nagy-ur' lovas késéri, kik csendőri szolgálatot is tesznek.

vala. Azonban az első bomba az utcza' végén túl ütvén fel, több bátorsággal vetteté Tott a' többi hatot, mellyek néhány ugrások után a' nézőségen messze túl pattantak el. Csak egy volt még hátra, olly szorgalommal készítve és töltve mint a' többiek. Ellövetik ez az utólsó is, leesik az utcza' közepébe, 's ott keringel, a' földet turván, égő csővel. A' nézők még közelebb szorultak látni az ujságot, Tottot 20 halálos perczig a' hideg veréjték verte, előre látván, mi szörnyü vége lesz a' széllel-pattanásnak. De ime, ki aludt a' cső, a' bomba nem repedt széllel, Tott szabadon lélekze. Megtörténik ez az eset ollykor a' legügyesebben dolgozott bombáknál is, a' nélkül, hogy annak bizonyos okát ki lehetne találni. A' dolog' szerencsés kimenetelénél az volt igazán furcsa, hogy a' Törökök azt hitték, mintha Tott az ő mulatságokra kész akarva tette volna ezt a' tréfát, berekesztésül, 's mindegyik még dicsekedett, hogy bezzeg nem félt ám!

De mindezen sokféle, sokágu avatkozással közel sem vala még vége Tott' hatása' körének. Őt a' rosz pénz' verésénél megkérdezték; ő jobbat verni tanított; tőle tanácsot kértek, miként kelljen a' Fekete-tengerbe vivő csatornát megerősíteni, hogy az védve legyen. Ő neki kelle új hajók' építésére tervet adni, mellyet azonban a' Törökök azon nevezetes okból el nem fogadtak, hogy majd a' hidak alatt nem lesz hely turbánjaiknak. — Tőle végre azt kérte a' szultán, állítana fel egy mathematica-iskolát. Voltak ugyan már Soleiman' idejéből a' Töröknek földmérői (*muhendi*) kik ezen rendelés ellen bár háborogtak, de fejet kelle hajtani a' nagy-ur' azon parancsának, mellyel Tottnak meghagyta, hogy őket kisértené meg[1] és kérdezné ki. Jelen voltak: a' reiseffendi, a' defterdán, seir-emini, 's más úgy nevezett tudósok. A' reiseffendi egy beszéddel kezdé az ülést, mellyben az ország' javát a' fejedelem' parancsával egy

[1] Nem jó kitétel az *examinálni* helyett, mert a' kisértéssel rendszerint más értelmet kötünk össze. Ezamen: Prüfung még nincs meg Magyarban.

uton menőnek mutogatván, felszólitá Tottot, kezdene a' kisértéshez.

Ez elég szerényen kérdé a' földmérők' elsőjétől: mi volna tartalma egy háromszög' mind a' három szögeinek. A' kérdést ismételni kivánták a' török mathematicusok 's kételkedőleg tekintének egymás' szemeibe. Végre a' legbátrabb azt felelé: az a' háromszög' mivoltától függ. — Eléggé látni ebből, mi nagy mathematicusok voltak a' mahendik, a' kik csakugyan aztán valamennyien szorgalmatosan jártak az új iskolába, hova végre a' hajós tisztek is kényszeríttettek, ugy hogy Tottnak 60 éves fejér szakállos tanyítványai is elegen levének, kiknek ő, mint nálunk a' tanuló gyermekeknek, arany és ezüst érdempénzeket osztogatott, a' megkisértés' napjain, nem jutalmazhatván másként a' kincstárnak' fösvénysége miatt szorgalmokat.

Nevezetes és igazán török még az is, hogy társaságban lévén egy nap' báró Tott a' vezérnél, ez beszéd közben tőle a' legnagyobb komolysággal kérdi: valljon számos-e a' török sereg? Tott illy kérdésen elbámulva felelé: hogy ő épen a' vezértől kérdezné azt, ha annak számát tudni akarná. Azt én nem tudom, mondá a' vezér. De hát én valljon honnét tudhatnám? kérdé Tott. Felelet: *A' bécsi ujságokból, mellyeket gyakran olvas!*

Meghalt Mustafa, az értelmes, szorgalmatos és munkás fejedelem, 's testvérjének Achmetnak fiára, Abdul-Hamidra, szállott az uradalom, ki 40 év alatt a' haremben peshedvén, a' békés és csendes életet igenis megszokta. Még ott egy köz bostándsi különös kegyelmébe jutott, 's a' thronra felemelődvén, ez az alacsony szolga olly kedvéncze lön, hogy a' szultánra mindenben a' legnagyobb befolyással volt. Annak legelső jelét adta a' kaimakám vezér' letétele, 's helyébe a' vérengző *Abdi* basa'[1] kinevezése által.

[1] Tott ezen kaimakámnak három nevet ád: a' 233 lapon Hassán basának (*kutudsi*, kutcsináló), a' 236. Mustafa basának, a' 143 lapon Abdi basának nevezi, 's irja, hogy a' sereghez

Tott ezen dölyfös és' vérengző emberrel igen komoly surlódásba jött. A' dolog olly érdekes és hösünknek characterét festő, hogy itt szükségesképen annak saját szavait kell adnunk. Egy nap, ugy szól Tott, a' nazirt, vagyis az al-felvigyázót és fizetőt, a' szokottnál későbben látám érkezni. Képén a' rettegés festve, lábain, cselédeitől támogatva alig állhata. Mi bajod, kérdém, mi tehete ezen állapotba, mellyben látlak? Oda vagyok, felele, épen most fenyegete az új kaimakám, hogy levágatja fejemet, ha azon 50 álgyu, melly munkában van, két nap alatt a' sereg után meg nem indul. Ez merő lehetetlenség. Kegyed engem ki nem menthet, sőt kérem az Istent, őrizze meg kegyedet magát valamelly szerencsétlenségtől; a' mi országunk' szégyenére lenne. — Látván a' nazir' felháborodását, csillapítani kezdém, 's midőn látám, hogy nyugodtabb, kérdém tőle: valljon mit felelt a' káimakámnak. Óvtam magamat, hogy valamit feleljek, monda, az lett volna utolsó szóm. Igy már, mondám, jól áll dolgod, semmit se félj 's cselekedd azt pontosan, a' mit rendelek. Lódulj mindjárt, keressd fel a' kaimakámt, mond meg neki mély alázatossággal, hogy nekem parancsit megjelentetted, de hogy én azokat olly hangon vettem, mellyet te elmondani nem bátorkodol, és hogy midőn te engem ismét kérnél a' parancsot teljesíteni, én neked daczosan azt feleltem, hogy a' te dolgod nem más, mint a' kiadásokat fizetni, a' mi a' többit illeti, az iránt egyenesen engem szólítson meg a' kaimakám, 's akkor majd fogok neki felelni, a' mint illik. Ime ezzel kimented magadat; a' mi engem illet, azon ne busulj, én egy kis leczkét fogok adni kutásótoknak. — De alig vehetém a' nazirt reá, hogy a' fejnyeső előtt megjelenjen; azonban a' félelem, hogy már igy is ugy is fejét veszti, bátorította ezen kétséges próbára, 's elmene. — Visszajöttekor megtudám tőle, hogy

küldetvén mint janicsár-aga a' hadi policzia' fentartása végett, kútakat ásatott, mellyekbe a' legkisebb hibákért lenyakazott katonák' testeit hányatta, 's 3 hónap alatt 30,000 katonát kivégezett. — A' sereg őt kút-ásónak csúfolta.

ez a' csel reám hárította Abdi basa' haragját, a' ki a' nazirtól felőlem kérdezősködvén, ettől azt a' feleletet vette, hogy a' mi a' nagy-ur' szolgálatját illeti, abban ugyan elég buzgó, de egyébként igen csiklandékos 's féketlen ember volnék. Én reszemről valóban igen el valék tökélve, visszalökni minden illetlen bánásmódot, 's arra csakhamar leve is alkalmam a' kaimakámmal. Ez a' következő napon egy *mektert*[1] külde az öntőmühelybe azon izenettel, hogy jelenjek meg az udvarnál, 's ez az inas, nyilván urának parancsából sejdítvén annak kedvetlenségét hozzám, jónak vélte, hogy minden tisztelkedés nélkül felém közelítsen, 's úgy pajtásilag karomhoz érjen követsége' elmondásánál. Első feleletem az volt, hogy mellbe taszítám, 's első szóm parancs a' Janicsároknak, hogy vettessék ki ez a' szemtelen a' szultán' öntőmühelyéből, hol ő engem megbántani vakmerőködött. Szaladtak a' török cselédek, hogy kivessék a' kaimakám' követjét eb-rudon, a' ki megrettenvén, mentegeté magát ártatlanságával, 's egész becsülettel kére, mennék a' portához, hova ura neki meghagyá, hogy engem kisérne. Én is megengedek, felelék, de lódulj 's ide többé vissza se jőj, 's beszéld meg uradnak pontosan, mint járál itt, hogy egy kis vigyázatot ajánljon utóbbi követeinek. Mentsen Isten, felele a' mekter, hogy csak egy szót is szóljak, mi történt velem, mert ezzel az emberrel beszélni sem lehet, sőt igen kérem Kegyedet, jőjön velem, mert ki tudja mit érek, ha magam egyedül térek vissza. — 'S arra mégis csak el kell magadat szánni, felelék, mert ma épen semmi kedvem sincs az udvarba menni; meglehet, hogy holnap bemegyek. — Midőn a' mekter látná, hogy minden kérése nem használ, elmene. — A' nazir, ki ezen esetnél jelen volt, kérdé tőlem, valljon mit várok ezen galibából? A' te üdvödet,

[1] *Mekter* magában musikus, de itt külső szolgálatot tévő, izeneteket 's több affélét vivő gyalog inast, vagy csoadárt jelent. Mekterek csak a' vezér' házánál lehetnek, 's ezen tisztséghez tartoznak.

mondám, 's az én nyugalmamat. Meg kell ijeszteni Abdi basát, hogy megjuhászodjék; a' mit magamra vállalok, 's felfogadok, hogy holnap olly szelíd lesz, mint ő neked tegnap dölyfösnek (brutal) tetszett.

Más map elmenék a' kaimakámhoz, de mivel társalkodásunk igen eleven lehete, jónak látám magammal egy tanut vinni, kinek a' porta' dragománját választottam. Még az is volt czélom ezen választásnál, hogy legyen kivel kezdethessem a' beszédet, 's csak akkor szóljak bele, midőn czélirányosnak tartom. Abdi basa ugy kezdé a' mint előre képzeltem, vadon és fenhangon, de minthogy morgása alatt minden másfelé csak reá nem néztem, azt kérdé a' dragomántól, ha valljon nem tudnék-e törökül. Feleletjére, hogy igenis, kérdé a' basa: hát miért nem felel? Azért, felelék már most, mert én soha a' Kegyed előtt volt vezérekkel állva nem beszéltem; hivassa a' czerimoniamestert, 's az meg fogja tanítani a' szokásokra, mellyeket Kegyed, a' mint látom, még nem tud. Azonban arra én is meg fogom tanítani. — Ezzel közelíték hozzá, leülék melléje, 's elmellőzvén a' tárgyat, utjáról megérkezéséről, kezdék beszélgetni. Jött azonban a' kávé 's a' pipák, és midőn jó ideig hátráltam volna sokféle kérdéseimmel, hogy az álgyukról ne szólhasson, végre meghallgattam a' mit csak mondani akart e' tárgyról, a' mit ő most nagyobb mérsékléssel is monda mint eleinte, okvetetlen parancsát azzal mentegetvén, hogy ő is ollyat veve Babadagról.[1] Elhiszem, felelék, hogy jól megmagyaráztatta Kegyed magának a' nagy-vezér' levelét;[2] de mégis egy tanácsot adok, a' Kegyed 's az én megnyugtatásunkra, 's a' szolgálat' javára. A' szultán Kegyedet meghatalmazta arra, hogy a' városban jó rend 's elég eleség legyen, reám pedig egészen reám bizta, a' mi az álgyukat 's a' katonai szolgálatot illeti. Teljesítse mindenikünk kö-

[1] Babadag kis városka a' Balkán' hegyeiben, hol a' török sereg 3 évtől fogva táborozott.

[2] Abdi basa sem irni, sem olvasni nem tudott.

telességét. Kegyed tartozik az enyéimet segíteni, 's felvinni kerélmimet 's megjegyzésimet urának, ha csakugyan azokat ezen uton akarom oda felvitetni. Igy tartották ezt Kegyednek elődei, kik mindnyájan értelmes emberek valának, és igy kegyedet is kérem, hogy azokat például vévén, légyen valami kis tekintettel a' nazir iránt is. Ez a' szegény ember olly félénk, hogy annak megijesztése nem nagy becsületére válnék Kegyednek. Nevetnem kellett, mennyire megrettent tegnapelőtt, de én csillapítottam. — Ezen beszédem alatt bámulással néze a' kaimakám szemembe, 's annak végével dicséré a' könnyüséget, mellyel törökül beszélek, 's azt véltében, hogy senki őt rettegés nélkül nem nézheti, dicséré bátorságomat is, azt állítván, hogy katonának kell lennem. — Én tőle bucsut vevék, de alig lépek ki szobájából a' dragománnal, hogy azt visszaszólítja. — Ez a' Franczia, mondá, vérmes ember, de sokat beszél. — Reménylem mindazonáltal, felele a' dragomán, hogy semmi helytelent nem fogott mondani. Ugy van, monda Abdi basa, mind az, a' mit mond, talpra esett, de csakugyan — sokat mond. Igy lön vége a' nagy bajnak.

Lejárt nem sokára ezen vérengző kútásónak is órája, le kelle szállani helyéből, mellyet utána Ized bey, Tottnak régi meghitt barátja és becsülője foglala el. Ennek vezérsége alatt hagyá el Tott végképen Törökországot.

Párisba megérkezvén, a' mint már értekezésünk' elején jelentettük, a' ministerium Egyiptomba 's a' Berber szélekre küldötte, a' consulságok' hibáit orvasolni. Oda többé kisérni nem fogjuk, nem mintha könyvének ezen utólsó szakasza érdekes nem volna, hanem részént azért, minthogy abból Tottnak személyessége jobban mint eddigelé ki nem tün, részént mivel az országszerte jobban esmért Egyiptomról, pontosabb, tanulmányosabb munkák jelentek azóta meg.

Még egy vádtól kivánnók földinket kimenteni, mellyet biographiájának irója, *Guérard*, igazságtalanúl

reá tol. — Charlatanismussal vádolja.[1] Itt legelőbb szükség pontosan meghatározni mi értődik e' szó alatt: Charlatan. Általjában mind az, a' ki kitetszőképen és keresve, a' tudományok' vagy ügyességek' álarczáját fitogtatja, és sokat cseveg, olaszúl *ciarla*, a' honnét a' charlatánt származtatják. De hol fitogtatta hát Tott a' tudások vagy ügyességek' álarczáját? Ő a' mibe kezdett, szerencsésen kivitte, habár azt azelőtt cselekvőleg soha sem probálta is, mint p. o. az álgyuöntést, iskolák' felállítását, hadi hajók' készítését, bombák' vetését 'sat. De mindez nem charlatanismus, sőt inkább egy ép és tiszta, 's a' rendszerintinél sokkal bátrabb elménck és léleknek tulajdona.

Mi pedig Tottot egy aczél inú, telivér férjfiunak tartjuk, ki mindenkor előáll és fizet saját személyességével, hol a' dolog ugy hozza magával, a' mit egyébiránt minden férjfiutól, ki ezen névre nem érdemetlen, várnunk kell. E' mellett ő tanult, ritka kimivelődésü, vig, nyájas és jó-lelkü ember. A' magyar büszkeség és komolyság, párosítva van nála a' franczia könnyüséggel, csinnal és kellemekkel. Azért méltó, hogy éljen emlékezetünkben, mint derék! de ugyan derék hazánkfia, ki ősei' honjába csak életének végén térhete vissza, hogy Galliában termett, 's a' világ' három részében meghordozott csontjai honi porban nyughassanak.

Báro LAKOS János.

[1] A' már fenemlített *Biographie ancienne et moderne*, *Tom.* 46ban foglalt biográphiajához Tottnak annak irója Guérard ezt a' jegyzést teszi: „*Quoique ces Mémoires sentent le charlatanisme, qui forme un des traits distinctifs du caractère de l' auteur, et que sa negligence à rapporter les dates des événemens généreaux ou particuliers, qu' il raconte, y jettent beaucoup de confusion, on peut dire qu' ils meritaient les succés qu' ils obtinrent; c' est le premier livre en effet, qui dans les temps modernes, ait commancée à faire connoitre en France la politique, l' histoire de l' empire Ottoman, les meurs et les préjugés de ses habitans. Les relations de Savary, de Volmy, de Sonnini, de Chenier, d' Olivier etc. n' ont paru qu' aprés.*

LITERATÚRATÖRTÉNET.

AZ ANGOL SZÉPLITERATURA' TÖRTÉNETEINEK' VELEJE A' 16dik SZÁZAD' KEZDETÉTŐL A' 19dik SZÁZAD' ELSŐ NEGYEDÉNEK VÉGÉIG. EICHHORN ÉS WACHLER UTÁN.

1. A' LITERATÚRA ALTALÁBAN.

1. §. Azon körülmények, mellyek az Angolok' egyházi és világi kormányát olly korán megrenditék, egy felől nálok soká, egész' a' 17dik század' végéig, tartó lázadásokat, pártütéseket, gyászos háborukat, 's az országlásban többféle erőszakos 's mindent felforgató változásokat szülének; de más felől a' nemzetnek saját erejü önállóságot 's a' közvéleménynek állandó hatalmat adának. E' körülmények nyomták az angol tudományos müveltségre azt a' bilyeget, mellyet visel, 's mellyel magát megkülönbözteti. A' Nyolczadik Henrik' szeszélyszülte kegyetlenkedése 's haszonkeresése, (1509), 's a' Hatodik Eduard' és Mária' uralkodások alatt (1547., 1553.) a' kormány' hatalmaskodása 's a' nép' lelkiesmérete között támadott kemény és makacs tusakodás a' hatalommal visszaélés' gyülölését még közönségesebbé tevé. Erzsébet királyné a' felébredett vallási szabadság' szeretetének 's a' nemzeti önérzésnek erejét és hasznát éles eszével általlátá, 's a' müszorgalmat, kereskedést, hajózást, polgári ipart 's önelégedettséget, mellyeken Britániának belső élete 's külföldi tekintete most is alapul, virágzó állapotra emelé, 's alatta a' literatura, melly eredeti irányát szüntelen megtartotta, a' régi Görögök' 's a' nálok már elébb is becsült Olaszok' példányai szerént

ifjui erővel fejledezék. Az illy mélyen meggyökerezett 's a' nemzeti életbe szövődött nézetekkel 's tapasztalásokkal a' Stuartok' házának (1603) egyházi alakba öltözött örökös önkényi hajlandósága öszve nem férhete, 's olly ellentállást okoza, melly 1639ben polgári háboruvá, 1649től fogva 1659ig vérengző vallási vak buzgósággá 's politikai tulságoskodássá vált, 's hosszas kemény küzködések után 1687ben a' most fennálló jeles de drágán vásárlott polgári alkotvány' megalapításával végződött. A' nemzet e' sokba került 's több századok' harcza által szerzett birtokának, melly reá olly jótékonyan hat, egész becsét mélyen érzé.

A' 18dik század' kezdetétől fogva az ekkor erősebb lábra állott literatura 's a' nemzeti élet között a' természet' rende szerént élénk kölcsönös egymásra hatás kezde uralkodni, melly az elsőt igen gazdaggá, 's a' szigorubb tudományok' tekintetében is nagyon becsessé teszi. Az angol tudósok' anyai nyelvökön irt munkáikban majd ősi egyszerüség 's közértelmesség, majd szabadságot mélyen érző erőslelküség, majd szigorubb komolyság, majd oskolaszabályos hidegvérü gondolkodás, egy szóval angol nemzetiség uralkodik. Ők a' szoros értelmü tudományokban, nevezetesen a' mathesisban, természettudományban 's annak az élet' szükségeire alkalmazásában 's használásában, az orvosi tudományban 's a' theologiában nagyon sok jeles munkákat irtak. Nálok a' nyelvtudomány, kivált a' régibb, a' hivatalviselők' kimiveltetésének alapja gyanánt nézetik. A' történetirásra nézve, mellyet a' nemzet' minden mivelt és kimivelésre szert tehető tagjai nagyon kedvelnek, a' Scotusok valának az újabb időben a' mindenütt jóvá hagyott müvészi izlésnek kezdői 's megerősítői. A' földleirás 's a' nemzetek' esmérete akárhol sem bővíttetett 's gazdagíttatott nagyobb mértékben, mint az Angoloknál. A' Scotusoknak a' gyakorlati bölcselkedés, 's az országot 's országlást tárgyazó tudományok is nagyon sokat köszönnek. A' tudós oskolák, némellyeket, kivált Scotiában, kivévén, elrégisedett állapotban vagynak, az ország' dolgaiban résztvetető nyilvá-

nos élet pótolja hijányaikat. A' néposkolák csak a' 18ik század' végén kezdettek tökélesülni.

L. Th. Warton History of the english poetry; with notes. London, 1825. 4. kötet. 8.

I. D. Reuss Das gelehrte England, Berlin, 1791. Nachtrag. 1804. 2. kötet 8.; The annual Biography and Obituary. 1819. 'sat. — *I. Nichols* Litterary anecdotes of the XVIII. Century. Lond. 1812 'st. 10. darab. 8., és Illustrations 1817 'st. 3. darab 8. — R. *Watt*'s Bibl. Brittan. Glasgow. 1818 'st. 2. kötet 4. — Biographia Britannica, or the lives of the most eminent persons, who have florished in Great-Britain — ed. And. *Kippis*. Lond. 1778 'st. 3. kötet. fol.

II. A' NYELV.

2. §. Az irói nyelvnek, melly noha a' 16dik század' kezdetétől fogva számos régi classicusoknak, 's különösen 1535től fogva a' bibliának is fordítása által a' szorosabban meghatározott szabályossághoz közelebb vitetett, még is a' 17dik század' második felében még durva és kemény vala, *Waller*, *Dryden* 's egyebek csak a' most említett század' utolsó tizedeiben adtak nagyobb hajlékonyságot 's kellemesebb hangzást; a' 18dikban pedig *Addison*, *Pope*, *Johnson* 's mások a' tisztaságra 's szabályosságra nézve mindenektől bevett, de a' jelesebb elmékre a' nyelvvel bánás' 's nyelvmivelés' tekintetében békót nem vető törvényeket.

Grammatikák nagy számmal vagynak; legnevezetesebbeket készítettek *Wallis* 1653ban, *Bailey* 1726ban, *Lowth* 1762ben, *Ash* 1767ben, *Sheridan* 1786ban, *Lindley - Murray* 1795ben, 's a' Németek' számára *Wagner* 1819ben.

Szótárokat irtak: *Cooper* (1578ban), *Skinner* (1671), *Bailey* (1728), 's különösen az utolsó számos kiadásokat ért 's nagyon sokszor adatott ki bővítésekkel. De minden szótárokat messze maga után hagyott *Johnson Sá-*

muel' remek munkája, melly 1755ben két foliantban jelent meg, sokszor újra nyomatott, *Nares* által pedig derekasan megbővíttetett. Lássd *Nares* Glossary, Stralsund, 1825, 8.; *Horne - Took'*, *Malone'*, *Todd'* 's mások' nyelvtudományi vizsgálódásai is nagyon nevezetesek a' magok' nemében. A' kimondás' törvényeit legjobban szedték rendbe *Sheridan* 1780ban, *Nares* 1784ben, *Walker* 1791ben és *Wagner* 1794ben.

A' scotiai nyelv' szótárai között legjobb *Jamiesoné*, melly 1825ben négy negyedrétü kötetben jelent meg.

Az irlandi vagy erini nyelv' esmértetése végett *Vallancey* 1782ben grammatikát, *Brien* pedig 1768ban szótárt készítettek 's adtak ki.

III. A' KÖLTÉSZSÉG.

a) *Általában 's időrend szerént.*

3. §. A' 16dik század' első felében az egyházi dolgok' vitatásai annyira elfoglalták az elméket, hogy a' költészség csak igen nehezen gyarapodhaték. A' régiségnek classicusai közül néhány költők fordíttattak, 's petrarcai sonettek utánoztattak. A' művészet' illyen irányzata, mellyhez még az allegorizálás és mythologizálás is járult, Erzsébet' uralkodása alatt folyvást tarta. Ennek uralkodását *Spenser*, 's a' halhatatlan *Shakspeare* dicsőíték.

A' 17dik században azalatt, mig a' vallásbeli vak buzgóság' tulságoskodásai tartottak, *Cowley* és *Waller* a' lyrai, *Milton* pedig a' hősköltészségben példányokká levének. A' polgári csendesség' helyre-állása után *Butler* csipős gunyolódással, *Dryden* oskolaszabályos csinossággal különbözteték meg magokat. Ez utolsónak tekintetét a' 18dik században *Pope* meghomályosítá; ennek szabályosságát pedig, melly gyakran egész' a' feszességig ment, az élénk lelkü 's elméjü, szeszélyes *Swift*, a' természetfestő *Thomson*, a' busongva ábrándozó *Young* mérséklék. A' nemzet' eredeti izlése a' költészségben újra felélede; a' költészi önállóság sokkép igyekezett a' maga

jogait fenntartani, 's ez igyekezetnek a' mi időnkben naponként nagyobb sikere tünik szembe. A' Britannusok' nemzeti költészsége leggazdagabb a' balladokban, elbeszélő, rajzoló, oktató, 's gunyoló költészetekben.

A' költészek között időrend szerént legjelesebbek a' következők. A' 16dik században: *Douglas*, *Dunbar*, *Lindsey*, *Scott*, *Wyat*, *Surrey*, *Heywood*, különösen Erzsébet' idejében: *Sidney*, *Spenser*, *Fletcher*, *Sakville*, *Baldwin*, *Ferrar*, *Shakespeare*, *Daniel*, *Drayton*, *Donne*, *Hall* és *Browne*; a' 17dik században: *Valler*, *Cowley*, *Denham*, *Milton*, *Rochester*, *Butler*, *Dryden*, *Pomfret*; a' 18dik században: *Philips I. I.*, *Garth*, *Parnell*, *Addison*, *Prior*, *Congreve*, *Gay*, *Tickel*, *Somerville*, *Pope*; *Swift*, *Thomson*, *Philips Ambrus*, *Collins*, *Dyer*, *Ramsay*, *Shenstone*, *Churchil*, *Young*, *Mallet*, *Bruce*, *Grainger*, *Akenside*, *Smart*, *Gray*, *Goldsmith*, *Armstrong*, *Penrose*, *Johnson Sámuel*, *Glower*, *Logan*, *Mickle*, *Burns*, *Mason*, *Cooper*, *Darwin*, *Beattie*, *Hayley*, *Bloomfield*, *Woolcot*, ki Pindar Péter nevezet alatt esméretes; 's az amerikai *Barlow*.

A' 19dik század' első negyedében *Southey*, *Moore*, *Scott*, *Byron* és *Pollok*.

A' 18dik században *Ossian*' munkái, mellyeket *Macpherson* és *Percy* kiadtak, a' régi nemzeti költészet' szeretetét is igen felébresztették. *Chatterton* a' 15dik század' nyelvét és irásmódját utánozta.

S. *Johnson* Collection of English Poets, 60 kötet 12.

Biographia Britannica, or the lives of the most eminent persons, who have florished in Great-Britain — ed. And. *Kippis*. Lond. 1778 'st. 3 kötet. fol.

Dodsley Collection of poems by several hands, Lond. 1785, 6 kötet, 8.

The Works of the British Poets, with Prefaces biographical and critical. By Robert *Anderson*. London 1798, 13 kötet, 8.

Az angol költészeknek *Bell* is egy gyüjteményét adta ki, 1782ben, 109 kötetben 8.

Th. Park Heliconia comprising a selection of engl. poetry of the Elizabethan age. Lond. 1814 'st. 3 kötet 4.

Phil. Sidney (szül. 1554, † 1586) Works, London, 1725, 3 kötet, 8.

Spenser (szül. 1520, † 1596) Works, with illustrations and glossary, by H. J. *Todd.* London, 1806, 8 kötet, 8.

Ferrars Myrrours for Magistrates, London, 1815, 3 kötet, 4.

Shakespeare (szül. 1564, † 1616) Works by S. *Johnson* és G. *Steevens*, published by *Reed*, London, 1813, 21 kötet, 8. — Lipsiában, 1824, nagy 8ad rétben.

Fr. Douce illustrations 1807, 2 kötet, 8. — *Drake*, *Shakspeare* and his times. 1817, 2 kötet, 4. — Shakspeare' német fordítói között legnevezetesebbek *Schlegel* A. W., *Tieck* és *Voss* J. H. 1818, 1825. L. *Shakspeare*'s Schauspiele, erläutert von F. *Horn*, Leipzig, 1825, 4 darab, 8.

Cowley (szül. 1618, † 1667) Works with notes by J. Aikin. London, 1802, 3 kötet, 8.

Milton (szül. 1608, † 1674) Poetical works by J. H. Todd. Lond. 1809, 6 darab, 8.

Butler (szül. 1612, † 1690) Hudibras with notes, London, 1819, 2 darab, 8.

Dryden (szül. 1631, † 1701) Works with notes by W. Scott, London, 1808, 18 kötet, 8.

Parnell († 1717) Poems, London, 1770, 8.

Addison (szül. 1672, † 1719) Works, London, 1811, 6 kötet, 8.

Prior (szül. 1664, † 1721) Poems 1779, 2 kötet, 8.

Congreve (szül. 1671, † 1729) Works, Birmingham, 1761, 3 kötet, 8.

Gay (szül. 1688, † 1732) Poetical works, 1806, 2 kötet, 12.

Tickel († 1740) Works, 1753, 3 darab, 12.
Somerville († 1743) Chase, 1802, és Hobbinol, 1813.
Pope (szül. 1688, † 1744) Works with notes by Warburton, Warton 'st. Lond. 1806, 10 darab, 8.
Swift (szül. 1667, † 1745) Works, published by W. Scott. Edinburgh, 1814, 19 kötet, 8.
Thomson (szül. 1700, † 1748) Works, 1788, 3 köt. 8.
Collins († 1756) Works, 1797, 8.
Ramsay (szül. 1686, † 1758) Poems, London, 1800, 2 kötet, 8.
Shenstone († 1763) Works, 1773, 4 kötet, 8.
Churchill (szül. 1731, † 1764) Poems with notes, London, 1804, 2 kötet, 8.
Young (szül. 1681, † 1765) Works, 1802, 3 köt. 8.
Smarth († 1775) Works, 1791, 2 kötet, 8.
Gray (szül. 1716, † 1772) Poems, London, 1819, 2 kötet, 4.
Goldsmith Poetical and dramatic works, 1791, 2 kötet, 8.
Armstrong († 1779) Poems, 1781, 8.
Johnson Sámuel (szül. 1709, † 1784) Works, Alnwick, 1816, 12 kötet, 8.
Burns († 1796) Works, London, 1817.
Mason († 1797) Works, Lond. 1816, 4 kötet, 8.
Cooper († 1800) Poetical works, London, 1785, 2 kötet, 8; Life and posthume writings, by Hayley, Chicester, 1806, 4 kötet, 8.
Darwin (szül. 1734, † 1802) Poetical works, London, 1806, 3 darab, 8.
Beattie (szül. 1735, † 1803) Minstrel and other poems, London, 1816.
Hayley (szül. 1745, † 1820) Poems and Plays.
Woolcot (szül. 1738, † 1819) Works, London 1816, 4 kötet, 12.
Barlow († 1812) Colombiade, London, 1809, 8.
Southey Poems, London, 1816, 13 kötet, 12.
Th. Moore Works, Lipsia, 1826, 8.

Walther Scott (szül. 1771, † 1833) Poetical works, London, 1820, 12 darab 8.

Lord Byron (szül. 1787, † 1824) Works, Frankfurt, 1826.

Pollok the course of time. Edinburgh, 1828, 8.

b.) KÜLÖNÖSEN, A' KÖLTÉSZETEK' OSZTÁLYAI SZERÉNT.

A' mese.

4. §. A' mesét az angol költészek még eddig nem a' legfoganatosabb szerencsével müvelték. *Gay* annak természetét nem jól esmervén, mesék helyett költészi elbeszéléseket 's allegoriákat adott; *Dennis* jobban felfogta ugyan a' mese' mivoltát, 's la Fontainet vevé példányul, de a' nélkül, hogy annak kellemét, könnyüségét és sokféleképen tetszeni tudó módját elérte volna. *Moore* az asszonyi nemet akarta oktatni 's meséi' alakítására új utat választa; de leleményes észszel ő is, mint a' másik kettő, kevés mértékben birt.

John Gay Fables, Lond. 1755, 8.; és l. §. 3.
Charles Dennis, Select fables, London, 1754, 8.
Edward Moore († 1754) Fables for the female sex. London, 1757, 8.

Az elbeszélés.

5. §. *Mallet'* komoly elbeszélései nem emelkednek felül a' középszerüségen. Szerencsésebb vala *Goldsmith;* de *Jerningham'* czifrázatlan, szelid hangu 's gyakran érzékenyítő elbeszélései még felebb becsültetnek.

A' vidor elbeszélésekben az Angoloknál gyakrabban és szerencsésebben tétettek próbák. Már *Chaucer'* regéi a' Canterburi zarándokokról szép egyszerüséggel 's természetiséggel vagynak irva; de csak *Dryden* ada ollyanokat, mellyek a' magok' nemökben remekeknek tartatnak. *Prior'* könnyen 's csendesen folyó elbeszélései is e' költőnek legjobb darabjai közzé számláltatnak; de *Swift* azokat is elme' élénkségére 's a' nyelv' csinosságára nézve jóval felülhaladja.

Dav. Mallet (szül. 1700, † 1765) Works, London 1759, 3. kötet, 8.

Oliver Goldsmith l. §. 3.

Jerningham Poems, London, 1764, 8.

Jefferey Chaucer Canterbury tales. London 1775—79, 5 kötet, 8, és Works, London, 1602. 1711. fol.

John Dryden Fables ancient and modern. London, 1774, 8, és l. §. 3.

Mathew Prior, l. §. 3.

Jonathan Swift, l. §. 3.

Az allegoria.

6. §. Minden szabályoknak eleget tevő allegoriát még eddig sem a' művészségben jártas *Parnell*, sem a' sok jeles talentomu *Pope*, sem az olly igen eredeti elméjü *Swift*, sem az ügyesen utánozó *Lowth* nem tudtak készíteni.

Thomas Parnell, l. §. 3. — *Alex. Pope*, l. §. 3. — *Jon. Swift* tale of a Tub. Lond. 1704, és l. §. 3.

Robert Lowth (szül. 1711, † mint londoni püspök 1787) Choice of Hercules.

A' pásztori költészség.

7. §. Az angol költészek a' természetnek 's pásztori világ' egyszerüségének festésében sem érték el még a' tökélyt; *Spenser*' pásztori kalendarioma, melly az első jobb próba volt, reményt ada, hogy a' költészektől e' nemben jeles munkákat lehetne várni, ha a' nyelv' gazdagodása 's tökélyesülése után hasonló egyszerüséggel 's érzéssel festenék a' pásztori világot. De *Philipps Ambrus*' hat pásztordalai csak néhány helyeken tevének a' műbirálók' kivánatinak eleget, általában pedig sok aljasság találtatik bennek; 's *Gay*' pásztori hete, melyllyel *Pope*' példája szerént *Philippset* gunyolja, még alacsonyabb 's parasztosabb módon van irva. *Pope* a' képekben 's az előadás' fordulatiban 's a' nyelvben igen urias, *Collins* igen erőtetett 's napkeleties, *Shenstone*

pedig nemcsak a' pásztori életet kevessé esmeri, hanem kifejezéseiben is igen lyrai emelkedésü és merész.

Edmund Spenser the Shepherds Calendar, l. §. 3.
Ambrose Philipps (szül. 1673, † 1749) Pastoral odes and other poems. London, 1748. 8.
John Gay the Shepherds Week, és l. §. 3.
Alex. Pope Pastorals, l. §. 3.
William Collins Oriental eclogues. London, 1756, 8., és l. §. 3.
William Shenstone Pastoral Ballad, l. §. 3.

Az oktató költészség.

8. §. *Denham' Cooperi halma* elöszer tört a' rajzoló költeményben jobb utat, csakhogy gyakran száraz erkölcsi elmélkedésekbe merült. *Milton* a' vidám és nehéz szivüt próbálta lefesteni; de a' vidám szivünek festésébe a' szomoruságnak is sok vonatait vegyítette. *Dyer* ismét visszatére *Denham'* példája szerént a' helyfestésre, 's a' Grongári halmot és Roma' romjait *Milton'* nyelvén nagyon ügyesen rajzolá. De *Thomson* a' természet' hü festésével 's festésének különféleségével Évszakaiban minden elődeit felülhaladá; csak az egésznek elrendelésére, a' pihenő helyeknek kitüntetésére, 's a' verseknek szépen hangoztatására nézve mutatott kevés figyelmet, 's néha még nyelve is homályos. Tökélyesebb, de kisebb terjedelmü is *Goldsmith' Elpusztult faluja*, mellyben a' rajzolatok a' természetet hiven mutatják, minthogy a' költész saját tapasztalása után készítette azokat. *Ogilvie* az utolsó itélet' napját nem rajzolhatta saját tapasztalása után; de ugyanazért képzelődését igenis szabadon hagyta repülni.

A' bölcselkedési jobb költészetek *Waller'* munkáival kezdődnek, mellyekben mindazáltal több a' kellem, mint a' velős gondolat. — *Prior* kivált *Salamonában* igen hosszadalmasan 's egész az unalom-szerzésig bölcselkedik. — *Pope* az emberről irt próbájában 's erkölcsi próbáiban nem annyira nagy bölcselkedőnek, mint jeles költésznek mutatja magát, 's a' bölcselkedési eszméke-

művészi ügyességgel tudja érzékiekké tenni. — *Young'* *Éjszakái* egészen új és saját nemü oktató költészetet tesznek, melly tele van eredeti gondolatokkal, magas lyrai repülésekkel, merész képekkel, velős emlékmondásokkal 's tüzes elmélkedésekkel az erényről, vallásról, 's a' vétek' utálatosságáról, ugy, hogy a' munka' becse nem a' szabályosságban, hanem az egésznek gondolatokkal bővelkedésében, pompás járásában 's nagy hatóságában áll. A' művészség' törvényeitől *Akenside* is minduntalan eltávozik a' képzelődés' gyönyöreiről irt költészetében; szakadatlanul 's nagy pazarlással újabb meg újabb csillogó képeket fest, mellyek az olvasónak szükséges pihenést sem engednek. *Ogilvie'* allegoriai költészetében az isteni gondviselésről még nagyobb mértékben vagynak öszvehalmozva a' képek, hasonlatosságok és festések. — *Hayley* elbeszélést, allegoriát 's oktatást igyekezett különös tervü költészetében egy egésszé alakítani. — *Pye* ismét visszatére az oktató költészet' szokott formájához, de ugy, hogy munkáját inkább rajzoló, mint oktató költészetnek lehet tartani.

A' brittus nemzet' komoly elméje különösen megszerette a' tudományi 's művészségi oktató költészetet, 's ollyan tárgyakat is választa, mellyeknek szárazsága miatt a' szerencsés kidolgozás csaknem lehetetlennek tartathatik, ugy, hogy gyakran kevesebbé lehet a' munka' tökéletlenségét csudálni, mint azt, hogy rajta még csak annyi költészi érdem is találtatik. A' művészségi dolgozatok' egy része az aesthetica' némelly fontos részeivel foglalatoskodik. Gróf *Roscommon* a' fordítás' mesterségét adja elő alkalmas csinos versekben, 's nemes, férjfias és szivre ható hangon. Herczeg *Buckingham'* próbája a' költészetek' különféle nemeiről jóval kevesebb becsü és sok helyeken unalmas is. Ellenben *Pope'* próbája a' kritikáról valóságos remek 's minden efféle munkákat felülhalad az angol literaturában. Mert *Hill*nek a' színészségről, 's *Hayley*nek a' festészségről, történetirásról, 's költészségről irt versezeteiket vele öszvehasonlítani sem lehet. *Darwin'* *Füveskert-* és *termé-*

szet' temploma czimü munkái a' szebb oktató költészetek közzé tartoznak.

Az angol oktató költészség' egy másik osztálya még gyárokat 's kézi müveket is vett tárgyul. *Philipps* az alma-must' készítéséről irt; 's noha e' tárgy költészi kidolgozásra egészen alkalmatlannak látszik lenni, mégis olly jelesen van kidolgozva, hogy a' műbirálók e' munkában nem tudtak egyebet gáncsolni, hanem csak azt, hogy rímetlen versekben készült. Mindazáltal utána *Mason* is rímetlen jambusokban készítette a' kertészségről irt munkáját, 's dicséretet is, gáncsolást is *Philipps*-szel csaknem egyenlő mértékben aratott. Sokkal szerencsétlenebbül választották *Somerville* a' vadászatot és vadászkutyákat, *Dyer* a' gyapjat 's a' gyapjuval kereskedést, és *Grainger* a' czukornádat 's a' czukorfőzést, tárgyoknak. E' költészek is a' száraz tárgyat több helyeken ugyan szerencsésen kellemessé tudták képek és hasonlatosságok' által tenni; de munkáik' egésze mégsem lehetett elegendőképen gyönyörködtető. *Armstrong*' oktató költészete az egészség' fenntartásának mesterségéről, mind tartalmára mind költészi nyelvére nézve legérdekesebb.

John Denham (szül. 1615, † 1668) Coopers Hill. Works. Lond. 1684. 8.

John Milton l' Allegro és il Penseroso, l. §. 3.

Alex. Pope Windsor-Forest, l. §. 3.

John Dyer (szül. 1700, † 1758) Grongar-Hill és the Ruins of Rome.

James Thomson the Seasons. Lond. 1778, 8. l. §. 3.

Oliver Goldsmith the deserted village, l. §. 3.

Ogilvie Day of Judgment. London, 1758, 4.

James Beattie, l. §. 3.

Edmund Waller (szül. 1605, † 1687) divine Poems. l. Works published by Fenton. Lond. 1744. by Stockdale. Lond. 1772. 8.

Matthew Prior, Alma or the progress of Mind; Salomon on the vanity of the world, l. §. 3.

Alex. Pope Essay on man; moral Essays. l. §. 3.
Edward Young the Nightthoughts l. §. 3.
Marc Akenside (szül. 1721, † 1770) the Pleasures of Imagination. Lond. 1754. 8. l. Works, London 1772, 4.
John Ogilvie the Providence, an allegorical Poem. 1764. 4.
William Hayley the Triumphs of Temper 1781. 4. l. §. 3.
Henr. James Pye, the progress of refinement. — 1783. 4.
D. John Armstrong the Oeconomie of love, l. §. 3.
Wertworth Dillon Earl of Roscommon (szül. 1633, † 1684) Art of translating, l. Poems. London. 1717. 8.
John Sheffield Duke of Buckingham (szül. 1649, † 1721) Essay on poetry. Works. Lond. 1753. 2. kötet, 8.
Alex. Pope Essay on Criticism. Lond. 1709. 8. és l. §. 3.
Aaron Hill (szül. 1685, † 1750) the Art of Acting, l. Works. Lond. 1753. 4. kötet, 8.
William Hayley Essay on Painting; Essay on History; Essay on epic Poetry, l. §. 3.
John Philipps (szül. 1676, † 1708) the Cyder. Lond. 1704. 8.
William Mason (szül. 1726) the english Garden, 1772—1781. Ed. 2. with commentary and notes by W. Burgh. Lond. 1785. 8.
William Somerville l. §. 3.
John Dyer the Fleece. Lond. 1757. 4.
D. James Grainger the Sugar-Cane. Lond. 1764. 4.
D. John Armstrong the Art of preserving Health, l. §. 3.
Darwin botanic garden és temple of nature l. §. 3.

A' gunyirat. Parodia.

9. §. Gróf *Rochester*, ki az emberi esztelenségeket Horácz' módja szerént szabad 's vidám finomsággal, 's gyakran csintalanul is feddi, először ada a' költészi gunyiratban jó példát; mert *Donne*' korábban irt hat gunyköltészetin még meglátszik a' társalkodási élet' 's a' költészi nyelv' akkori durvasága. Feledékenységbe is mentek volna azok már régen, ha *Pope* hármat közülök újra ki nem dolgozott 's mesteri ügyességgel készített horáczi utánozásai közzé fel nem vett volna. *Pope* után csak *Swift*' eredeti jeles szeszélyü, könnyen folyó, kellemes hangzásu 's csinos versezetü munkáit lehet e' nemben a' legjobbak közzé számlálni; mert *Young*' gunyköltészeteiben felesleg sok az epigrammi elmésség. *Churchill* igen keserüen vagdalózik, gyakran személyeskedésekre is vetemedik. *Johnson*' gunyiratai pedig szabályosak ugyan, de nem birnak semmi kitünő tulajdonsággal is.

Azonban minden gunyirók között tagadhatlanul *Swift*et illeti az elsőség, ki prosában nem csak igen velős, hanem igen sok gunymunkákat is adott, 's az idejebeli történetek felett különféle formáu 's alaku előadással, a' legelmésebb ötletekkel, velős rövidséggel, világos és csinos nyelven enyelgett.

A' parodiában *Philipps* egy egészen eredeti 's nagyon jeles darabot irt, melly még eddig pár nélkül van a' maga nemében.

John Donne (szül. Londonban 1574, † 1631) Poems. Lond. 1628, 8. és 1719. 12.

John Wilmot Earl of Rochester (szül. 1647, † 1680) Works. Lond. 1710. 1752. 1758. 8.

Alex. Pope l. §. 3. — *Edward Young* the universal passion 'st., l. Works. §. 3.

Charles Churchill l. §. 3. — *Samuel Johnson* l. §. 3. — Jonathan *Swift* l. §. 3.

John Philipps the splendid Shilling, l. Poems. London 1715. 1726. 1776. 8.

A' költészi levelek.

10. §. Valamit *Pope* költészi levelekben irt, mind-az nagyon csinos és szép költészi nyelven 's ügyes művészi tollal van dolgozva. *Gay* nagyon hideg és egyforma; 's *lord Lyttleton* nagyon érdektelen; *Hayley* még legközelebb járul *Pope*hoz.

Alex. Pope moral epistles, l. §. 3. — *John Gay* l. §. 3.

George Lord Lyttleton (szül. 1709, † 1773) Works. Lond. 1774. 4.

William Hayley l. §. 3.

Az elegia.

11. §. *Shenstone* a' házi boldogságról, a' nyugalomról 's a' kevéssel megelégedésről inkább komolyan, mint busongva ömledező érzéseit 's elmélkedéseit nevezi elegiáknak. *Gray* ezeknek természetét jobban eltalálá, noha már előtte *Hammondot* is Tibullus' szerencsés követőjének lehet tartani. Ezen két jeles elegiairók mellett *Beattie* is helyesen kifejezett igaz érzéseiért tisztességes helyet érdemel; mellyre *Jerningham* is számot tarthatna, ha kivált nyelve igen szenvedélyes, 's verselése nagyon darabos nem volna.

William Shenstone l. §. 3. — *Thomas Gray* l. §. 3. — *John Jerningham* l. §. 5. — *James Beattie* Original Poems and translations 1760. 8. Poems on several occasions. 1780.

James Hammond (szül. 1710 körül, † 1779) Love-Elegies. Lond. 1744. 4.

A' heroidák.

12. §. A' heroidák' régibb írói között *Drayton* a' kedvességet, mellyet nyert, nem annyira költészetei' jelességének, mint annak a' körülménynek köszönhette, hogy azoknak hősöket és hősnéket az angol történetekből választott, 's igy nemzeti érdeket adott. *Fenton* csak Ovidiusnak egy általa fordított heroidájára készí-

te feleletet. *Pope* vala az első, ki Heloisenak Abelardhoz intézett nagy becsü levelével a' költészség' e' nemében igaz remeket ada; mellyre egy újabb költő *Warwick* Abelarddal feleltete, de a' felelet koránt sem olly szerencsés, mint kivánni kellene. *Hervey* Fontenelle' módját utánozza; *Jerningham*' heroidái pedig minden megkülönböztető bélyeg nélkül vagynak.

Michael Drayton (szül. 1573, † 1631) England's Heroical Epistles l. Poems, London, 1619. fol.
Elyah Fenton († 1730) Poems, London, 1717.
Thomas Warwick (1785 körül) Abelard to Eloisa. London 1785. 4.
Lord Hervey Epistles in the Manner of Ovid, l. Dodsley' gyüjteményét, l. §. 3.
Alex. Pope l. §. 3. — *John Jerningham* l. §. 5.

A' lyrai költészség. Balládok.

13. §. A' hymnusban *Cowley* töré meg először az utat, mellyen utána *Prior*, *Thomson*, *Akenside* 's *Gray* is jó szerencsével járának.

Az egyházi énekek' készítésében *Watts* csaknem egyedül maga lett nevezetessé, vagy legalább hiressé.

A' fennséges odában leginkább *Dryden*, *Pope*, *West*, *Gray*, *Ogilvie*, *Hayley* és *Warton*; a' bölcselkedésiben *Collins*, *Shenstone*, *Akenside* és *Carter* kisasszony; a' könnyü énekekben pedig *Cowley*, *Dryden*, *Prior*, *Shenstone*, *Warton*, *Waller*, *Granville*, *Jenyns*, *Percy*, *Aikin* 's ennek testvér huga, *Barbauld*, szerzének magoknak előkelő hirt 's nevet.

Minthogy a' lovagok' idejében élt költészektől sok balládok maradtak fenn, azoknak utánozására az újabbak közül is sokan adák magokat, kik közül *Tickel*, *Gay*, *Mallet* és *Percy* különösen említést érdemelnek. Kivált az utolsó a' *Shakespeare*' és *Johnson*' munkáikban találtató régi énektöredékekből sok új balládokat készíte.

Warton († 1792) Works, London 1777. 8.

Miss Elisabeth *Carter* (1760 körül) Poems, Lond. 1762. 8.

George *Granville*, utóbb lord Landsdown (szül. 1667, † 1735), munkáit lássd Johnson' gyüjteményében. — *Mallet* l. §. 5.

John *Aikin* Miscellaneous Pieces in Prose, 1773, 8. Altenburg 1775, 8.

Anna Laetitia *Barbauld* (1773 körül) Poems, 1773, 4.

A' többiek' munkáit lássd §. 3. — *Ogilvie* l. §. 8.

A' lyrai költészetek' és balládok' gyüjteményei között nevezetesebbek a' következők: Collection of Songs by Th. d'*Ursey*. London 1718, 6 köt. 8.

Aikin's Essay on Song-Writing, with a Collection of English Songs. ed. 2. Lond. 1774, 8.

Collection of Poems of several Hands (by *Dodsley*) Lond. 1758, 6 kötet, 8.

Nichols a select collection of Poems. Lond. 1780, 6 kötet, 8.

Dr. *Percy*'s Reliques of ancient english Poetry. Lond. 1765, 3 köt. 8. ed. 3. 1775.

Evans's old Ballads. London, 1777, 2 kötet, 8.

A. Ramsay's Thea-Table-Collection. Lond. 1760, 8.

A' cantate vagy énekköltészet.

14. §. Minthogy az angol nyelv az éneklésre kevessé alkalmas, 's ahhoz képest a' nagy hangászok nem kivánták talentumaikat énekköltészeteken gyakorolni, azért a' költészek is nagy részént idegenek valának az efféle munkák' készítésétől. Mindazáltal a' nemzetnek szokása lévén bizonyos jeles napokat, p. o. Caecilia' 's újesztendő' napjait hangászással 's énekléssel innepelni, ez által néhány költészek az illy ünnepélyes alkalmakkal a' dolgozásra buzdíttattak 's remekmüveket is készítettek. Illyenek Sándor' ünnepe *Drydentől*, *Congreve*' hymnusa a' harmoniára, *Pope*' odája a' hangászásra, és többrendbeli énekköltészetek *Priortól* és *Wartontól*.

Dryden', *Congreve*', *Pope*', *Philipps*' és *Warton*' mm. l. 3. 7. 13. §§b.

Az epigramma.

15. §. Ha az epigramma alatt a' régiek szerént olly rövid énekecskéket értünk, mellyek csak egyes eszmét vagy érzetet fejeznek ki, ugy az angol literatura epigrammákból nem lát szükséget; de ha elmés meglepéssel végződő ötleteket értünk, ugy az Angolok a' költészség' ezen nemében nem nagyon bővelkednek, 's a' legjobb darabokat *Heywood*', *Waller*' és *Prior*' munkái között kell keresni.

John Heywood (Londonból, † 1565) Works, London, 1576, 4.

Edmund Waller (szül. 1605, † 1687) Poems, Lond. 1745, 8. — *Prior* l. §. 3.

Epigrammák' gyüjteménye: The Festoon, or Collection of Epigramms ancient and modern. London, 1765. 8.

A' költészi beszélgetés.

16. §. A' költészség' ezen nemében egyedül lord *Lyttleton* jeles, kinek halotti beszélgetései mind tartalmokra mind formájokra nézve nagy dicséretet érdemelnek. Egy nevetlen nem egészen szerencsétlenül utánozta őt.

George Lord *Lyttleton* (szül. 1709, † 1773) Dialogues of the Dead. ed. 2. London, 1760, 8. — Works, 1776. 3 kötet. 8.

Anonymus, 17 New Dialogues of the Dead. Lond. 1762. 8.

A' hősköltészség.

17. §. Ebben a' legrégibb jó izlésü próba *Spenser*' *Tündérkirályné* czimü allegoriai lovag hős költészete volt, melly több rendbeli lovagi történetek' öszvegyüjtése 's egymás mellé helyzése által allegoriai személyek' alakja alatt erényeket igyekezett ajánlani. Ha szintén e' munka az egészre nézve nagyon szabályatlan 's rendetlen is, mégis a' szerencsésen kigondolt, sok költött

történetekért, néhány nagyon szerencsés költészi rajzolatokért és igen kellemes hangzatu versekért nem kevés becscsel bir.

Milton' nagy elméje a' komoly hősköltészségben új pályát nyita. Jóllehet az *Elvesztett paradicsom*' tárgya nem egészen szerencsésen van választva, 's kidolgozásában sincsenek minden hibák elkerülve, — mégis nagyon diszes és fő helyet érdemel az az ujabbak' hősköltészetei között; mert különféle, szerencsésen költött események, fennséges gondolatok szépen hangzó versekben vagynak előadva; melly becses tulajdonságok e' költő' *Visszanyert paradicsomá*ban hasonló mértékben hijában kerestetnek.

Glover azt hitte, hogy *Leonidás*ában 's Athenaisában a' hősköltészethez megkivántató csudálkozást csupán igaz történetek' hiv elbeszélése, költészi nyelvének felemelkedése és kellemesen hangzó versei által minden költött események nélkül is elegendő mértékben felébreszthetí. *Wilkie* is ennek példáját akarta az Epigoniasban követni; de példányánál több tekintetekben jóval hátrább maradott.

Az első víg hősköltészet az Angoloknál *Butler*' Hudibrasa volt, mellyben az akkori independensek' vallási és politikai ábrándozásai tétetnek igen elmésen nevetségesekké. A' *Hajfürtrablás* és a' *Duncias* egészen más nemü két víg hősköltészet *Pope*tól; az első vidáman 's nagyon finom módon csufol némelly asszonyi esztelenségeket; a' másik egy nyomorult könyvirót tesz erős gunyolódással nevetség' tárgyává. A' *Szegények' patikája Garth*tól kevesebb érdemmel bir; de ha szintén az illedelem 's a' költészség' szabályai ellen több hibákat követ is el, mégis mind a' költészi nyelv', mind a' verselés' szépségével dicsekedhetik.

Spenser l. §. 3. — *Milton* l. §. 3.

Richard Glover (szül. 1712, † 1785) Leonidas. London. 1770. 2 darab, 8. — The Athenaid, Lond. 1788; 2 darab, 12.

William Wilkie, The Epigoniad. Lond. 1759. 12. *Addison* l. §. 3. — *Butler* l. §. 3. — *Pope* l. §. 3. *Sam. Garth* († 1718) the dispensary. Lond. 1710. 8.

A' szinjáték általában.

18. §. A' regényes, nemzeti önállóságra gyorsan sietö szinjáték vallási titkokkal 's erkölcsi szabályokkal foglalkozó 's elö-, közép- és utójátékokkal öszvekapcsolt darabokból fejlödött ki. — *Erzsébet'* uralkodása alatt a' régi classicusok' fordításai 's utánozásai, valamint az eredeti szinjátékok is megszaporodtak, 's az utolsók kitünö népszerüséget 's nemzetiséget vettek magokra. A' játékszin' számára nem kevés költészek dolgoztak, 's a' játékszini mulatságok naponként uralkodóbbakká lettek. Már 1570—1629ig 17 nyilvános és szabadalmas játékszin nyittatott; ide nem számlálván azokat, mellyeket némelly nagyok a' magok' udvaraikban állítottak fel.

Illyen készületek után jelent meg az ujabb idökbeli költészség' alkotója 's alakítója, *Shakespeare*, ki a' természettöl nyert elmebéli tehetségekkel 's gazdag képzelö erövel hazájának, hazája' történeteinek, minden idök' és nemzetek' tapasztalásainak, 's különösen sok régi regéknek esmeretét nagy mértékben párosítván, a' maga idejének, mellyben az ó és új között kemény harcz folyt, 's mellyen az ö magas lelke felülemelkedett, nagy jelentöségét élénk észszel felfogta; költészetein a' világnak multat, jelent és jövendöt általölelö nézeteivel dolgozott, azokban mind a' belsö ember' titkait, mind a' külsö élet' körülményeit mesteri kézzel rajzolta, 's rajzolatiba a' nagyot és kicsinyt, a' jót és roszat, a' komolyt és a' tréfást épen ugy elegyítette, mint a' valóságos világban elegyülve vagynak; mind a' realismusnak mind az idealismusnak egyiránt igazságot szolgáltatott, 's magát mindenütt szabályoktól és példányoktól függetlennek, 's nyelven és tárgyakon uralkodónak mutatta. Ötet sokan próbálák utánozni, de habár némelyek ezek közül ideigleni kedvességet nyertek is, hal-

hatatlanságában egy sem osztozhatott vele egyenlőképen. Az 1648 körül a' szigoru vak buzgóságu puritánusok által a' játékszinek nagyrészént bezárattak, de a' restauratio után 1660ban ismét kinyittattak, 's ettől fogva kezdődött a' szinjátékok' általányosabb megjobbítása; 's ettől fogva választattak el a' szomoru- és vigjátékok szorosabban egymástól.

R. Dodsley, collection of plays by ancient authors, published by Jos. *Reed*, Lond. 1780, 12 köt. 8.

Old plays, being a continuation of Dodsley's collection, London, 1816, 6 kötet, 8.

The old English drama, London, 1824 'st. 8.

The Origin of the English drama by Thom. *Hawkins*. Oxford, 1773, 3 kötet, 8.

Benj. Victor's history of theatre of London and Dublin from the year 1730 to the present time. London, 1772, 2 kötet, 12.

A' vigjáték.

19. §. A' vigjátékokban *Shakespeare*, *Johnson*, *Beaumont* és *Fletcher* a' szinészség' szabályaiból csufot üztek, 's az utánok következett költészeknek is szokásokká tették a' szabályokat kevesebbre becsülni, mint kellene. *Shakespeare*' elrégisedett erkölcsöknek 's emberi minémüségeknek mesterkéletlen 's tudósságtalannak látszó rajzolásánál az emberi természet' esmeretében nagy jártasságot mutat, 's azzal nagy mértékben gyönyörködtet; 's *Beaumont* és *Fletcher*, ha szintén az egészszel olly mély behatást nem tudnak is tenni, a' finom és mivelt irásra 's az asszonyi characterek' és szivreható helyzetek' festésére nézve őt felülhaladták. Ellenben az elavult erkölcsöket és időket rajzoló, lassu elmésségü, tudós *Johnson* nem képes szabálytalanságát semmi különös jelességü költészi tulajdonsággal is kipótolni, 's minden érdeme csak az, hogy a' britanniai játékszin' szebb alakba öltöztetését ő is elősegítette.

A' restauratio után az erkölcsök Angliában, különösen IIdik Károly' bujálkodással teljes udvarában nagyon elfajultak; 's a' játékszinek széltében erkölcstelenségeket mutattak. *Otway*, *Fraguhar* és *Vanbrugh* különösen nagy mértékben hizelkedtek az uralkodóvá lett romlott izlésnek.

Congreve ismét visszatért a' jobb erkölcsök' festéséhez, csak azt kell óhajtani, hogy vajha játékaiban a' cselekvések élénkebbek 's az elmés és velős bölcs mondások kevesebbek volnának. *Steele* 's utána *Wicherley*, *Collmann* és egyebek ennek módja szerént dolgoztak, 's majd jobb, majd roszabb szinjátékokat készítettek.

Foote az ujabbak között egészen új időszakot kezde némelly különös bohózati játékival, mellyeket vigjátékok helyett ada, 's mellyek minden érdemeket csupán elmés characterfestésekben 's néha csipős gunyolódásban keresték.

Egyéb angol vigjátékirók a' mi időnkben többnyire csak középszerü becsü portékákat árultak. *Cibber* azt hitte ugyan, hogy jeles lehet, ha csupán a' szabályokra és arra vigyáz, a' mi a' nézőkre első tekintettel nagy behatást csinál; de *Pope* azt felelte neki Dunciasában, hogy hibásan vélekedik. *Garrick* minden hirét 's dicsőségét játszási ügyességének köszönhette, nem darabjainak, mellyek nagyon középszerüek. *Cumberland*, minthogy nagyon sietve dolgozott, nem lehete más, mint a' szempillantat' költésze, ha szintén hibái azért elnézettek is, minthogy a' nagy világ' szokásait szerencsésen rajzolta. *Murphy* csak külföldi eredeti munkákat plántált által alkalmas jó foganattal az angol földre. *Sheridan* a' legujabb költészek között még legszerencsésebben dolgozhaték a' játékszin' számára, ha a' szinészi pályát a' politikaival fel nem cserélte volna.

Shakespeare l. 3. §.

Fr. Beaumont (1585, † 1615), — John *Fletcher* (szül. 1576, † 1625) the Plays of Beaumont and Flet-

cher. London, 1780, 10 kötet, 8. Works, by Weber, 1812, 14 kötet, 8.

Benjamin *Johnson* (szül. 1575, † 1637). Szerzője ez esmeretes népdalnak: God save the king. Works, by W. *Gifford*, 1816, 9 kötet, 8.

Dryden l. 3. §.

Thomas *Otway* (szül. 1651, † 1685) the Plays. Lond. 1768, 3 kötet, 8. és Works, by Thomas *Thornton*, London, 1713, 3 kötet, 8.

Fraguhar (szül. 1678, † 1707) Plays. London, 1734, 2 kötet, 8.

Congreve l. 3. §.

Sir *Richard Steele* (szül. 1676, † 1729) the Plays, 1723, 8.

William *Wicherley* (szül. 1640, † 1715) the Plays, 1713, 8.

George *Colman* (szül. 1730) the Plays. London, 1777, 4 kötet, 8.

Samuel *Foote* (szül. 1719, † 1777) Plays, 1809, 2 kötet, 8.

Rich. *Cumberland* (szül. 1732, † 1811) Posthumous dramatic works, 1813, 2 kötet, 8.

Colley *Cibber* (szül. 1671, † 1757) the Plays. London, 1758, 4 kötet, 8.

David *Garrick* (szül. 1716, † 1779) Works, 1798, 3 kötet, 8.

Arthur *Murphy* († 1805) Works, 1786, 7 kötet, 8.

Richard Brinsley *Sheridan* (szül. 1752, † 1816) Works, 1821, 2 kötet, 8.

A' szomorujáték.

20. §. Minden ujabb szomorujátékirók között legelső helyet foglal el *Shakespeare*, ez a' ritka nagyságu 's erejü elme. Noha őtet *Beaumont* és *Fletcher* a' szabályosságban 's a' beszéd' csinosságában felülhaladják, mindazáltal a' kifejezés' erejére 's a' characterfestésre nézve tőle messze elmaradnak, 's nem annyira a' szivet, mint a' képzelést foglalatoskodtatják. E' kettőnél *Johnson*

ismét jóval hátrább marad hideg szózengésével 's haszontalan tudós piperéjével. Közelebb járult hozzájok' a' leleményességre 's a' terv' ügyes kidolgozására nézve *Massinger*; jóllehet az sem tudott darabjainak olly becset adni, melly nekik tartós életet szerezhetett volna. Az utóbb következett költészek között kevesen emelkedtek a' szomorujátékban a' jelességnek valamelly magasabb fokára. *Otway* a' szenvedélyeket ugyan nagyon ügyesen tudta felgerjeszteni, 's megmutatta, mi kivántatik a' polgári szomorujátékokhoz; de terveinek mind kigondolásában, mind kidolgozásában sok a' hijány. *Lee* nem mivelte jól ki talentumait, 's lelkesedése 's heveskedése által sokszor igen elhagyja magát ragadtadni. *Rowe* az értelmet fennséges gondolatokkal 's a' fület szép versekkel 's ékes irásmóddal tudja gyönyörködtetni, de csak egyes jelenésekben kedvelteti magát, különben is szabálytalan 's a' characztereket nem festi illendő határozottsággal. *Addison*' Catojában a' gondolatok' igazsága 's szépsége, 's a' beszélgetés' helyessége, 's *Thomson*' szomorujátékiban a' tökélyesen ékes nyelv csudálkozást érdemel 's nagy talentumokra mutat; de mind a' két költésznél nagy hiba az, hogy a' cselekedet igen lassan halad előre, 's csaknem minden menetel nélkül látszik lenni. *Congreve*' *Gyászoló menyasszonya* egy ideig csudáltatott, de most csak középszerünek tartatik; *Young*' szomorujátékai, mellyek mindenkor öngyilkossággal végződnek, balsikerüek; *Lillo*' nyelve igen virágos és cziffra, 's azért az igaz szenvedélylyel öszve nem férhető. *Hill* a' szenvedélyeket nagyon dagályosan fejezi ki; *Brooke*' és *Horne*' legjobb darabjaik is tökéletlenek, ha szintén bennek itt-ott szép helyek találtatnak is; *Glover*' próbái hideg szóharsogtatásból állanak; *Cumberland*éi pedig csak némelly részeikben vagynak jól dolgozva. Legkevesebb gáncs érte *Moore*' Játszóját, melly sokkép utánoztatott és néhány ujabb nyelvekre is fordíttatott. *Murphy* és *Ainslie* is a' legujabb időben csinos darabokat adtak.

Shakespeare l. 3. §. *Beaumont*, *Fletcher*, *Johnson*, *Otway*, *Congreve*, *Cumberland*, *Murphy*, l. 19. §.

Nathanael Lee (szül. 1657, † 1692) dramatic Works. London, 1734, 3 kötet, 8.

Nicolas Rowe (szül. 1673, † 1718) Plays, London, 1764, 2 kötet, 12.

Addison, *Thomson*, *Young*, l. 3. §.

George Lillo (szül. 1693, † 1739) Works. London, 1810, 2 kötet, 12.

Aaron Hill l. 8. §.

Henry Brooke († 1783) Works, 1778, 4 kötet, 8.

Glover l. 17. §.

Az opera vagy daljáték.

21. §. Énekkel sőt tánczczal is egyesített szinjátékok az Angoloknál már az izlés' hajnalásakor divatoztak; *Shakespeare*nek több darabait muzsika és ének szakasztja félben; 's az allegoriai szinjátékok is muzsikából, énekből és tánczból állottak. Mindazáltal a' komoly opera soká nem akart sikerülni.

Az első, melly e' nevet megérdemli 's Londonban 1674ben játszatott, a' franczia nyelven irt Ariadne volt, mellyet *Cambert* tett muzsikába. De nem sokára 1698ban az olasz opera 's hangászat esmeretessé lett, 's a' franczia operáknál feljebb becsültetett, 's az Angoloknak minden külföldi iránt uralkodó idegenkedések mellett is egész' a' legujabb időkig divatban maradott.

Alig esmerkedtek meg az Angolok 1674ben a' franczia operával, *Dryden* már 1676ban angol nyelven készített két darabot, mellyekben a' beszélgetést hangászattal kisért éneklés szakasztotta félben. Minthogy ezek nem olasz szabásu operák valának, nem sokára azután néhány olasz darabok fordíttattak angolra, Angolok által keszíttettek hozzá hangászatok 's angol énekesnék által énekeltettek el. Az illy olasz szabásu operák rendkivül nagy kedvességet nyertek. *Addison* eredeti angol operát irt *Rosemond* czim alatt, de melly a' közönségnek kevéssé

tetszett. Szerencsésebb vala *Gay*' pásztori daljátéka, a' mit a' költész részszerént saját érdemének, részszerént Händel' hangászatjának köszönhetett. *Gay*on kivül az ujabb időkben *Sheridan* is megkülönbözteté magát a' daljátékban. De általjában e' költészetben kevés angol költészek tettek próbákat.

Az olasz operetta Angliában a' 18dik század' kezdetében lett esmeretessé. *Gay* ollyan szándékkal, hogy hazáját ennek szeretetétől elidegenítse, *Koldus' operája* czim alatt adott ki egy darabot, melly 1727ben rendkivül nagy tapsolással fogadtatott, 's egymás után 63 estvéken játszatott el. *Bickerstaffe*' két vig operái is nagy kedvességgel fogadtattak, kevesebbel *Lillo*' Sylviája 's *Fielding* és *Coffey*' dalbohózataik.

Dr. *Burney*'s general History of Music.
The lyric Muse revived in Europe, Lond. 1768, 8.
R. Cumberland Britan. Drama etc. 1817 'st. 14 kötet, 8.
Th. Dibdin London Theat. London, 1815 'st. 26 kötet, 12.
Isaak Bickerstaffe Love in a Village, 1762, 8.
Charles Coffey the Devil to pay, és the merry cobler. London, 1731, 8.
Addison l. 3. §. — *Gay* l. 3. §. — *Fielding* Dramatical Works. London, 1745, 2 kötet, 8.

IV. A' PROSA ÁLTALÁBAN.

22. §. A' prosa a' 16dik században eleinten fordítások és sok elbeszélések által alakittatván, Erzsébet' uralkodása alatt bizonyos kerekdedségre 's erőre tett szert, mint ezt *Sidney*', *Shakespeare*', *Wright*', *Raleigh*', *Daniel*', *Cherbury*', *Drummond*', *Spottswood*' munkái bizonyitják.

Miután a' polgári zenebonák által az elmélkedésre szabadabb mező nyittatott, a' prosa még inkább gyarapodott, a' mi *Cowley*', *Milton*', *Butler*', *Hobbes*', *Harrington*', *Algernon*', *Sidney*', *Whitelocke*, *Clarendon*' irásiból kitetszik; mindazáltal a' prosával még ekkor

majd pöffedtség, majd aljasság vala elegyedve. Gróf *Roscommon* e' hijányt látván, 's az olaszországi Crusca' törekedéseit esmervén, az angol nyelv' kimivelése végett egy tudóstársaságot akart alapítani; de őtet ebben a' halál meggátolá. Utána *Swift* igyekezett e' szándékot végrehajtani; de ő sem boldogulhatott. — Innét az következett, hogy az angol nemzet a' nyelvmivelésre nézve teljes szabadságban maradott, 's az utóbbi jó prosát egyedül némelly nagy talentumu férjfiaknak köszönhette, kik az angol nyelvben feltaláltató kincseket nyelvmivelő tudóstársaság' grammatikája 's szótára nélkül is okosan 's mesteri észszel tudták használni. Illyenek voltak *Tillotson*, *Locke*, *Temple*, *Shaftesbury*, *Addison*, *Swift* 's egyebek. Valamint e' jeles nyelvmivelőknek a' biblia' fordítása a' nyelvre nézve törvénykönyv gyanánt szolgált, ugy az ő munkáikat az utánok következett irók törvénykönyvek gyanánt nézték, 's nemcsak őket elérni, hanem a' kifejezés' és beszéd' szabályosságára, tisztaságára 's természeti ékességére nézve felülhaladni is törekedtek. E' törekedésben a' nagyobb elmék annál könnyebben czélt érhettek, mintbogy az angol tudósok többnyire csak anyai nyelveken szoktak könyveket irni. E' szerént az angol nyelv' kimivelését a' nemzet' minden jobb irói segítették előmozdítani. Innét van az, hogy e' nyelv apródonként arra a' tökélyre jutott, melylyel ma bir, 's melly szerént benne az irók a' dolgok és tárgyak' természetéhez szabadon és megszorítás nélkül alkalmazhatják mind kifejezéseiket, mind egész előadásokat. Ennél fogva annyira is meggazdagodott az angol nyelv, hogy nincs olly merész és uj gondolat, melly benne helyesen, elegendőképen 's meghatározottan ki nem fejeztethetnék. Az illy nevezetesebb irók közzé tartoznak *Hutcheson*, *Berkeley*, *Bolingbroke*, *Mary Worthley Montague*, *Brown*, *Richardson*, *Fielding*, *Sterne*, *Smollet*, *Goldsmith*, *Gray*, *Lyttleton*, *Chesterfield*, *Hume*, *Francis*, *Sackville*, *Harris*, *Hurd*, *Home*, *S. Johnson*, *Smith*, *Franklin*, *Burke*, *Blair*, *Ferguson*, *Beattie*, *Darwin*, 's többek.

V. A' PROSA KÜLÖN OSZTÁLYAI SZERÉNT.

Oktató irásmód.

23. §. Az olly irók között, kik először irtak helyes tudományos értekezéseket, méltán neveztethetik *Temple Vilmos;* mindazáltal a' prosai előadás még csak ő utána lett classicussá. *Locke*nál sem találtatik még a' rövidség 's helyes kifejezés teljes mértékben, 's annak hiányait csak *Shaftesbury* kezdette kipótolni. *Shaftesbury* után *Steele* és *Addison* az oktató irásmódnak az olly igen kedvelt időszaki irásaikban még több könnyüséget 's népszerüséget adtak. *Hutcheson*, *Berkeley*, *Bolingbroke*, *Montague*, *Hume*, *Home*, *Gerard*, *Blair*, *Johnson*, *Franklin*, *Ferguson*, *Beattie*, *Burke*, *Darwin* ez irásmódot a' bölcselkedés' különféle nemeiben majd kisebb majd nagyobb, de a' középszerüségen mindenkor tul menő ügyességgel alkalmazták.

Sir *William Temple* (szül. 1629, † 1700) Miscellanea; — Oeuvres melées, à Utrecht 1693, 8.

John Locke (szül. 1631, † 1704) Works, London, 1779, 3 kötet. fol. és 1812, 10 kötet. 8.

Anthony Ashley Shaftesbury (szül. 1670, † 1713) Characteristiks. London, 1737, 3 kötet, 8.

F. Hutcheson (szül. 1694, † 1749) A System of Moral Philosophy. Lond. 1756.

L. S. Jon. Viscount of *Bolingbroke* († 1751) Philosophical and political works. London, 1769, 4 kötet, 8.

David Hume (szül. 1711, † 1776) Essays and Treatises on several subjects. Lond. 1772, 2 köt. 8.

Henry Home Lord Kaimes († 1782) Elements of Criticism. Lond. 1762, 3 kötet, 8. ed. 3.; Edinburgh 1765, 2 kötet, 8. — Sketches on the History of Man. Edinburgh. 1774, 2 kötet, 4.

Alexander Gerard, on the Genius. 1784, 8. — Essay on the Taste.

Hug. Blair (szül. 1718, † 1800) Lectures on Rhetoric and belles Lettres, 1783, 4., recus. Bafil, 1788, 3 kötet, 8.

Sam. Johnson The Rambler. Lond. 1761, 4 köt. 12.

Benj. Franklin (szül. 1706, † 1790) Works. London 1806, 3 kötet, 8.

Edm. Burke (szül. 1729, † 1797) Works 1792 'st. 7. kötet, 4.

Ferguson (szül. 1724, † 1816) Essay of civil society. 1766.

Prosai beszélgetés.

24. §. Valamint Lyttleton a' költészi beszélgetésben csaknem egyedül maga jeles, ugy a' prosaiban Berkeley, az idealismusnak az ujabbak között legelső tanitója, a' prosai beszélgetésben Plato' utánozói között első helyet foglal el; mert Harris csak Cicero' módja szerént öltözteti bölcselkedési állitásait beszélgetésekbe; Hurd pedig még távolabb van az elsőnek ügyességétől.

George Berkeley (szül. 1684, † 1753) Dialogues between Hylas and Philonous; Alciphron, or the minute Philosopher: On the principles of human knowledge. London, 1725, 8. — Works. London, 1784, 2 kötet, 4.

James Harris (szül. 1709, † 1780) Treatises. I. Works Lond. 1765, 2 kötet, 8.

Hurd moral and political dialogues. Lond. 1759, 8.

Levelek.

25. §. A' legjobb nyomtatott levelek az angol nyelvben tudományi, aestheticai, erkölcsi és politikai tárgyakról irt 's többnyire gondosan kidolgozott barátságos beszélgetések, mellyek természetszerént nem olly mesterségtelenek, mint az élő-szóbeli beszélgetés' keresetlen nyilatkozásai szoktak lenni. Tartalmokra nézve kiváltképen fontosak azok, mellyeket Pope és Swift classicus nyelven irtak költészi barátjaikhoz, mellyekben a' nemes

gondolkozás bizonyos magas önérzéssel van párosítva, Pope' részéröl titkoltabb, Swiftéről pedig nyiltabb, szeszélyesebb és elmésebb módon. Kevesebb öntetszéssel irt *Gray* izlési és müvészeti tárgyakról, de nem kevesebbé tanuságosan és kellemesen.

Alex. Pope, Letters with those of his Friends 'sat. l. Works.
Jonathan Swift, Letters to his Friends. London, 1765, 6 kötet, 8.
Thomas Gray, Letters and Poems, by *Mason*. London, 1777, 4.

Az ékesszólás.

26. §. Britannia a' franczia revolutio előtt egyedül maga volt Europában az az ország, mellyben olly szónokok mutatkoztak, kik a' régi Görögország' és Roma' lélekhódoltatóival öszvehasonlíttathattak. Minthogy ott az Angolok' polgári alkotványának megalapításától fogva az ékesszólás csaknem egyetlen ut volt a' nagy hivatalok és tisztségek' elnyerésére, azért a' foglalatos polgári életre készülés, kivált a' tudományos neveltetés' utolsó esztendeiben, leginkább annak gyakorlásában állott; 's a' parlament' két házai voltak azon helyek, mellyekben a' szónoklás magát egész dicsőségében mutathatta.

Azonban, jóllehet az ékesszólás az Angolok' polgári alkotványa által nagyon előmozdíttatott, mégis nem elébb, hanem csak a' 18dik század' közepe' táján láttatá magát szembetünő fényben. Igaz, hogy *Atterbury*, *Walpole* 's ennek ellenfele *Pultney* már a' 17dik században kitetsző erővel 's hatósággal léptek fel; mindazáltal, mig az angol prosa eléggé ki nem miveltetett, addig a' szónokok' talentumai sem fejlődhettek ki egészen. Ugyanazért az igaz ékesszólás' időszaka csak *Walpole-lal*, *Campbellel*, gróf *Chatammal*, *Burkeval*, *Foxxal*, és Pittel kezdődik, kiknek nyomain *Sheridan*, *Grattan*, *Erskine*, *Canning*, *Mackintosh*, *Lauderdale*, *Whitbread*, *Holland*, *Brougham*, *Denmann* 's egyebek nagy dicsérettel jártak. De

ezeknél is csak a' gondosabban kidolgozott, nem pedig a' készületlenül elmondott's gyakran szószaporító beszédekben kell a' nagyobb jelességet és tökélyt keresni.

Az egyházi ékesszólás az Angoloknál csak néhány predikátorok, p. o. *Tillotson*, *Sherlock* és *Blair* által gyakoroltatott, 's nem is érnek fel egyházi szónokaik azokkal, kiket Franczia- és Németország mutathat. Az uralkodó vagy püspöki egyházban a' predikátziók, mikor legjobbak is, csak tiszta nyelvbe öltöztetett hideg erkölcstudományból állanak; a' methodisták pedig gyakran épen okossággal ellenkező heves kiabálásokban keresik dicsőségeket.

Speeches of the great and happy Parliament from Nov. 1640. — 10 Jun. 1641. London 4.

Collection of Parliamentary Debates in England from the year 1668 to 1733. Dublin, 1741. 9 kötet, 8.

William Pitt, *gróf Chatam* († 1778) Anecdotes of the life of the R. H. Will. Pitt, Earl of Chatam, and of the principal events of his time with his speeches in Parliament from the year 1736 to the year 1778. London, 1792. 2. kötet. 4.

W. Pitt, az elébbeninek fija, (szül. 1759, † 1806) Speeches. 1808, 3 kötet, 8.

Burke l. §. 23. — *Sheridan*, l. §. 19.

Fox (szül. 1749, † 1806) Speeches, 1815, 6 kötet, 8.

Canning (szül. 1770, † 1827) Speeches. Lond. 1828. 6 kötet, 8.

Hegevish Geschichte der Englischen Parlaments-Beredsamkeit. Altona, 1804.

J. *Walker* the acad. Speaker 1788. 8. — *Tillotson* Sermons. Lond. 1757. 13. kötet, 8.

Sherlock († 1750) Sermons. Lond. 1758. — Hug. *Blair* Sermons. Lond. 1777. és 1790. 3 kötet, 8.

A' történetirás.

27. §. Minden ujabb nemzetek között egyedül az Angolok azok, kik classicus történetirókkal dicsekedhetnek; a' mit annak a' körülménynek köszönhetnek, hogy polgári alkotványok szerént akárki is az országos dolgokkal korán megesmerkedhetik, 's a' történetirás' nagy tárgyairól, a' vallásról, a' polgári alkotmányról 's az igazgatás' módjáról szabadon gondolkodhatik. Ugyanazért az Angolok' legnagyobb történetirójok, *Hume Dávid*, azonnal felléphetett 's fellépett, mihelyt a' prosai irásmód illendőkép ki volt mivelve. Kevés esztendőkkel utána még nagyobb tapsolások között jelent meg a' közönség előtt *Robertson*. *Gibbon* sem kevéssé csudálkozásra méltó alapos nyomozódásiért, ékes előadásáért 's gyakran meglepő itéletiért. Ezek mellett *Ferguson*, *Henry*, *Dalrymple János* és *Dávid*, *Macpherson*, *Stuard*, *Somerville*, *Fox*, *Malcolm-Laing*, *Lingard*, *Watson*, *Goldsmith*, *Gast*, *Gillies*, *Mitford*, *Roscoe*, *Coxe* 's többek is nem kevés jelességekkel birnak.

David Hume (szül. 1711, † 1776) History of England 1754 'st. 6 köt. 4.

Robertson (szül. 1721, † 1793) History of Scotland, — of Charles V, — of America. I. Works, 1818, 11 kötet, 12.

Gibbon (szül. 1738, † 1794) history of the decline and fall of the Roman empire. London. 1777—81. 3 kötet, 4.; és Miscellaneous Works, 1815, 5 köt. 8.

Fox History of James II. 1808.

Malcolm-Laing History of Scotland. 1800.

Lingard History of England. 1819.

Életirás.

28. §. Vagynak számos életirások, mellyek egy vagy más tekintetben nagyon szépek; de ollyan egy sincs, melly minden megkivántató jelességeket magában egyesítene. *Midleton* Cicero' életében a' gondosan öszve-

szedett anyagokat [nem leghelyesebben rakta öszve; *Warburton* és *Warton Pope*' életének rajzolásában nem a' legszebb irásmóddal éltek; *Jortin* Erasmusnak, *Cooper* Sokratesnek történeteit nagyon hosszadalmasan beszélik el; *Mallet* Baconak bölcselkedési érdemeit nem fejti ki eléggé; 's *Johnson* az angol költőknek nem annyira életirójok, mint munkáik' birálója.

Conyer Midleton († 1750) the life of Cicero. Lond. 1767. 3 kötet, 8.

W. Warburton († 1779) Pope's life. Pope' munkái előtt.

Thom. Warton († 1792) Essay on the Genius and Writings of Pope. London. 1756, 2 köt. 8.

Jortin Life of Erasmus. Lond. 1758. 4.

Cooper the life of Socrates. London 1759. 8.

Dav. Mallet the life of Francis Bacon. Lond. 1740. 8.

Sam. Johnson the lives of the most eminent english poets. London 1783. 4. kötet, 8.

Román.

29. §. A' román az Angolok által nyert olly művészeti alakot, melly szerént mind oktatásra, mind gyönyörködtetésre legalkalmasabb lett. *Sidney Filep* már a' 17dik században egy alkalmas izlésü románt irt, melly sok hijányosságai mellett is nagy kedvességet talált. Utóbb pedig a' régibb unalmas lovagi, pásztori 's allegoriai regéket *Defoe*' Robinsona és *Swift*' gunynyal elegyes életrajzai a' 18dik század' elején egészen elnyomták. *Richardson*' Pamelája, Clarissája, 's Grandisona a' familiai románokat nagyon megszerettették. *Fielding* az emberi gyarlóságokat müvészi ügyességgel festette. *Sterne*' szeszélyes, természeti, szivreható, 's az értelmet sokkép foglalkoztató munkái, valamint *Smollet*', *Goldsmith*', *Horace Walpole*', *Johnstone*, *Mackenzie*', *Cumberland*', *Holcroft*' románjai is sok jelességekkel birnak. Ezekkel együtt sok asszonyi nembeli irók is nevezetesekké tették magokat, kik között leghireseb-

bek, *Burney Francisca*, *Smith Charlotte*, *Inchbald Eliza*, *Lenox Charlotte*, *Radcliffe Anna*, *Edgeworth Mária*. Végre *Scott* foglalta el a' művészség' e' mezejét, ki *Washington Irvingben* méltó vágytársat talált, 's ki mellett még *Cunningham*' és *Cooper*' ujabb munkái is sokat igérnek.

Philipp Sidney (szül. 1554, † 1586) Arcadia. London 1622. fol.

Dan. Defoe († 1731) Robinson Crusoe 1712. — *Swift* l. feljebb.

Richardson (szül. 1689, † 1761) History of Pamela. Lond. 1762. 4. kötet, 8. History of Clarissa. Lond. 1764. 8 kötet, 8. History of Sir Charles Grandison. Lond. 1762. 7 kötet, 8. — Works. 1811. 19 kötet, 8.

Henry Fielding († 1757) History of Tom Jones. Lond. 1750. 4 kötet, 8. Amelia. Lond. 1750. 2 kötet, 8. History of Joseph Andrews. Lond. 1752. 2 kötet, 8. Works, London 1763. 8 kötet, 8. — Works, Edinburg, 1806, 6 köt. 8.

Lor. Sterne (szül. 1713, † 1768) Life and Opinions of Tristram Shandy. Lond. 1759. 9 kötet, 8. A Sentimental Journey trough France and Italy. London, 1767, 2 kötet, 8. — Works, 1795, 8 kötet, 8.

Oliver Goldsmith († 1773) Vicar of Wakefield. Lond. 1772. 8.

Tobias Smollet (szül. 1720, † 1771) Adventures of Peregrine Pickle és the Expedition of Humphrey Clinker. L. Works, 1796, 6 kötet, 8.

Horace Walpole (szül. 1716, † 1797) Works, 1825. 9 kötet, 4.

Walther Scott Novels and tales. Edinburg, 1821. 16 kötet, 8. — Über Leben und Werke der berühmten engl. Romandichter, übersetzt von L. Rellstab. Berlin, 1826, 3 kötet, 12.

A' műbirálás.

30. §. E' nemben már a' 16dik században is irtak *Sidney*, *Webbe*, *Puttenham* 's egyebek olly munkákat, mellyek történetirási tekintetben figyelmet érdemelnek. A' 17dik században *Dryden* és *Temple*, a' 18dikban *Pope* és *Johnson* Sámuel igyekeztek a' jó izlés' tanitói lenni. Ezek után az izlésről még velősebben értekeztek 's bölcselkedtek *Home*, *Priestley*, *Blair*, *Shaftesbury*, *Hutcheson*, *Harris*, *Burke*, *Gerard*, *Beattie* 's egyebek.

H. Home Elements of criticism. Ed. III. 1762. etc.

Jos. Priestley († 1804) Lectures on oratory and criticism. 1777. 4.

H. Blair Lectures on rhetoric and belles lettres. 1783. 2 kötet, 4.

Sup. KIS János.

LITERATURA.

A. MAGYAR LITERATURA.

I. — MAGYAR BIBLIOGRAPHIA 1835-ről.[1]

Folyóirások. — A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei. IIdik kötet, sok rézm. és kőnyomattal. Buda, egyetem' betűivel. 4.

— Tudománytár, kiadja a' M. T.-Társaság. 1835. V—VII. dik kötet. Buda, egyetem' bet. 8.

— Tudományos Gyüjtemény. Szerkeztető Horvát István, kiadó Trattner-Károlyi. 1835. Pest, Trattner-Károlyi' betűivel. 8. — Hónaponkint egyegy ív szépliteraturai melléklettel, *Koszoru* ' czim alatt, szinte 8.

— Felső Magyarországi Minerva. Kassa, Werfer' betűiv.

— Egyházi Tár. Szerkeztető *Guzmics* Izidor, kiadó Beimel. Pest, Beimel' betűivel.

— Jelenkor (politikai hirlap). Szerkeztető és kiadó *Helmeczi* Mihály 1835. Pest, Landerer' betűivel. 4.

— Társalkodó (szépliteraturai melléklap a' Jelenkorhoz). Szerkeztető és kiadó *Helmeczi* Mihály. 1835. Pest, Landerer' betűivel. 4.

— Hazai 's külföldi Tudósítások (Nemzeti újság a' — ból. Politikai hirlap). Tulajdonos és kiadó néhai Kulcsár István' özvegye. Szerkeztető *Galvácsy* László. 1835. Pest, Trattner-Károlyi' bet. 4.

— Hasznos Mulatságok (szépliteraturai melléklap a' Hazai 's külf. Tudósításokhoz). Kiadó és szerkeztető mint imént. 1835. Pest, Trattner-Károlyi' bet. 8.

— Erdélyi Hiradó (politikai hirlap). Kiadó és szerkeztető *Méhes* Ferencz. 1835. Kolosvártt Méhes' betűivel. 4.

[1] A' Tudománytár' szerkeztetőjéhez érkezett academiai tudósítások után.

Red.

— Nemzeti Társalkodó (szépliteraturai melléklap az Erdélyi Hiradóhoz). Kiadó és szerkeztető mint imént. 1835. Kolosvár, Méhes' betűiv. 8.

— Vasárnapi újság. (Közhasznú heti lap, mellékletül az Erdélyi Hiradóhoz). Kiadó Méhes Ferencz. Szerkeztető Brassai Sámuel. 1825. Kolosvár, Méhes betűivel. 4.

— Fillértár. (Közhasznú heti lap.) Szerkeztető Orosz Jó'sef. Kiadó Schmid. 1835. Poson, Schmid' betűivel. k. fol.

— Regélő, szépmüvészeti folyóirat divatképekkel. Szerkeztető és kiadó Róthkrepf Gábor. 1835. Pest, Trattner-Károlyi' betűivel. 8.

— Honművéz, szépmüvészeti melléklap a' Regélőhöz. Szerkeztető 's kiadó mint imént. 1835. Pest, Trattner-Károlyi' betűivel. 8.

— Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból. Divatképekkel 's nemzeti képtárral. Szerkeztető és kiadó Munkácsy János. 1835. Buda, a' kir. egyetem' betűivel. 4.

— Arpádia, honi történetek' zsebkönyve 1835re. Szerkeztető Kovacsóczy Mihály. Kassa, Werfer' betűivel. 12.

— Aurora, hazai almanach, alapitá Kisfaludy Károly, folytatja Bajza. Kiadó ifj. Kilián György. 1835. Buda, a' kir. egyetem' betűivel. 12.

— Aurora, hazai almanach 1835re. XIVdik év. Folytatják többen. (Szemere' Aurorája). Kiadó Trattner-Károlyi. Pest, Trattner-Károlyi' betűivel. 12.

— Vilma, almanach 1835re. Poson. Kiadó és nyomtató Schmid. 16.

— Meyer' universuma. Első kötet. Pest, Landerer. 4.

— Egyházi almanach. Iró Polgár Mihály. Pest, Landerer.

— Pesti kalendáriom. Pest, Landerer. 8.

— Nemzeti kalendáriom, Pest, Landerer. 4.

— Honi vezér, közhasznú kalendáriom. Szerkezteté Szenvey Jósef. Pest, Landerer. 4.

— Magyar kalendáriom. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

— Kalendáriom 1835re. S.-Patak.

— A' földmivelő' barátja 1835dik esztendőre. Pozson, Schmid.

Több kalendáriom hely és formatum' kijelelése nélkül.

— Zora (szlav almanach). 1835re. Buda, egyetem' bet. 16.

— Spass und Lieder. Kalender für 1836. Buda, egyetem' betűivel. 4.

— Szerb méh (szerb nyelven). Irója Stammatovics Pál. 7dik évi folyamat. Buda, egyetem' bet. 8.

— Szerb filléres tár (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 4.

— Mulattató kalendáriom (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 16.

— Kalendáriom (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 4.

— Oláh könyvtár. 5—7dik köt. (oláh nyelven). Buda, egyetem' bet.

— Szláv kalendáriom (szláv nyelven). Buda, egyetem' bet. 4.

— Pesther Kundschaftsblatt. Pest, Landerer. 4.

— Pesther Stadt- und Landbothe. Pest, Landerer. 4.

— Krakauer Schreibkalender. Pest, Landerer. 4.

— Kalender für 1835. Buda, Gyurián és Bagó. 4.

— Sackkalender für 1835. Buda, Gyurián és Bagó. 32.

— Kalendáriom tót nyelven. Buda, Gyurián és Bagó. 4.

— Illyr kalendáriom. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

— Nowy a starj kalendár. Selmecz. 8.

— Nowy a starj kalendár. Palkowics Györgytől. Pozson, Belnay' örökösinél.

— Neuer und alter Krakauer Schreibkalender auf das Jahr 1835. Pozson, Landerer.

— Der Freund des Landmannes, auf das gemeine Jahr 1835. 1ter Jahrgang, 1tes Heft. Pozson, Schmid.

Vallástudományok. — A' dogmatica theologiának első vonásai. Kezdő tanítványainak számára irta Somosy János. Második kiadás. S.-Patak, Nádaskay. 8.

— Rosnyói egyházi töredékek. V. Kassa. 8.

— A' keresztény tudományban való rövid oktatás. Irta és kiadta Rácz József. Szeged. 8.

— Boldogságra vezérlő oktatás a' Jézus' tudományja szerint. Németből. Sopron, Kulcsár Katalin.

Sok predikáczio, ének- és imádságkönyv, 's egyházi névkönyvek.

— Fejér György: Sacramentum Eucharistiae. 2dik rész Buda, egyetem. 8.

— Sebestyén István: Messiologia. Buda, egyetem. 8.

— Skalnik Xav.: De mixtis matrimoniis, paraenesis ad Catholicos. Lőcse. 8.

— Szeberinyi János: De praecipuis ideis Theologiae pastoralis evangelicae. Selmecz. 8.

— Szárnyay Dániel: Duplex methodus calculandi paschatis. Pozson, Jelinek.

Philosophia. — Philosophiai pályamunkák. Kiadja a' M. T.-Társaság, 1sö kötet. Buda, egyetem' bet. 8.

— A' lélek' halhatatlanságáról. Magyarosította Bauer Marcussohn Hermann. Szeged. 8.

— Fejér György: Metaphysica. Buda, egyetem' bet. n. 8.

— Verner Jósef: Metaphysica, seu Gnoseologia. Pars I. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Verner Jósef: Philosophia moralis. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

Philologia. — Magyar és német zsebszótár, kiadja a' M. T.-Társaság. IIdik (német-magyar) rész. Buda, egyetem' bet.

— Származtató 's gyökerésző magyar-diák szókönyv. IIIdik csomó. Irta *Kassay* Jósef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Magyar nyelvtudomány. Irta *Vajda* Péter. Pest, Landerer. 8.

— Szófüzér. Iró *Kunoss* Endre. 2dik, javított kiadás. Kassa. 12.

— *Töpler* Ed. Theoretisch-practische Grammatik der ungarischen Sprache. Buda, egyetem' bet. n. 8.

— Magyar és német beszélgetések. Kiadó ifj. Kilián György. Pest, Landerer. 8.

— Deutsch-lateinische Sprachlehre, von Joh. *Constantin.* 1. és 2. rész. Pest, Landerer. 8.

— Emerich *Szalay's* leichtfassliche ungarische Sprachlehre. Kiadó Eggenberger Jósef könyvárus. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

— Horvát-magyar grammatika *Millákovics* Jánostól. Pest, 8.

— Gyakorlati magyar grammatika tót nyelven. (Praktycká uherská Gramatyka.) N.-Szombat. n. 8.

— Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum. F.—H. Auctore Gr. *Dankovszky.* Pozson, Belnay' örökösi.

Szépliteratura. — Gróf Teleki Ferencz' versei. Kiadta *Döbrentei* Gábor. Buda, egyetem' bet. 16.

— *Bajza'* versei. Buda, egyetem' bet. 12.

— *Bacsányi* János' poetai munkái. Buda, egyetem' bet. 8.

— *Kisfaludy* Sándor' munkái. 5dik kötet. Regék, 3dik rész. Buda, egyetem' bet. 12.

— Eredeti játékszin. Kiadja a' M. T.-Társaság. IVdik kötet. Átok. Irta *Tóth* Lőrincz. Buda, egyetem' bet. 12.

— Külföldi játékszin. Kiadja a' M. T.-Társaság. IXdik kötet. Végrendelet. Ifflandból fordította *Külkey* Henrik. Buda, egyetem' bet. 12.

— A' vén szerelmes. Vigjáték 3 felvonásban. Irta *Chalupka* János. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' nap' szakaszai. Költeményes festések. *Vajda* Pétertől. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Ikrek. Szomorujáték. Irta *Faliczky* Jánosné. Nagy-Várad. 8.

— *Kotzebue'* jelesb szindarabjai, fordítva többektől. 9 és 10dik köt. Kassa, Werfer. 16.

— Estike. IIIik és utolsó kötet. Kolosvár. 12.

— Musaeus' travestált regéi. Honosítá *Staut* József. 3d. és 4ik kötet. Pest. 12.

— *Kovács* József' versei. Második kiadás. Kolosvár. 16.

— A' méregkeverő. Szinjáték 3 felvonásb. Fordította *Pály* Elek. Szeged. 12.

— Wieland' Abderitái. Fordította *Erdélyi* Károly. 2. köt. Pozson, Landerer. 8.

— Achilles' haragja. Pozson, Schmid.

— Narodnie Zpiewanky (nemzeti dalok; szláv nyelven). 2dik rész. Buda, egyetem' bet. 8.

— Bukvár (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 8.

— A' rém. Vigjáték (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 8.

— Nicolas Zrinyi. Tragédie en 5 actes. Par J. *Millakovich* (franczia nyelven). Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Poemata Antonii *Faber*. Pozson, Landerer.

Sok alkalmi vers különféle nyelveken.

Mathematicai tudományok. — Arithmetika, számirás különös jegyekkel. Irta *Nagy* Károly. Buda, egyetem' bet. 8.

— A' könnyü és 'gyors számvető. Klaber után *Bicskey* István. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Tiszta mathesis' kezdete. Tanítványi' számára készítette *Tatai* András. Első rész. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Auflösungen der Rechnungs-Aufgaben. Von Joseph *Janisch*. Pozson, Belnay' örökösi.

— Progressus cometae Halleyani. A Daniele *Szárnyai*. Pozson, Weber.

— *Kovács-Martiny*: Compendium Matheseos. Pozson, Belnay' örökösi.

Történettudomány és segédt. — Arad vármegye' leirása. Iró és kiadó *Fábián* Gábor. Iső kötet. Buda, egyetem' betn. 8.

— Nevezetességek a' világ-köz-történet' tudományából. *Bredow* után. Pest, 8.

— Magyarország' rövid földeirása. Pozson, Schmid.

— Földleirása a' német szövetséges tartományoknak. Pozson, Schmid.

— Fejér György: Index codicis diplomatici hung. Buda, egyetem' bet. 8.

— Vita S. Stephani, Hungariae protoregis. Ab Josepho *Podhraczky*. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

Törvénytudományok. — Nagybritannia' polgári alkotmányának rövid előadása. Buda, egyetem' bet. 8.

— Ügyvédek és perlekedő felek' kézi-könyve. *Kassics* után Szekrényesy Endre. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Műszókönyv a' magyarhoni törvény- és országtudományból. Első (diák-magyar) és második (magyar-diák) rész. Második, sokkal bővített és jobbított kiadat. Irta *Fogarasi* D. János. Pest, n. 8.

— *Kassics* Ignácz: Praxis iuridica civilis. 2. rész. Buda, egyetem' bet. n. 8.

— *Kassics* Ignácz: Manuale procuratorum et causantium. Editio secunda. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Elementa iurisprudentiae hungaricae. Ab Alexandro *Kövy*. 7dik (pataki) kiadás. S.-Patak. 8.

— Extractus benignarum resolutionum normalium in publico-ecclesiasticis. Pozson, Jelinek.

Természet- és gyógytudományok. — Orvosi rendszerek. Iró és kiadó *Schoepf* Auguszt. Buda, egyetem' bet. 8.

— Magyar praktikus termesztő. Irta *Nagyváthy* János. 2dik kiadás. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Orvosi tanítás a' hirtelen veszedelmet okozható betegségekbe(n) való serény segedelemhozásról. Egy kőmetszettel. Irta *Lóstáiner* Antal. Pest, Landerer. n. 8.

— A' kereskedési növények' termesztése, a' gazdasági kertmivelés és az erdei gazdaság. Iró *Leibitzer* János. Pest, Landerer. 8.

— Földmivelés. Iró *Leibitzer* János. Pest, Landerer. 8.

— Magyar patika; azaz Magyar- és Erdélyországban termő patikai állatok, növevények és ásványok, orvosi hasznaikkal egyetemben. Szerzé *Kováts* Mihály orvos-doctor. I.—III. rész. Buda, Gyurián és Bagó', bet. 8.

— Házi patika. Lutheritz után *Szabó* J. Második, olcsóbb kiadás. Kassa. 8.

— A' tetszhalottak' felélesztésökről szóló tanítás. Irta és kiadta Dr. *Flór* Ferencz. Pest, Trattner-Károlyi. n. 8.

— *Raff* G.' természethistoriája gyermekek' számára. Második magyarítás. 14 szinezett táblával 's egy czímképpel. Kassa. n. 8.

Gyógytudományi értekezések. — A' csonttörésekről általánosan és különösen. *Pongrácz* Mihály. Buda, egyetem' bet. 8.

— De dysenteria. *Schwarzmeyer* István. Buda, egyet. 8.

— De febri biliosa. *Eibenschitz* Móricz. Buda, egyet. 8.

— De cancro. *Rechnitz* János. Buda, egyet. 8.

— Momenta praecipua, quibus mulier a viro differt. *Szabó* András. Buda, egyet. 8.

— De paralysi. *Billitzer* Fülöp. Buda, egyet. 8.

— Plantae officinales indigenae, linguis in Hungaria vernaculis deductae. *Ditrich* Lajos. Buda, egyet. 8.

— De enormitate virium vitalium in organismo humano. *Meinert* H. A. Buda, egyet. 8.

— De dysenteria. *Lonovics* Miklós. Buda, egyet. 8.

— De dyphtheritide. *Löwy* Adolf. Buda, egyet. 8.

— De officiis medici. *Stephanovics* Tamás. Buda, egyet. 8.

— De febri in genere. *Arnold* Ábrahám. Buda, egyet. 8.

— De creosoto. *Karlowsky* K. L. Buda, egyet. 8.

— De natura phthisis pulmonalis tuberculosae. *Pessel* Ábrahám. Buda, egyetem. 8.

— De fluxu Catameniorum. *Maurer* G. J. Buda, egyetem. 8.

— De scorbuto. *Maximovics* Vaz. Buda, egyet. 8.

— De aqua, respectu dumtaxat politico. *Rebrich* Józef. Buda, egyet. 8.

— De venenis inflammantibus. *Hoffory* János. Buda, egyetem. 8.

— De colica metallica ac vegetabili, in specie vero saturnina. *Pracher* Lajos. Buda, egyet. 8.

— De delirio tremente potatorum. *Bethlehem* Fülöp. Buda, egyet. 8.

— De atrophia infantum. *Kollinszky* Ignácz. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De psora. *Jezsó* István. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De haemoptysi. *Klein* Lázár. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De sulphure. *Rokotnicz* M. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De lepra. *Schweitzer* Józef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De vertigine. *Berger* Józef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De morbis brutorum. *Schulhof* Károly. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De acido tartarico et de naphtha vitrioli. *Martinovics* Józef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— De ruminatione in homine. *Stanzel* Antal. Pest, Landerer. 8.

— De nostalgia. *Bellony* Károly. Pest, Landerer. 8.

— De ulceribus. *Hölbling* Max. Pest, Landerer. 8.

— Elenchus plantarum officinalium Hungariae indigenarum phanerogamarum. *Jakobovics* Antal. Pest, Beimelnél. 8.

— De morbis aetatum vitae humanae. *Abelles* Józef. Pest, Beimel. 8.

— Observata in clinico medico pro medicis R. Sc. Universit. Hung., mense Martio 1834. collecta. *Koch* Imre. Pest, Beimel. 8.

— De carditide. *Herz* Leopold. Pest, Beimel. 8.

— De orrhymenitide psyctica. *Demiany* P. Pest, Beimel. 8.

— De methomania. *Max* Józef. Pest, Beimel. 8.

— De morphio. *Czvaina* Jósef. Pest, Beimel. 8.

— De acclimatisatione hominis. *Franzos* D. Pest, Beimel. 8.

— A' kénsavról. *Lukács* Márton. Pest, Beimel. 8.

— Rövid vázlata a' kövérségnek. *Hönigh* Ignácz. Pest, Beimel. 8.

— A' sósavas kénadékról, és az alfojtósavas bátragról. *Mészáros* Ferencz. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' jegesített fojtósavas ezüstagról, és Moscat' fekete higacsáról. *Szarka* János. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' tiszta tömény eczetsavról, és a' tiszta kénsavas keseragról. *Gergelyi* Jósef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' tiszta faeczetről, és a' fojtósavas súlyagról. *Angyalosy* György. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' hamanyvasany kékletről, és a' kénsavas rézagos hugyagról. *Mike* Jósef. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' kénsavas rézagról, és a' tiszta timagról. *Koricsánszky* Vilmos. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' higany kettedibolyatról, és a' tiszta [kénsavas vasacsról. *Toth* István. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— A' vérkiürítésekről. *Éder* Ferencz. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Felelet Hanák Mihály Eger érseki város' főorvosának kérdésére: Miért a' hideg vizzel (Currie szerint) orvosolt vörheny több esetben halálos? Pest, Trattner-Károlyi.

— Der nützliche Rathgeber des Kaiserbades. Von Dr. *Schümmel.* Pest, Landerer. 8.

— Beschreibung einer Nachtwandlerin. Von Dr. Georg *Stáhly.* (Ugyanaz és ugyanattól magyar nyelven.) Pest, Landerer. 8.

— Die vorzüglichsten Ursachen des schlechten Zustandes von vielen ungarischen Forsten; nebst Vorschlägen zur Abhülfe. Erstes Heft: Die Urbarialholzung. Von J. *Hubeny.* Pest. 8.

Vegyesek. Valkó Béla Lipolt' munkái. Pantheon, 3ik könyv. Buda, egyetem' bet. 8.

— *Novák* Dániel: Képirók, szobrászok és rézmetszők' életrajza. Buda, egyetem' bet. 8.

— *Kotzián* Jósef: Baranya vármegye' helységei' könyvecskéje. Buda, egyetem' bet. 8.

— Abc, vagy első olvasókönyv (magyar-német). Buda, egyetem' bet. 12.

— Az álhalottak, vagyis az eleven-eltemettetésnek borzasztó példái. Iró *Retteg* Ferencz. Ujjá szerkeszté Sz. E. Pest, Trattner-Károlyi. n. 12.

— Egyházi hymnusok a' római breviariumból. Irta *Egyed* Antal. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Közhasznu magyar és német levelezőkönyv és nemzeti titoknok. *Károlyi* Istvántól. 7dik kiadás. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Mezei, házi és kerti kalendár, rajzokkal. Iró *Némethy* Jósef. Pest, Landerer. n. 8.

— Magyar gazdasági gyakorlott általános tanácsadó. Iró *Némethy* Jósef. Pest, Landerer. 8.

— A' hideg viznek csudái. Pest, Landerer.

— 100 új csuda. Pest, Landerer.

— Husvéti piros tojás. Pest, Landerer. 8.

— Keresztyéni tanitások és imádságok. Iró *Szikszay* György. Megbővített kiadás. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Új magyar Abc-könyvecske a' gömöri senioratus' számára. Pest, Landerer.

— Új magyar-tót Abc a' gömöri senioratus' számára. Pest, Landerer.

— Genovéva' régi szép és érzékeny története. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

— Új deák Rudimenta; vagyis a' deák nyelv' első kezdete. Kiadta *Márton* István professor. Kiadó Eggenberger Jósef könyvárus. Buda, Gyurián és Bagó. 8.

— Új általános kertészkönyv. Kassa, literaturai intézet. n. 12.

— A' szüret, borkészítés, és borral bánás a' pinczében. Iró *Némethy* Jósef. Kiadó Heckenast. Pest, Landerer. 8.

— Csodálatos állatok' kabinetje. Iró *Kovásznai Kovács* István. 2dik kiadás. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Varázslatok; vagy Bosco, Philadelphia, Petorelli, Comte és mások' jelesebb szemfényvesztési darabjai. Iró *Takarki*. Kassa, literaturai intézet. 12.

— A' férjfiasság. Iró *Vajda* Péter. Kassa, literaturai intézet. 12.

— Mi rontott sok egyéb közt a' magyar hitelen? (a' ‚Financzmunkálatok' fonákja' új czím alatt.) Németből. Kassa, literaturai int. 8.

— A' tanácsadó orvos mint hív barát. Dr. *Voigt* György szerint. Második, olcsóbb kiadás. Kiadó Heckenast. Pest, Landerer. n. 12.

— Olvasókönyv tanuló ifjuság' számára. Irák *Balássovics* Lajos és *Kanya* Pál. 1só rész. Kiadó ifj. Kilián György. Pest, Landerer. n. 8.

— A' mezei gazda' kézikönyve. Iró *Staut* Jósef. 2dik kiadás. Kassa. 8.

— Legújabb magyar és német házi titoknok. Irók *Farkas* Elek és *Kövy* István. 4ik, jobbított kiadat. Pest, n. 8.

— A' tapasztalt méhészgazda, 'sat. Magyarország' különbféle égaljához alkalmaztatta *Uzdi* Péter, a' méhészetkedvelők' egyike. 14 ábrázolattal. Kassa. 8.

— Emberbaráti kézlés éghetetlen, új nemü házfödélről. Iró és kiadó *Uzovics* Sándor. Pozson és N.-Szombat. n. 8.

— Magyarul olvasni tanító könyv. Szinezett figurákkal. Iró *Fleischer* Jakab. Pest, Landerer. 8.

— Magyar és német declamatiok és köszöntők. Iró *Fleischer* Jakab. Kassa 8.

— Hármas kis-tükör, a' ref. oskolákban tanuló ifjuság' részére. *Losontzi* István' 1770diki munkáját a' jelen korhoz alkalmaztatta *Holéczy* Mihály. Komárom. 8.

— Komáromi ABC, a' ref. oskolában tanuló ifjuság' számára. Készítette *Farkas* János, komáromi predikátor. Komárom. 8.

— Győri magyar alphabetum az Augustana vallást követő leánykák' számára. Komárom. 8.

— Játékszini zsebkönyv. Kiadta *Emődy* Pál, a' nemzeti szinésztársaság' sugója. Komárom. 8. (16 lap.)

— Antenor' utazása Görögországban. Kiadta Gyulafejérvári id. *Farkas* Sándor, 3dik kötet. N.-Enyed. 8.

— Oktató szaballat a' császári és császári-királyi gyalogság' számára. Fordította (németből) a' magyar gyalog ezeredek' köz használatjára *Virág* Jósef, Méltóságos Báro Gollner 48dik számu csatarendbeli gyalogezeredében szolgáló Káplán. Sopron, Kulcsár Katalinnál.

— Velenczei szappanpor. Irta Ponori *Thewrewk* Jósef. Pozson, Belnay' örökösi. 8.

— Ifjúi életvezér, mellyet közre bocsát *Szép* Mihály. Pozson, Belnay' örökösi.

— *Spányik* Glycér: Doctrina educationis publicae, Buda, egyetem' bet. 8.

— *Bibanko* J. E.: Prolog der Handels-Lehranstalt. Buda, egyetem' bet. 8.

— Saidvart J.: Gespräch. Buda, egyetem' bet. 8.

— *Knez* Lázár (szerb nyelven). Buda, egyetem' bet. 8.

— Erkölcsi historiák (oláh nyelven). Buda, egyetem' bet. 8.

— Zsidó olvasást tanító könyv (zsidóul). Buda, egyetem' bet. 8.

— Buch der Mütter, oder Anleitung für Mütter, ihre Kinder bemerken und reden zu lehren. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Die wahre Kochkunst. 6te vermehrte und verbesserte Auflage. Pest, Trattner-Károlyi. 8.

— Die Schnellmalerei. Pest, Landerer.

— Neuenthüllte Geheimnisse für Weinhändler, Weinwirthe 'sat. Kassa, literat. int. 8.

— Sichere und untrügliche Verfahrungsart, bei einer etwa eintretenden grossen Dürre ohne Regen und Begiessen das beste Wachsthum zu erzwecken. Kiadó ifj. *Kilián* György. Pest, Landerer. 8.

— Neuentdeckte Pferdefütterungsmethode, ohne Heu und mit sehr wenig Hafer 'sat. Von einem Landwirthe. Kiadó *Heckenast.* Pest, Landerer. 8. (Ugyanez és ugyanott magyar nyelven.)

— Allgemeiner deutscher Musterbriefsteller. Iró *Gaal* György. Kőszeg, n. 8.

— Versuch einer Darstellung der Lage und Ausdehnung des Hegyaljaer Weingebirges 'sat. Iró *Némethy* J. n. 12.

— Wegweiser für deutsche Landschullehrer, die ungarische Sprache ohne Meister, in möglichst kurzer Zeit und auf eine sehr leichte Art selbst zu erlernen, und zugleich ihre Schüler darin unterrichten zu können. Verfasst und auf Verlangen der Stände des löbl. Oedenburger Komitats zum Gebrauche in den diesem löbl. Komitate einverleibten deutschen und kroatischen Trivial-Schulen herausgegeben von Matthias *Hackstok.* Sopron, Kulcsár Katalinnál.

— Kurzgefasste Biographieen berühmter Männer. Von *Emilie* K. (német 's magyar nyelven). IItes Heft. Pozson, Landerer.

— Tatrarka. Djl prwoj, swazek tretj. *Palkowics* Györgytől. Pozson, Belnay' örökösinél.

— Die Schule des Witzes. Von S. *Ringe.* Pozson, Schmid.

— Theater-Almanach. Pozson, Jelinek.

— De humanitatis disciplina. Andreas Daniel *Michay*. Pozson, Landerer.

— Reglement für die Tyrnauer Schaubühne. N.-Szombat, Jelinek.

II. — PÓTLÉKOK AZ 1831—4-ki BIBLIOGRAPHIÁHOZ.

A' Tudománytár' II, III, VI és VIId. köteteiben, általam, hivatalos megbizatásnál fogva közlött czikkelyek, a' két házában megjelent, vagy földieinktől származó, vagy hazánkat illető nyomtatványok' legnagyobb részét magokban foglalják bizonyosan; de, minden éber figyelem és gondos utánjárás mellett is maradtak ki azokból holmik, a' nevezetesbekből is. Ha volt is korholója e' hiányoknak; a' dolog' nehezségeit méltányló, igazságos bíró *teljes* efféle lajstromot az időtől fog várni. Míg nyomtatóink pontosabban nem fogják jegyezni a' nálok készültek' czimeit; 's azokat, saját érdekökben is, szívesben nem közlendik; míg, kivált a' vidéki kiadók szinte pontosban és szorgalmasabban nem fogják hirdetni könyveiket: mind addig teljes, és minden részben pontos esztendei bibliographia csak jámbor ohajtás leszen.

Miket szerkeztetésem' korába esőleg, tartózatképen ama' négy évhez e' részben hozzáadnom lehet vagy szabad, itt következnek, az általam felvett rendben.

1831. L. TUDOMÁNYTÁR, II. KÖT.

L. 197. *Az encyclopaediai munkákhoz.*

Schule gemeinnütziger Kenntnisse u. Wissenschaften. 1—4. Lieferung. (Lipcse és) Kassa. 8. (Az egyes részek előfordúlnak saját czímeik alatt is.

Ugyan ott, a' *Nyelvtudomány*hoz.

Stancsics Mihál: A' magyar nyelv. Jutalomértekezet. Pest, 12rét.

L. 198. A' *Szépliteratur*ához.

Kotzebue Ágoston: A' szerencsétlenek. Vigjáték 1. felv. ford. *Szabó Anna.* Buda, 12.

Peharnik: Liederkranz patriotischer Volksgesänge aus der Militärgränze. Zágráb, 8.

L. 200. *Az ifjuságnak szánt irások* közé.

Ebersberg: Az ember és a' pénz. Hasznos tanácsadások pénzt becsületesen keresni, okosan megtartani 'sat. ford. *Némethy József.* Pest, 8.

L. 200. *Földirási.*

Dóczy József: Europa' tekintete, jelenvaló természeti, miveleti és kormányi állapotjában. XI. és XII. köt. Bécs, n. 8.

L. 201. *Törvény- és Országtudomány*hoz.

Toldalék észrevételek gr. Széchenyi István' Hitel czimű munkájához. Egy hazafitól. 2d. kiadás. Pest, 8.

Széplaki Botka Tivadar: Notitia diplomatica veteris constitutionis comitatuum, praecipue anecdoto vicecomitum et curiali instituto illustrata. Pest, n. 8.

G. Dessewffy József: Zergliederung des Werkes: Über den Credit. Übersetzt von *S. Ludvigh.* Kassa, n. 8.

Rauchmiller v. Ehrenstein: Uebersicht der, dem ungarisch-adriatischen Meereshandel dienenden Land- und Wasserstrassen und der dazu gehörigen Seehäfen. Grész. (Buda, 1831—34. kőre irva számos abroszokkal és tervekkel).

262. lapra: *Természet- 's embertudomány.*

Anthropologie, kurzgefasste, oder Lehre von den Menschen, nebst Anweisung zur Erhaltung d. Gesundheit. Ein Leitfaden f. Lehrer u. Schüler 'sat. (a' ‚Schule' 4d. füzete). Lipcse és Kassa, 8.

Naturgeschichte, kurzgefasste. Ein Leitfaden f. Lehrer u. Schüler 'sat. (a' Schule' 1ő. füz.) Lipcse és Kassa, 8.

Naturlehre, kurzgefasste. Ein Leitfaden für Lehrer und Schüler 'sat. (a' Schule' 2d. füz.) Lipcse és Kassa, 8.

L. 202. *Orvostudomány*hoz.

Beaumont: A' sérvekről. Ford. Pólya József. Pest, 8.

Töltényi Szaniszló: De principiis pathologiae generalis libri VI. 2. rész. Bécs, n. 8.

L. 205. *Gazdaságtudomány*hoz.

Bitniez Lajos Gazdasági szótár fő mélt. herczeg Batthyány Fülöp úr.. magyarországi uradalmainak számára. Szombathely, 8.

Brandt József: Jó foganatu szerek és eszközök, mellyek mind városban, mind falun a' házi, kerti és mezei ártalmas férgeknek, bogaraknak 'sat. kiirtására szolgálnak. Magyarázta 's... alkalmaztatta *Lencsés.* Egy réztábl. Pest, 8.

Czövek István: Legújabb és leghasznosabb méhészkönyv. 2d. kiad. 8.

Staut József: A' mezei gazda' kézikönyve. Kassa, 8.

Schams Ferencz: Magyarország' szőllőmiveléséről való vizsgálódások. Magyar. *Lencsés*, Pest, 8.

L. 205. *Technologia.*

Technologie, kurzgefasste, oder Darstellung der Gewerbe u. Künste. Ein Leitfaden f. Lehrer u. Schüler (a' ‚Schule' 3d. füz.) Lipcse és Kassa, 8.

L. 206. *Egyházi oktatás, beszédek, ajtatossági könyvek.*

Herepei Károly: A' szenvedésekben is van jó; rövid elmélkedés... Incze Sára' koporsója felett. Kolosvár, 8.

Májer József: Halottas beszéd... Rudnay Sándor'... hamvai fölött. Esztergam, 4.

Pascal' gondolati a' hitvallás és némelly egyéb tárgyak felett, Hilibi Pál Domonkos által. Pest, 8.

Szalay Imre: Magyar egyházi beszédek' gyűjteménye. I. II. köt. Pest, 8.

Vincklern János: A' szent nagyhét. Ford. *Haller Ferencz.* Kolosvár, n. 8.

Sztankovics János: Oratio funebris, quam in solennibus exequiis... princ. Alex. a Rudna.. dixit. Esztergam, 4.

Berghofer Mihály: Trauerrede auf den Tod des .. . F. Alex. Rudnay. Esztergam. 4.

L. 210. A' *vegyesek* közzé.

Magyar-német levelezőkönyv. Pest, n. 8. (Beimelé).

Rumy Károly: Parentatio, qua piis manibus.. pr. Al. a Rudna .. juste persolvit. Esztergam, 4.

Deutsch-ungarischer Briefsteller, I. Magyar-német lev. könyv.

Magikon, oder die vorzüglichsten Zauberkünste der berühmtesten Taschenspieler Pinetti, Philadelphia, Enslin und Eckartshausen. Kassa, 8.

Pistorius J. H.: Der Universal-Gratulant. Kassa, 8.

St. Martin: Der Pariser Koch. Aus d. Franz. v. Caroline Fodor. Kassa, 12.

1832. L. TUDOMÁNYTÁR, III. KÖT.

L. 192. A' *Nyelvtudomány*hoz.

Márton József: Német grammatika és olvasókönyv. 10d. kiadás. Bécs, n. 8.

Márton József: Német-magyar-deák Lexicon, a' mai legjobb szókönyvek, különösen Kraft' német-deák lexicona szerint. 2. d. Bécs, n. 8.

L. 193. *Szépliteratur*ához.

Deáki Fülöp Sámuel: Pandora. Válogatott románok. Első köt. Kolosvár, 8.

Lafontaine Auguszt: Természet és szerelem. Ford. *Deáki Fülöp Sámuel.* L. Pandora, 1ő köt.

Rosti (Barkóczi) Zsigmond: Katicza, vagy a' budetini falüreg. Történeten épült hősdráma 4. felv. Pest, 8.

Sztoicsics Péter: Helicon. 3d. rész (*serbus* nyelven). Buda, 8.

L. 194. *Nevelés, gyermekoktatás.*

ABC-könyv. Komárom, 8.

Kis tükör, melly Magyar- és Erdélyországot.... előadja. Debreczen, 8.

Új magyar-német képes abc- és olvasókönyv. 24 erkölcsi beszélgetésekkel. Kassa, é. n. 8.

L. 196. *Történetirás* 'sat.

Hollók Imre: Lineamenta pervetusti Archidiaconatus Tornensis. Rozsnyó, 8.

Super quibusdam vetustiorum rerum Ungariae capitibus. Pozsony, 8.

Mailáth János gr.: Leben der Sophie Miller, weil. k. k. Hofschauspielerin, und nachgelass. Papiere. Bécs, n. 8.

Andreits Uróz: Münz-Journal, als Stammbuch der Geschichte und Denkmahl des 19ten Jahrhunderts. Első évfolyam, 4. füz. 16 réztábl. Buda, fol.

Jegyzés. A' 196d. lap' utolsó sorában „2. rész' helyett olv. „2d. rész'.

L. 198. *Országtudomány*hoz.

Az 1827. esztendei 8dik törvényczikkely' következésében készült országos rendszeres munkák' megvizsgálására t. n.

Nógrád vármegye által az Urbarium' tárgyában rendelt biztosságnak észrevételei 's ezek' folytában költ végzések. Pest, fol.

— — az adó', katonaszállítás' és tartás' tárgyában. Pest, fol.

— — a' kereskedési tárgyban. Pest, fol.

— — a' lustra, nemességnek fegyverben való gyakorlása' és banderium' tárgyában. Pest, fol.

— — a' köz tanítás' tárgyában. Pest, fol.

— — az egyházi tárgyakban. Pest, fol.

— — a' bányászság' tárgyában. Pest, fol.

— — a' politico-publicumot tárgyazó szakaszban. Pest, fol.

— — az igazság' kiszolgáltatása' tárgyaiban. Pest, fol.

L. 200. Az *orvostudomány*hoz.

Der Arzt für alle Übel u. Fehler des Magens 'sat. Lipcse és Kassa, 8.

L. 201. *A' gazdaságiak közzé.*

Milótai Ferencz: Gazdasági katechesis, mellyet az alsóbb oskolák' számára készített. Első rész: a' földmivelés, 's a' gazdasági növevények' terjesztése. Kolosvár, 8.

L. 202. *Hittudomány* 'sat.

Az egész keresztény hittudomány katechetai oktatásokban; németből. Első kötet. Pest, n. 8.

Az ó és új testamentom' történeteinek fő pontjai, 48 magyar-német elbeszélésekben, 48 rézre metszett szinezett képekkel, ezeknek magyar-német és franczia magyarázatival. Kassán, é. n. 8.

Beke Sámuel: Sírjatok a' sírókkal (Kiss Katalin felett). Kolosvár, 8.

Beke Sámuel: l. Emlékbeszédek, II.

Emlékbeszédek néhai id. Zilahi ns. Kiss Ferencz és ifj. Kiss Ferenczné' vég tiszteletekre. I. *Salamon József.* II. *Beke Sámuel.* Kolosvár, 8.

Földváry József: Halotti predikácziók. 2. r. Debreczen, n. 8.

Guzmics Izidor: Egyházi és vallási Tár, 2d. füz. Pest, 8.

Herepei Gergely: L. *Wéér Dániel.*

— *Károly:* — —

— — L. *Szász Lajos.*

— — A' papi hivatal' fontossága. Hal. besz. Farnos György felett. Kolosvár, 8.

Jó nap. Komárom, 8.

Keresztyén katechismus, a' vallás' historiájával, és némelly szükséges könyörgésekkel együtt. Első darab: a' hit ágazatairól. Kolosvár, 8.

Király István' tiz halotti beszédei, egy mennyegzői és egy keresztelői beszéddel együtt. N.-Enyed, n. 8.

Kis officium. Komárom. 8.

Salamon József, l. Emlékbeszédek.

Szalay Imre: Magyar egyházi beszédek' gyűjteménye IV. dik kötet. Pest, 8.

Szász Lajos és Herepei Károly: B. Kemény László ur' emlékezetére. Kolosvár, 8.

Wéér Dániel' emlékezete két halotti beszédekben. I. Herepei Károly. II. Herepei Gergely. Kolosvár, 8.

Zsoltárok. Pest, 8.

L. 206. *A' vegyesek közzé.*

Játékszíni zsebkönyv a' magyar haza' fiainak és leányainak. Pest, 16.

Magoss József: Hazai zsebkönyvecske. Lőcse, 16.

Sándor Ferencz: Új esztendei ajándék (lyrai versek). Buda, n. 8.

L. 209. *A' külföldiek közzé.*

Buchholtz F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des I. Aus gedruckten u. ungedruckten Quellen. 3d. köt. Bécs, n. 8.

1833. L. TUDOMÁNYTÁR, VI. KÖT.

L. 228. *Nyelvtudományhoz.*

Segédkönyv a' deákul tanuló Magyarnak könnyebbségére. 2. rész. Pest, 8.

Grammatica latina cum interpretatione occurrentium exemplorum slavico-hungarico-germanica, usibus et captui schol. juv. accommodata. Pozsony, 8.

Berlich Ignácz: Grammatik der illyrischen Sprache. Buda, 8.

Tablicz Boguszlav: Poetai oktatás. *Tót nyelven.* Buda, 8.

Maller Péter: Magyar nyelvtudomány *Oláh*ok' számára. 2d. rész. Buda, 8.

Vida György: Franczia grammatika *oláh* nyelven. Buda, 8.

L. 230. *Szépliteraturához.*

Kollár János: Slávy Dcera (Slawa' leánya; lyrai-eposi költemény 5 énekben, *tót* nyelven). Két kötet 3d. kiadás. Pest, 8.

A' szerelem. Egy scena. (*Serbus nyelven*). Buda, 8.

Belizár. (*Serbus nyelven*). Buda, 8.

L. 233. *Történettudományhoz.*

Hollók Imre: Conamina regum apostolicorum de augusta domo austriaca natorum ad felicitandam nationem hungaram impensa. Pozsony, 8.

L. 234. *Földiráshoz.*

Benigni J. Kurzer Unterricht in der Geographie Siebenbürgens zum Schulgebrauch. 2d. bőv. kiad. egy abroszszal. N.-Szeben, n. 8.

L. 235. *Törvénytudományhoz.*

Benkő László: Megujított egyházi törvénykeztető .... Bod Péter' nyomán. Kolosvár, 8.

L. 239. *Gazdaságtudományhoz.*

Erfahrungen (fünfzigjährige, durchaus erprobte) über die Zucht, Pflege, Wartung, Krankheitsheilung und Benutzung aller Haus- u. Nutzthiere. Aus dem Nachlass des ungrischen Viehhändlers *Stephán János* gesammelt, geordnet u. herausgegeben von *Chr. Meyer.* 4. köt. Lipcse, 8.

L. 240. *Hittudományhoz.*

Raffay Károly. Áldozati káté (*serbus nyelven*). 2d. kiad. Buda, n. 12.

Két halotti beszéd (*zsidó nyelven*). Buda, 4. és 8.

L. 244. *A' vegyesek közzé.*

Köszöntések a' világi társaságban minden rend és kor, barátság és atyafiság, tisztelet és szeretet' számára 'stb. Pozsony, 8.

Mamar Esther (*zsidó nyelven*). Buda, 4.

Techinor (*zsidó nyelven*). Buda, 8.

1834. L. TUDOMÁNYTÁR, VII. KÖT.

L. 196. *Nyelvtudományhoz.*

Szalay Imre: Prelozená uherská grammatika (*tót nyelven*). Esztergam, 8.

L. 201. *Történettudományhoz.*

Mandik Alajos: Rhabo olim, nunc Marusii dictitati accolarum typus. Pest, 8.

L. 216. *A' külföldiek közzé.*

Koll M. Chronicon breve monasteriorum ord. Cisterc. ad S. Crucem in Austria et ad Gotthardum in Hungaria. Adiecta serie omnium nobilium benefactorum ibidem sepultorum, una cum catalogo religiosorum omnium, qui ab anno 1534 et ultra, usque nunc ibidem vixerant et adhuc vivunt. n. 8.

— — Das Stift Heiligenkreuz in Oesterreich V. U. W. W. mit den dazu gehörigen Pfarreyen u. Besitzungen sammt dem vereinigten Stifte St. Gotthard in Ungarn. Topographisch-geschichtlich dargestellt. 5. képpel. n. 8.

D. SCHEDEL FERENCZ.

III. B. HORMAYR JÓSEF' „ARCHIV FÜR GEOGRAPHIE, HISTORIE, STAATS- UND KRIEGSKUNST" CZIMÜ BÉCSI FOLYÓIRÁSÁBAN ELŐFORDULÓ, ÉS VAGY MAGYARORSZÁGOT 'S NEMZETET ÉRDEKLŐ, VAGY MAGYAR TUDÓSOK ÁLTAL IRT ÉRTEKEZÉSEK.

(L. TUDOMÁNYTÁR IV. 247. LAP.)

XVIdik vagy 1825. *évi folyamat.*

1. Gróf Majláth János közöl megint egy magyar nemzeti költeményes hagyományt ezen czim alatt: A' Pengő. 65. l.

2. Folytattatott b. Mednyánszky Alajostól Igazítása és bővítése a' Jennytól kiadott illy czimü munkának: „Handbuch für Reisende in dem oest. Kais.-Staate" mennyire az Magyarországot illeti; nevezetesen pedig azon postaút érdekeltetik, melly Rosenbergből Lőcse, Kassa, Munkács, Marmarosi Sziget felé vezet 136. l. — Nitra — 'Sambokrétről Trenchin felé; Pozsonbúl Szered, Nit., 'Sambokrét, — Pozsonból Brün felé. 395. lap. — Pozsonból Modornak Holits felé. 511. l. — Szakolcza, Hradist felé. — Thúrócz — 'Sámbokrétről Solna és Tessin felé. 537. lap. — Alsó-Kubin, Jordanov, Krakó felé. 561. l. — Pozsonból Galgócz, Trenchin, Solna, Krakó felé 583. l. —

3. A' magyarországi vasbányákról igen nyomosan értekezett gróf Andrássy Károly. 147. lap.

4. Pozson városában találtató házaknak száma három különös időszakaszokban, ugymint 1382. 1720. és 1825. években. Közlötte Gyurikovits György. 174. lap.

5. Cs. Kir. múlató-vár Schlosshof, és vadász-vár (Nieder-Veiden) Austriában. Mind a' kettőnek jelességeit, kies fekvését, történeteit, és a' kertnek kellemetességeit környülállásosan leirta Gyurikovits György. 192. lap. Ezen Pozsonhoz 2 mértföldnyire Magyarország' véghatárszélén fekvő múlatóvár-kastély Mar. Theresia és II. Jósef uralkodók' idejökben vala a' pozsoni nemességnek magyar Sanssouci.

6. Legrégibb diplomatikai nyoma a' királyi postának Magyarország és Austria között. Értekezett és egy oklevelet 1530. évből közlött Gyurikovits György. 301. lap.

7. Pozson városa által a' Török ellen indítandó hadakozáshoz 1593ban felállított insurrectionalis sereg, melly Székes-Fejérvárnál a' Török ellen harczolt. Közli Gyurikovits György. 324. lap.

8. I. Ulászló magyar és lengyel király és Erzsébet királyné között Budán 1442, Sept. 21. napján kötött békeszerzés. A' magyar történetirók előtt eddig ismeretlen, igen nevezetes oklevél, mellyből kitetszik, hogy a' nevezett megbékülés nem Győrött, hanem Budán szerződött. Valóságos eredeti példányból közöltetett Gyurikovits György által. 388. lap.

9. Nagy-Szombath' táján kiásott csontjai és fogai a' legnagyobb elefántnemnek. Leirta Gyurikovits György. 411. lap.

10. Igazítása gróf Waldstein Ferencz Ádám', ama' hires fűvész', élete' rajzának, melly a' folyó évi Archivum 164. oldalán 31. szám alatt áll. Beküldötte Gyurikovits György. 430. lap.

11. Goró László, cs. kir. kapitány a' hadi földmérő seregnél, tudosítást tett Nápolyból Majus 10. 1825. Pompejiben történt legújabb római kiásásokról, ugymint Wanderungen durch Pompeji nevü munkája' folytatásának töredékéről. 449. l.

12. II. Jósef császár' útazása Oroszországba, és öszvejövetele az Oroszok' császárnéjával IIik Katalinnal 1780. évben. Leirta Lembergben August. 22. 1780. szemtanu Kalatay Ferencz akkori hadi fő-pap, azután nagy-váradi püspök; közlötte pedig a' német olvasó közönséggel b. Mednyánszky Alajos. 453. lap.

13. A' császári bécsi kincstárban szemlélhető, Bocskay Istvánnak hibásan tulajdonított magyar koronáról. Tudományos igyekezeteiről közöttünk eléggé esméretes hazánkfija Janko-

vits Miklós' igen jeles értekezése, mellyet irt a' tavalyi Archivumban 711. és 779. lapon álló, magyar- és erdélyországi jelességeket érdeklő daraboknak megczáfolása' okáért, beküldötte pedig b. Mednyánszky Alajos. 467. lap.

14. Megitélése doct. Hohenegger Lőrincz néhai kir. theologia' prof., mostani rákosi plebanus' Esztergamban 1825. VIII. és 295. óld. 8ad rétben, Rudnay primás' felszólítása' következésében német nyelven napfényre bocsájtott ezen czimü munkájának: Felvilágosítása Berzeviczy Gergely által a' magyarországi evangelicusok' mostani állapotjokról irt Tudositásoknak. 470. lap.

15. Gyurikovits György tudosítást tön ezen czim alatt szerkeztetett Magyarország' természet-historiáját, physicai és geographiai állapotját érdeklő nevezetes munkáról: „De admirandis Hungariae rebus" — mellynek irója vala XVII. században Bonanus Procop orvos és a' magy. kir. kamarától a' magyar bányavárosokba rendelt physicus; felszólítván egyszersmind a' külföldet, főképen az austriai tudosókat, azon elveszett kéziratnak felkeresésére. 475. lap.

16. Megvizsgálása gróf Majláth János által kiadott e' czimű munkának: Magyar Regék és Költemények. 468. lap.

17. A' Magyarok' bérohanásai Olaszországba és Carantaniába. Tőlünk elébb is méltán dicsértetett néhai laibachi professornak és több tudós társaságok' tagjának Richter Ferenczneк classicus értekezése igen világositó fénysugárt ereszt a' magyar nemzet' X. századi történeteire, tökéletesen betéljesítvén Engel Chr. J. historiai munkájának Tübingen 1. köt. 32. lapján kinyilatkoztatott kivánságát. 531. 541. 567. 574. 589. lap.

18. Gróf Apponyi Antal' könyvtárának Bécsből Pozsonba való általtétele. Értekezett Gyurikovits György. 555. lap.

19. Tudósítás Dalmatiáról, leginkább a' selyem' tenyésztetéséről. 577. lap.

20. Feljebb idvezlett német tudós, olmüczi prof. és könyvtárnok Richter Ferencz' igen derék historiai értekezése a' Quadokról; honi földünk' hajdani történeteit leginkább világosítja. 598. lap.

21. Trautmannsdorfi mezőn közel Bruck városához álló 310. (most 318.) esztendős három szilfa. Historiai értekezése Gyurikovits Györgynek, melly által a' magyar történetek 1515. évből felvilágosíttatnak. 603. lap.

22. Kalászszedés a' magyar- és erdélyországi történetekből. 608. l. Érdekli II. Lajos király' uralkodása' idejét.

23. Pozsonban koronáztatott magyar királyok és királynék. Értekezett Gyurikovits György 619. lap.

24. Attila Aquileja előtt. Leitner Károly Gottf. verszete. 621. lap.

25. Brodi határőrző ezred' vidékében fekvő Vinkovczén kiásott romai sirkő. Leirta Veszely Eugen cs. kir. oktató. 641. lap.

26. Gyurikovits György Pozson vármegye' táblabirájának, sz. kir. Pozson városa' senátorának életrajza, tudós dolgozásai 's foglalatosságai. Közlötte Rumy Károly Gy. 651. l.

27. Valljon azon bajnok, a' ki Julius' 22. napján 1456. évben Belgrád' bevételekor, csak hogy a' magyar vivó hadisereg győzzön, a' toronyból egy Törökkel leugorván, magát halálra szánta, 's Dugovits Titusnak neveztetett, és a' kinek neve 1824. a' honi történetiróktól feltalált oklevelekből megismertetett, — valóságos Magyar volt-e, vagy Tót? Rumy Kár. Gy. ezen történetről, melly a' Tud. Gyűjt. 1824. foly. 8. köt. 16—28 lap. Döbrentei Gábortól le van irva, bőven értekezvén, azt állítja, hogy a' derék Dugovits Titus se' magyar, se' horvát, hanem cseh nemzetnek valóságos származatja volt légyen. 654. lap.

28. Háladatos viszonozása egy magyar irónak, a' ki német nyelven ir, Csaplovits János úrhoz intézve. 734. lap.

29. Hunyad vármegyében fekvő Vásárhelyen 1823. kiásott, szineskövekkel kirakott két romai padlónak leirása. 745. lapon.

30. Tudós hazánkfia Endlicher István László, a' cs. kir. udvari könyvtárnak al-őrzője, folytatja Celtis Konrádról remeként szerkeztetett értekezését, mellynek 1só szakasza az 1821. évi folyamatban említtetett meg; most pedig a' 2ik szakasz adatik elő. Valóban derék toldalék a' tudományok' nemcsak Német-, de Magyarországban is visszaállításának historiájához. 753. 758. 773. lap.

31. Dicséretes megitélése Pyrker János László szepesi püspök által Bécsben Becknél 1825. 8ad rétben kiadott illy czimű vitézi versezetnek: „Rudolph von Habsburg; in 2 Gesängen, mit mehreren auch für den Geschichtsforscher wichtigen Anmerkungen über jene Marchfelder-Schlacht, und den ganzen Zeitumfang". Beküldötte ama' világszerte hires német poeta Voss. 755. lap.

32. Tudós megvizsgálása b. Mednyánszky Alajos' illy nevezetü munkájának: Mahlerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn. Pest bei Hartleben. 4. 842. lap.

33. Petronelltól Nisiderig elterjedő régi töltés és árok. Petronell (helység Austriában, a' bécsi útban) Haimburg és Regelsbrunn között a' Duna' magas partján. Nisider, (Neusiedel am See) mező-város Moson vármegyében, Fertő tava' éjszaki szélén. A' nevezetes régi emléknek hosszasága harmadfél mértföldre elnyúlik. Leirta Gyurikovits György. 867. lap.

34. Némelly német nemes nemzetségeknek Köpcsényben feltaláltatott koporsó-felirásaik. Közlötte Gyurikovits György. 871. lap.

35. Fraknói Rosáliahegy' helyes topographiai leirása, mellyet Jenny Rudolf küldött be. 883. lap.

XVIIdik vagy 1826. *évi folyamat.*

1. Goró László cs. kir. kapitány a' hadi földmérő seregnél folytatja tudosítását Nápolyból 1825. Dec. 20ról Pompejiban történt legújabb római kiásásokról. 17. 533. lap.

2. A' török historiát érdeklő, Európában közre bocsáttatott munkáknak bibliographiai és kritikai áltnézésének folytatása. Hammer Jósef cs. kir. tolmácsnak értekezése inkább ugyan a' török nemzet' történeteit világosítja fel, vagynak mindazonáltal mégis számos irások előhozva, mellyek Magyarország' történeteit is érdeklik. 23. 62. 97. 107. 337. 345. 351. 358. 405. 412. 454. 463. 501. 550. 554. 588. lap.

3. Ferenczy István magyar szobrász' életrajza. 55. lap.

4. Egernek ostromlása a' Törökök által 1552. évben. 57. lap.

5. Ének, mellyet zágrábi püspök Verhovácz Maximilian által Jan. 21. 1826. tartatott papi ünneplésnek alkalmára Artner Theresia szerkeztetett, jegyzésekkel együtt. 91. lap.

6. Unger János Kár. gazdasági tanácsnok 's cs. kir. bécsi gazdasági Társaság' tagjának Agyagfalvai Goró László kapitányhoz irt levele, mellyben értekezik azon okokról, mellyeknél fogva a' Németek a' Magyart nem Ungarnak, hanem Ungernek nevezik. 93. lap.

7. Pompás eltemettetése gróf Pálffy Miklósnak Pozsonban 1600. évben Majus' 23. napján. Közlötte Gyurikovits György egyidejü kéziratból. 100. lap.

8. Koporsói felirások a' pozsoni anyatemplomban. Leirta 's beküldötte Gyurikovits György. 102. 105. lap.

9. Mulatságok a' madarak' természeti historiájából. Értekezett Gaal György, hercz. Eszterházy Miklós' bécsi könyvtárának őrzője. 113. 131. 181. 220. 230. 245. 253. 408. 569. l.

10. A' Magyarok' eredeti hazájok, származások, és következett költözködésök Daciába és Pannoniába való jövetelökig. Ezen nemcsak mi reánk nézve, de az egész Europa', sőt világ' közönséges historiájára nézve nagy fontosságú értekezés származik a' cs. pétervári tudományos academiának levelezéseiből, mellyeket az Kriebel cs. kir. galliciai guberniumi tanácsosnak 's kerületi kapitánynak véle közlött, próba gyanánt irt dolgozatjára feleletül küldött. 117. 127. 150. 191. lap.

11. Nyúlház Bécsben a' karinthiai utczában, I. Mátyás magyar királynak lakó vára, mellyben meghalt. 242. lap.

12. Tudományos és művészi gyűjtemények Erdélyországban. Báro Bruckenthal Sámuel' képgyűjteménye. 361. 526. 534. 707. lap.

13. Szerbus regék, anekdoták, játékok, menyegzői szokások. D. Rumy Károly' elbeszélése D. Stefanovits Farkas' szerbus dolgozatja után. 441. 465. 514. 557. lap.

14. Egy erdélyi finak, Kőrösi Csoma Sándornak útazása Tibetben. Közöltetett e' jelentés ezen angol ujságból: Quarterly oriental magazine. Calcutta 1825. 479. lap.

15. Szerbia, Bosnia, és Herczegovina tartományoknak leirása és politikai esmérete. D. Stefanovits Farkas' szerbus munkájából német fordításban közlötte D. Rumy Kár. a' német olvasó közönséggel. 508. lap.

16. Horvátországi születésü Lapicz Andrásnak utazása Romába III. Fridrik császárral és V. László ifju magyar királylyal 1451. évben. Maga leirta több nevezetes történetekkel német nyelven, közöltetett pedig 17. századi deák kéziratból. 521. lap.

17. Habsburgi Rudolf német és Przemisl Ottokár cseh királyok között a' marchfeldi mezőn 1278. Aug. 26. tartatott főütközet. Nemcsak a' magyar történetirókból (valamint 1814. évi folyamatban a' német irók' munkáikból történt) kivont datumok, de a' nemes Vermes familiának oklevelei is, mellyeket Gyurikovits György a' tudós szerkeztetővel közlött, — minthogy azon világszerte hires viadalnak történeteit 's környülállásait igen bőven felvilágosítják, — hordatnak elő a' tiszteletre méltó Redactor által. 529. lap.

18. Siralmas versek a' Száva folyónál. Irta Veszely Eugen oktató a' cs. kir. vinkovczei gymnasiumnál. 1) Szirmium' dőledékei. 2) a' Hegyek. 541. lap. 3) Száván lévő rév. 4) a' Tök-kunyhó. 554. 5) Vásár. 6) Török közmondás. 7) a' Római lámpáshoz. 587. lap. — 8) Fonónék. 9) Menyecske. 612. lap.

19. A' kanász. Egy magyar népdal Gyöngyös' tájékáról. 1760. eszt. iratott és szóról szóra németre fordítva itt a' külfölddel közöltetett. 620. lap.

20. Földindulások Komáromban 1763. eszt. Junius' 28d., és 1822. eszt. Holéczy hazánkban ismeretes tudós irónak a' Tud. Gyüjt. honi nyelven beiktatott értekezésével e' német folyóiratot diszesítette gróf Salm Rudolf. 621. lap.

21. Pozsoni könyvnyomtató-intézeteknek historiájok. Gyurikovits Györgytől. 672. 691. lap.

22. Dankovszky Gergely' (görög nyelv' oktatója a' pozsoni kir. akademiában) életrajza. Hihető, hogy Endlicher István leirója. 683. lap.

23. Duna' folyása Törökországban Belgrádtól fogva a' Fekete-tengerig. Leirta Gyurikovits György. 721. lap.

24. Szenkviczi Kovachich Jósef Miklós' életrajza. Leírta Rumy Kár. 738.

25. Az oroszvári gátok Moson vármegyében. Leirta Gyurikovits György 750 lap.

26. Della Genga nemzetsége Erdélyben. Gróf Bethlen Elek' gazdag gyüjteményéből merített historiai töredék. 796. lap.

27. Romai császár Domitianusnak vert rézpénze, melly a' nagy-födémesi határban Pozson vármegyében találtatott. Leirta Gyurikovits György 798. lap.

XVIIIdik vagy 1827. *évi folyamat.*

1. Tudományos Gyütemény magyar folyóiratnak megbirálása. 1826. évi folyamat 1—12. kötetig. 10. 53. 118. 155. l., és 1827. évi foly. 1—10. kötetig 349. 679. 710. 797. lap. Kedvező itélet hozatik mind az intézetről, mind az ebben dolgozó tudósokról Albrecht Jósef, néhai herczeg Pálffy Jósef' akkori levéltárnoka, most h. Pálffy Antal' fiscalisa által.

2. Magyar- és Erdélyországban divatban lévő magyar és német nyelvnek mivoltát érdeklő literaturai esméret, mellyet Köppen Péter orosz val. bel. tanácsos Adelunggal közlött, és Pétervárban 1826. Kray Károlynál 8ad rétben 32. lapon közre bocsátott. Recenseálva előhozatik. 38. lap.

4. Philisteriana. Ezen czim és A. V. — E. álnév alatt kemény, csipős és égetésig gúnyoló itélet hozatik a' mi igen nagy érdemü és széles tudományú hazánkfiának Horvát Istvánnak 1825. Pesten 8. 132. lap. kiadott könyvéről: ‚Rajzolatok a' magyar nemzet' legrégiebb történeteiből'. 60. 69. 83. lap.

5. Hammer Jósef közli Nagy Hajdú' a' mohácsi hadi indúlásról irt történeti munkájának, melly Pestinek Török Birodalomról készült historiájában foglaltatik, kivonatát. 77. lap.

6. Isteni itélet. Ezen czim alatt közlött Passy János a' hatalmas Stibor' Beczkó várában történt haláláról egy balládát. 79. lap.

7. Rövid de helyes és igazságos birálása illy nevezet alatt öszvetorlott 's Pozsonban 1827. 8vo. 17. lapon kinyomtatott munkácskának: ‚Abstammung und Urvaterland der Ungarn, als Würdigung der vorzüglicheren über diesen Gegenstand bisher erschienenen Schriften.' Kitétetik ugyan Szeleczky Károly mint szerzője a' megbirált értekezésnek, de valóságos irója annak Dankovszky Gergely 120. lap.

8. Kritikai jelentés tétetik Béla király' nevetlen iródeákja' történeti munkájának Endlicher István által a' bécsi cs. könyvtár' példánya szerént világ elejébe gondosan terjesztett, 's előszóval és lajstromokkal megbővített új kiadásáról. 128.

9. Tudós földink Gaal György folytatta a' tavalyi Archivumban beiktatott, 's tőlünk feljebb említett dolgozatát: Mulatságok a' madarak' természeti historiájából. 173. 184. 188. 199. 211. lap.

10. Főherczeg Ernest II. Rudolf császár' helytartója által ama' hires honi bajnoknak, báro Pálffy Miklósnak, úgymint a' Dunán inneni kerület' és Érsekújvár' hadi fővezérjének 1589. kirendeltetett hivatalbeli fizetésről szóló oklevél, mellyet a' Pálffy nemzetség' levéltárából közlött Albrecht Jósef. 181. lap.

11. Tudományos és művészi gyüjtemények Erdélyországban. Folytatva B. Bruckenthal Sámuel' szebeni képgyüjteményének a' tavalyi Archivumban kezdett és félbeszakasztott leirása. 193. 201. lap.

12. Nem különben folytattatik és befejeztetik a' pozsoni könyvnyomtató-intézetekről Gyurikovits György által öszveszerzett historia. 197. 221. lap.

13. Trenchin vármegyéről, nevezetesen Trenchin, Beczkó, és Vág-Besztercze várakról értekezett Janis János. 213. lap.

14. A' tavalyi Archivumban félbeszakasztatott, Hammer Jósef által közöltetni szokott bibliographiai és kritikai áltnézése a' török historiát érdeklő, Európában kinyomtatott könyveknek folytattatik és befejeztetik. 309. 465. 481. 569. 734. 740. 795. 803. lap.

15. Kritikai áltnézése F.-Magyarországi Minerva nevü magyar nyelven szerkeztetett folyóiratnak. Kassán 1825. 4vo. Be-

küldötte Albrecht Jósef hercz. Pálffy Jós. levéltárnoka. 1826. évi folyamat 452. lap.; 1827. évi folyamat. 830. lap.

16. A' Magyarok' származásukról, és hajdani, eredeti lakóhelyeikről Dankovszky Gergely által szerzett munka tudós megitéléssel előhozva: Hungarae gentis avitum cognomen. etc. 358. lap.

17. Az esztergami főtemplomnak igen helyes leirása. 406. l.

18. Birálása ezen két munkának: Acta literaria Musei nationalis hung. és Cimeliotheca Musei nat. hung. 437. lap.

19. A' monachiumi udvari könyvtárban találtató 's itten közöltetett arany kronikában a' magyar történeteket érdeklő számos datumok fordulnak elő a' 13ik századból. 439. 441. 447. lap.

20. Versezet Pyrker Lászlónak úgymint Vik Károly', a' nagy császár', éneklőjének tiszteletére Baggesen Emánuel által 1825. Szereztetett és a' dreszdai ‚Morgenzeitung' nevü folyóiratból (103. szám alatt Jun. 28. 1827.) közöltetett. 541. lap.

21. A' Ribári (Halászi) avagy Szliácsi fördö Zólyom vármegyében. Remek szerkeztetésü 's nagy bőségü topographiai és történeti értekezése széles tudományos ismeretekkel biró Mitsinei Beniczky Lajosnak t. n. Zólyom vármegye' főjegyzőjének, mellyet akárki is örvendezve olvashat. 545. 554. 565. lap.

22. Ugyanazon honi tudósunk közöl német nyelven egy 1528. Dec. 12. napján költ, Körmöcz- és Selmecz-Bányát érdeklő rendelést. 553. lap.

23. Tudós és kedvező megitélése Pyrker János László velenczei patriarchától Vik Károly császár' vitézségéről 12. énekben szerzett Tunisias nevü igen szép vitézi versezetnek. Közöltetett Sophronizon czimü folyóirat' 1826. évi folyam. 8. köt. 2. füzetjéből. 601. 609. 617. lap.

24. A' Magyaroknak legelső kora. Pray történetiró után értekezett Vaidele Eduard. 641. 655. lap.

25. Diszes kezdete gróf Apponyi Antal Ő Excell. által Pozsonban felállított gazdag könyvtárnak. Leirta Gyurikovits György. 654. lap.

26. Kisfaludy Károlytól Elte név alatt szerzett romantikai költemény' első énekének töredéke, mellyet magyar eredeti munkából németre fordított Retter. 676. lap.

27. Habsburgi Rudolf német, és Prsemisl Ottokár cseh királyok közt 1278. évben Aug. 26. a' marchfeldi mezőn tartatott fő ütközet. Közöltetik Gyurikovits György által nemes Irinyi Szathmár-vármegyei familiának igen becses oklevele, melly

ama' világszerte nevezetes csata' történeteire 's környülállásaira új fényt derít. 729. lap.

28. Egy nagy fontosságú 's nevezetes időpont ama' hires országnádorának gróf Pálffy Jánosnak élete' folyásában; és valami a' Vöröskői várban a' kapu felett függő csolnakról. Derekasan értekezett Albrecht Jósef levéltárnok. Az lső szakaszban elbeszéli a' nevezett gróf és Würtembergi herczeg János Frid. között 1693. évben történt párviadalt. 761. lap.

29. Babenbergi fejedelmek' uralkodása alatt Austriát érdeklő magyar oklevelek, 1245., 1248. és 1265. évekből. 847. lap.

XIXdik vagy 1828. *évi folyamat.*

1. Győr városának viszontagságai IIdik Ottokár cseh király által Vik István és IVik László magyar királyok ellen 1271. és 1273. évek közt viselt gyakori háborúk' idejökben. Értekezett Czech János győri senator, 1. és 14. lap.

2. Habsburgi Rudolf német, és Prsemisl Ottokár cseh királyok közt 1278. Aug. 26án a' marchfeldi mezőn történt fő ütközet. Folytatólag közöl Gyurikovits György ama' világszerte nevezetes ütközet' történeteinek felvilágosítására Thurócz-vármegyei nemes Just familiát érdeklő két oklevelet, úgymint IVik Lászlóét 1287. és III. Andrásét 1295. évből. 47. lap.

3. Artner Theresia' versezete, 1827. évi Dec. 16., úgymint Verhovácz Maximilian zágrábi püspök' halála' napjára. 61. lap.

4. Tudományos hibák. Ezen czim alatt irt értekezésben megczáfolja Szeleczky Károly, franczia, angol és olasz nyelv' tanítója Pozsonban, azon vastag hibákat, mellyeket Gaspari és Stein geographiai munkájokban magyarországi lakosokról és a' Királyhegyről ejtettek. 62. lap.

5. Edvi Illés Pál vanyolai evang. predikátor', és Kovats-Martini Gábor pozsoni evang. oktató' életrajza. Közli Rumy Károly. 109. lap.

6. Győrnek megvevése 1594ben, a' török történetek szerént leirva Hammer Jósef által. 220. lap.

7. Albrecht Jósef levéltárnok recenseálva előhozza azon értekezéseket, mellyek az 1827. évi Tud. Gyüjtemény' 11. és 12. köteteiben, és 1828. évi folyamatya' 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. köteteiben, szinte úgy F.-Magyarországi Minerva 1827. évi folyamatja' 3. és 4. köteteiben fordulnak elő. 230. 271. 404. 573. lap.

8. Koporsói felirások a' szolocsniczai (Széleskút — Pozson vármegyében) templomban. Gyurikovits György' kézirati értekezéséből németre forditva közlötte Albrecht Jósef. 316. l.

9. A' rochstuni barlang Pozson vármegyében a' detrekői uradalomban. Leirta Gyurikovits György. 361. lap.

10. Ritka fa-hasáb, melly a' bazini erdőkben 1766ban találtatott, 's a' vöröskői régiségek 's ritkaságok' gyüjteményében őriztetik. Leirta Gyurikovits György. 364. lap.

11. Kelemantia római város Pannoniában. Tudósan nyomozgatja annak hajdani fekvését Czech János győri tanácsbéli. 354. lap.

12. Torony' omladéka a' köpcséni mezőn Moson vármegyében, mint nevezetes emlék a' magyarországi történetekből. Értekezett Gyurikovits György. 369. lap.

13. Tudománybeli jelentés Jordánszky Elek által mondott halotti beszédről: Sermo in solennibus exequiis Ex. D. Jos. Kluch ep. Nitriens., in Mocsonok d. 31. Dec. 1826. pie defuncti. 376. lap.

14. Hasonló jelentés Kollár János pesti evang. tót predikátor' e' czimü munkájáról: Ableitung und Erklärung des National-Namens Magyar. Pest 1827. 4-o 386. lap.

15. Balaton és annak környéke. Értekezett Albrecht József. 385. l.

16. Pozson sz. kir. város' historiájához diplomatikai toldalék. Ezen czím alatt közöltetnek Gyurikovits György által német nyelven kiadatott négy oklevelek, u. m. austriai herczeg Albrechté 1415., Erzsébet magyar királynéé 1441. és 1442. évből. 432. lap.

17. Igen nevezetes levél, mellyet I. Jakab angol király, Stuart Máriának fija, Erzsébetnek örököse 1621. October' 19én deák nyelven Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez küldött. Közli a' kiadó b. Hormayr Jos. országszerte tiszteletben tartatott Kollár Ádám hazánkfijának, ki azt Hamilton' könyv- és kéziratok' gazdag tárából 1773. évben megnyerte, gyüjteményéből, 453. lap.

18. Magyar és austriai nemes familiák Hessen és Thuringiai országokban. — Mint magyar eredetü nemzetség említtetik Riedesel vagyis Szamaróczy és Vaicz. 526. l.

19. Rottenstein várának omladéka. Leirta 's két fontos oklevelet közlött Gyurikovits György. Ezen vár fekszik most Austriában Hainburg és Dévén között, Magyarország' szélein, azelőtt Magyarországhoz tartozott, de I. Mátyás király' halála után Fridrik romai császár által attól elszakasztatott, és a' hainburgi polgároknak ajándékoztatott. 545. lap.

20. Peisó tava. Albrecht József' elmélkedése azon tónak fekvéséről 's kiterjedéséről. 553. lap.

21. Történeti tóldalék Magyarország (Trenchin vármegye) és Tescheni herczegség közt lévő véghatár-szélekről támadott villongásoknak eligazításához és eltörléséhez. Értekezett Albin Henrik tescheni professor és tartománybeli könyvtárnok. 569. lap.

22. Tengeri hajózás a' Krisztus' születését megelőző hajdankorban. Értekezett Burgerth Ferencz, hercz. Eszterházy Miklós' kismártoni számvevője. 585. 593. lap.

23. Beszéd, mellyet Dercsényi Pál a' pesti nemzeti casinoban tartott, midőn illy nevezetü dolgozatra ‚Tanácsadás a' magyarországi gazdák' számára' 100 darab aranyból álló jutalom megállapíttatnék. 601. lap.

24. A' bécsi udvarnál lévő spanyol követnek szó- és tanács-adása az erdélyi fejedelem, Betlen Gábor, ellen indítandó hadról. Azon fejedelem' titkos czirkálójának tudosítása után közli Gyurikovits György. Nyomos toldalék a' nevezett fejedelem' historiájához. 619. lap.

25. Magyarországi különbfélék, mellyeket kivont Korabinszky' Lexiconjából 's közlött Vörös J. K. 622. 647. lap.

26. Aeneas Sylvius' levele Lengyelország' kanczellárjához I. Ulászló magyar és lengyel király' ügyében a' varnai ütközet után, közlötte b. Hormayr Jósef a' gazdag monachiumi udvari könyvtárban található kézirati könyvből, melly valaha a' regensburgi fejedelmi sz. emerani apáturságnak tulajdona vala, 's mellyben a' magyar történetekre nézve ezen nevezetes levél 15. csomóban, 327ik szám alatt 290. lapon fel van jegyezve. 632. 650. 670. l.

27. Vereskő vára Pozson vármegyében. b. Mednyánszky Alajos remek szerkeztető' magyar leirása szerint, melly a' Tud. Gyüjt. 1822. foly. 12. kötetében áll, német nyelvre lefordítva gróf Salm Robert által. 641. lap. Ezen értekezésben, melly már egyszer az Archivum' 1823. évi folyamatjában (Jássd feljebb ugyanazon folyamat' áttnézetében 18. szám alatt) közöltetett, előforduló történeti vastag hibákat megczáfolja, és hiteles oklevelek szerént eligazítja Albrecht Jósef levéltárnok 742. lap.

28. Magasztaló birálatot mond valaki, a' ki magát G.-vel irta alá, Toldy Ferencz' illy nevü munkája felől: ‚Handbuch der ungarischen Poesie' melly Pesten és Bécsben 1828. 2. kötetben 8-o kijött. 655. l.

29. Schön Jósef beküldött Csehországból egy a' Hammer Jósef által ezen Archivum' előbbeni folyamatjaiban közlött, 's a' török historiát érdeklő, Európában kiadatott munkák' lajstromjokat nagyon bővítő toldalékot. 660. lap.

30. Ujonan felfedezett római emlékek Győr városában. Leirta Czech János győri senator. 709. lap.

31. Morvaország az első szláv fejedelmek alatt. Brey Theodornak igen jeles történeti értekezése inkább ugyan a' tót nemzet és Morva- 's Csehország' történeteit érdekli 's világosítja fel; vagyon mindazonáltal még is benne valami a' mi fénysugárt ereszt a' magyar nemzet' és ország' történeteire is. 809. 817. 825. lap.

XXdik vagy 1829. *évi folyamat.*

Minekutána b. Hormayr József nem csak az Archivum' szerkeztetéséről lemondott, hanem az austriai birodalomból is Bavariába kiköltözködött volna; ne hogy ezen historiai igen hasznos folyóirat megszünjön, két bécsi tudós, ugymint Mühlfeldi Megerle György cs. kir. tanácsos és levéltárigazgató a' cs. kir. közönséges udvari kamaránál, és Hohler Imre Tamás, Schwarzenberg herczeg' tanácsnoka 's könyvtárnoka, elszánták magokat, annak kiadását ezen czim alatt: ‚Neues Archiv für Geschichte, Staatenkunde, Literatur und Kunst' folytatni. De a' magyar irók' száma nevezetesen megcsökkent, a' mint a' következő feljegyzésökből a' benne előforduló értekezéseknek kitetszik:

1. Magyarország' régiségei és hajdani lakosai. Csaplovits János egy rövid kivonatban figyelmetessé teszi a' tudni vágyó német olvasó közönséget Jankowich Miklós' illy czimü értekezésére: ‚Neográd vármegye' nevezetes Hársas hegyéről 's annak hajdani esméretlen 's aranymives lakosiról', melly a' Tud. Gyüjt. 1828. évi foly. lap. 20. áll. 5. l.

2. Ugyanazon tudós hazánkfija Csaplovits János dorgáló megitéléssel jelentést tön ezen nevezetü munkáról: ‚Historisch-statistisch - topographische Beschreibung der k. Fr. Stadt Varasdin von L. Ebner Ober-Notär. 1827. 8-o 12. lap.

3. Knesevich nemzetségnek genealogiai esmérete. 48. lap. Baro Knesevich Vincze', és az ő öt testvéreinek életrajza. 65. 82. lap.; szerkezteté Ritter J. cs. kir. kapitány.

4. A' Jászok Magyarországban. Hohler Imre. 115.

5. Birálása ime' czímü munkának: ‚Geographisch - topographischer Wegweiser durch die österr. Monarchie. Kaschau 1824, 8-o'. Előhordatnak a' recensens által a' Magyarország' leirásában előfordult sok tévedések. 143. lap.

6. Pesti lóverseny. Leirta Csaplovits János. 206. lap.

7. Toldalék a' magyarországi régiségek' esméretéhez. 245. lap.

8. A' magyarországi vendus tótokról. E' derék értekezést Csaplovits János nemcsak a' Tud. Gyűjt. 1828. évi májusi kötetében magyar, de az Archivumban is a' német olvasókkal megesmértette. 249. 270. 298. 309. 314. lap.

9. Magyarországi erősségeknek ostromlásaik a' török történetkönyvekből kivonva, németre fordította Hammer Jós. cs. kir. tanácsos és udvari tolmács. Itt leiratik egyedül Pétervárának 1694. évi ostromlása. 305. 315. lap.

10. A' jamniczi savanyúviz Horvátországban. 321. lap.

11. Statistikai észrevételek a' dalmatiai földmivelésről és a' gabona' szüköllködéséről 253. lap.

12. A' tokaji Hegyalja. Hohler Imre Th. 368. lap.

13. Toldalék a' Lajta viz mellett 1246. eszt. Jun. 15én történt csatának historiájához. Értekezett Czech János. 381. 397. 428. lap.

14. Toldalék a' mostani időkornak mentegetéséhez. Csaplovits Jánosnak éles elmélkedése. 465. lap.

15. Zistersdorf austriai mezővárosnak megvevése a' magyar confoederatusok által 1706. eszt. Octob. 17én. Leirta Scheiger Jós. cs. kir. bécsi fő postahivatalnak tisztje, egykorbeli tudósítás szerint. 481. lap.

16. A' római országut Moson és Győr vármegyében. Leirta Czech János Győr város' senatora. 569. lap.

17. Kedvező megitélése Fejér György prépost és könyvtárnok' e' czímü munkájának: „Codex diplomaticus Hung. ecclesiasticus et civilis.“ De nemcsak a' kiadónak szorgalmatossága dicsértetik, hanem illendő magasztaltatással emlékeztetnek azon hazánkfijai is, a' kik a' kiadót számos diplomák' közlésével elősegítették. Illyenek: b. Mednyánszky Alajos, Jankowich Miklós, gróf Teleky Jósef, gróf Forgách Jósef, gróf Károlyi György, esztergami káptalan, és Gyurikovits György. 653. lap.

18. Veterani' barlangjának védelmezése 1788. eszt. a' cseh gyalog 25. szám alatti ezred által. Leirta Schön Jós., cs. kir. piszeki gymnasium' praefectusa, egyidőbeli szemmel látott tanúnak naplókönyve szerint. 689. 709. lap.

XXIdik vagy 1830. *évi folyamat.*

1. Jankowich Miklós' pesti museuma, és fontos történeti felfödözései. Beküldötte Csaplovits János. 36. lap.

2. Emlékezetes irások. 1) Gróf Hardek Ferdinand' tudósítása és naplókönyve a' győri vár' ostromlásának folyamatjáról 1594. eszt. némelly ide tartozandó oklevelekkel. 2) Főher-

czeg Ernest' levele, mellynek erejével gróf Hardek Ferd. a' győri vár' kormányozójának kineveztetik. 3) Gr. Hardek Ferd. fogadó levele. 4) Győr várában lévő hadi főtiszteknek a' vár' feladásáról szóló tudománytételök. 5) A' hadi eszközök' lajstroma. 6) Sitkey György és Kisfaludy Balás által gr. Hardek Ferdinanddal 1593. eszt. a' győri káptalan előtt tett kötés. Közlötte Czech János győri senator 51. 59. 66. 81. lap.

3. A' felvilágosításról. Éles eszü elmélkedése Csaplovits Jánosnak 61.

4. A' Magyarok' házassági és menyegzői szokásaikat Csaplovits János vette múlatságos értekezésének tárgyául, a' Tud. Gyűjt. 1827. évi folyam. 12. kötetében álló derék leirás után. 77. 102. lap.

5. Jankowich Miklósnak felfödözése a' magyarországi legrégibb kalendáriomokról. Közlötte Csaplovits J. ama' tudós vizsgálónak Tud. Gyűjt. 1829. évi foly. 12. kötetében álló értekezése után. 136. lap.

6. Az uradalmi tisztek' számukra Magyarországban felállított pensiói intézetekről tudosítást tön Csaplovits János, gr. Schönborn' munkácsi és sz.-miklósi uradalmainak igazgatója s gazdasági tanácsosa. 203. lap.

7. Temesi Banát' nevezetének eredetéről értekezik Csaplovits János. 305. lap. — Felel és a' kérdést fejtegeti dr. Rumy Kár., a' magyar törvény' oktatója Esztergamban. 429. lap.

8. Tököli Imre' kötése a' török udvarral, közli Kankófer Ignácz, úgymint toldalékot I. Leopold császár és a' török szultán közt viselt háborúnak historiájához. 333. l.

9. Szepes vármegyében fekvő Nagy-Szálok' határjában eredő savanyúviznek leirása, mellyet Mauksch Tamás n.-száloki predikátor tulajdon tapasztalásai és vizsgálása szerint öszveszerzett. Egy kivonat a' szepesi havasokról irt kézirati derék munkából. 365. 377. lap.

10. A' magyar hajdankor öszvehasonlítva a' külföldével, és a' jelenkorral. A' hazánk' esméreteiben igen jártas földink Csaplovits Jánosnak nyomos dolgozata, melly különösen is 1830. Bécsben Ludvig Ferencznél 160. lapon 8. rétben kinyomatott. 469től 565. lapig.

11. Eugen' csatája Pétervárnál. Schlecht Leopold kremsi prof. versezete. 517. lap.

12. László és Salamon. Vogl Jánosnak az alsó-austriai statusok' tisztjének versezete. 536. lap.

13. Imre király. Ugyanannak versezete. 536. lap.

14. Nevezetes oklevelek a' török-birodalmi irományok' gyűjteményéből. Hammer József a' napkeleti nyelvek' cs. kir. udvari tolmácsa által. 1) Buda' második bevétele alkalmával 1541. eszt. kiadatott parancsolatja Szoliman török császárnak. 2) Mohamed passának, Sinan fijának, levele főherczeg Mátyáshoz 1595. Jan. 16án irva. 3) Rudolf császár' válasza reá. 586. lap.

15. Makó Pál bölcselk. doct., apátur, váczi kanonok, kir. tanácsos, a' bölcselkedési karnak a' magy. kir. pesti egyetemnél directorának életrajza. Beküldötte Kankofer Ignácz. 645. l.

16. Hirtelen változtatása a' Korvin Mátyás királytól Budán felállított könyvtárnak. Nyomosan értekezett Budik P. cs. kir. bécsi könyvtárnok. 765. lap.

XXIIdik vagy 1831*ik évi folyamat.*

Az eddigi két redactor a' két évig gondosan viselt szerkeztetési hivataláról lemondván, Ridler János Vilm. cs. kir. alsó-austriai kormányszéki tanácsos, és a' bécsi egyetem' könyvtárának felvigyázója, az Archivum' szerkeztetése' ügyét magára vállalta, egyszersmind a' folyóiratnak czímjét ekképpen megváltoztatta: , Oesterreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatenkunde, Kunst und Literatur.'

1. Szigethvár' ostromlása 1566. Szuleiman által és meghodítása. A' szaloniki Mustafa effendi, czeremoniák' mestere' török nyelven irt historiájából németre fordította Hammer József. 21. 25. 29. lap.

2. D. Rumy Károly próbatételül közli a' Magyarok' Constantinus Porphyrogenitusnál előforduló Sabartoiasphaloi régi nevöknek egy új származtatását 109. lap.

3. Kőszeg városának és várának rettentő ostromlása a' Török által, és ennek eltávozása 12. haszontalan rohanások után, ama' hires és derék bajnok Jurisits Miklósnnk a' vár' főkapitányának két rendbeli tudósítása 28. és 30. Aug. 1532. eszt., mellyet közlött Scheiger József. 244. 248. lap.

4. Kalatay Ferencz cs. kir. tábori főpapnak az ő testvéréhez, Ildik József császár' Oroszországban tett utazásáról 1780. eszt. irt levele ezen Archivumban másodszor közöltetik 285. 292. lapon.

5. Belgrádnak ostromlása és hódítása a' nagy Soleiman által 1521. eszt. Török történetiró Nischandschi' historiájából németre fordította és közlötte Hammer József, mint a' török ostromlások' történeteiknek folytatását. 338. 348. 387. 391. 393.

6. A' szalánkemeni ütközet' emlékezetére vert emlékpénzek. 396. lap.

7. Mind a' két mohácsi, u. m. 1526. Aug. 29. és 1687. Aug. 12. történt ütközet' emlékezetére vert emlékpénzek. 412. 420. 424. 432. lap.

8. Budának 1686. Sept. 2án végbevitt visszavétele' 440. 444. lap.

9. Belgrádnak 1688. Sept. 2án végbevitt ostromlása 's első megvevése. 452. 468. 476. lap.

10 Belgrádnak 1717. Aug. 18. második megvevése. 470. 492. 496. lap.

11. Bajnoki rideg harczok kettő között a' magyarországi véghatár' szélein. Leirta Veith Károly bécsi tudós iró. 400. l.

12. Rumy Károly megczáfolja 's igazítja azon tévedéseket, mellyek ezen folyóirat' 1829. évi folyamatja 368. lapján említett Hegyalja' leirásában becsúsztak. 500. lap.

13. Némelly vonások Aranka György az erdélyi gubernium nál tanácsos és könyv-vizsgáló' életrajzából. D. Rumy Károly a' Tud. Gyüjteményből kivonta, 's pótolva német nyelvre szabadon fordította. 509. lap.

14. A' török történetekről a' 16. században irt, 's Hammer Jósef által jelen Archivumban közlött könyvek' és irások' esmértetéséhez szolgáló történeti kutfejek' toldalékja. D. Rumy Károly, a' honi törvény' oktatója az esztergami érseki presbyteriumban és a' könyvtárnak segéd őrzője, közlött egynehány török oklevelet, mellyek a' nemzeti magyar museum' könyvtárában lévő ‚Protocollum Bátorianum' czímü kéziratban foglaltatnak. 520. lapon.

Kedves dolgot tettem — úgy vélem — mindegyik tudományt 's főkép a' haza' esméretét szerető magyar földimnek, hogy hazám iránt viseltető szeretettől indíttatván, a' Magyarországot 's nemzetünket illető, Magyarok által készült történetbeli, diplomatikai, statistikai, topographiai, archaeologiai, physicai, és természethistoriai számos és nevezetes dolgozatokat ezen Archivumból, mint hasznos esméreteknek igen gazdag kútfejéből és tárházából, velek bővebben megesmértettem. Egyszersmind táplál a' reménység, hogy ez általam közlött áltnézés a' haza' esméreteiben 's történeteinek nyomozgatásában iparkodó, és nemzetünk' dicsőségén örülő tudós vizsgálónak ösztönére szolgáland.

Pozsonban Május' 27d. 1833.

GYURIKOVITS György.

B. FRANCZIA LITERATURA.

A' franczia szépliteratura 1835*ben.* [1]

I. *Román.* Századunk, mellyről azt mondák, hogy komoly sőt komor, mind e' mellett is fölötte kiváncsi az elbeszélésekre és mesékre, olly annyira, hogy türetlenül és rosz kedvvel fogad minden ideát és tanítmányt, melly szabad és szilárd meztelenségben tünik fel előtte. Nekünk csak pompás öltözetű philosophia kell, ollyan, melly inkább bővölködik képekben mint száraz okoskodásokban, 's melly az érzésen keresztül visz a' gondolathoz. Ekkor könnyü kimagyarázni a' román' nagy szerencséjét közöttünk; könnyü érteni, miért ezen irászati forma' használatában a' legszebb 's a' legmindennapibb elmék találkoznak. De épen e' találkozása olly különböző 's egyenetlen tehetségeknek ugyanegy mezőn sajátképen változtatta annak mind characterét mind körét. A' román ollyan lett, mint a' hangműszer, mellynek hangozása szükebb vagy tágabb körü, mint a' hangoztató ujjak 's a' hely, hol a' hangoztatás történik, különböznek.

Ezen évben egész zápora ömlött le a' románoknak minden nemben. Megvallom, becsületnek tartom, hogy a' legnagyobb rész felett illető biró nem lehetek; 's megelégszem, itt a' legjobbakat említeni meg azok közül, mellyek *philosophiai* 's *történeti* románoknak neveztetnek.

Philosophiai román az, mellyben a' történetek' szövete, 's a' helyzetek' következete csak a' végből vannak gondolva és alakítva, hogy általok valamelly philosophálási rendszer, vagy a' társasági szerkezet' valamelly tetemesb állítmánya minden szempontból 's minden lehető alkalmazatában előállíttassék. Itéletem szerént a' philosophiai román a' leggyorsabb 's leghatósabb eszköz, melly által egy tehetséggel biró iró tanítmányait terjesztheti. Méreg vagy ellenméreg: hatása csodálatos. Az egy *uj Héloise*, vagy egy *Comte de Valmont;* egy *Lélia*, vagy egy *la Volupté.*

Philosophiai románoknak nevezzem - e azon négyet, mellyeket *Balzac* úr ez évben kiadott? Nem merem ezt tenni, mert kételkedem, hogy *Balzac* úrnak vagyon philosophiája; vagyis

[1] L. France littéraire. 1835. Decembre. 353 — 369. l.

inkább az ő philosophiája nekem olly talány, mellynek kulcsát berekesztéstelen negyven köteten keresztül keresni, nem érzek semmi kedvet. Csak tanúsítom tehát itt azon nagy divatot 's kapósságot, mellyben B. úr' munkái jelenleg állanak, olly kapósság és divat, mellyet B. úr kettőztetett termékenységgel viszonoz. 1835beli termékei: *le Père Goriot; le Lys dans la Vallée; la Fleur des Pois;* 's végre *le Livre Mystique*', melly utóbbiról valaki elmésen azt mondá, hogy a' publicum e' könyvben több mystificatiot fog találni, mint mysteriumot.

Sand asszonyság' románjai kevésbbé bonyolt természetűek 's világosb philosophiai színezettel birók mint B. uréi; csaknem mindenikben eléggé általáiszik a' theoria, 's a' következkezmény, mellyre vezetnek, könnyen felfogható. De említhetem-e Sand a', nevét a' nélkül, hogy keseregjek azon ártalmas befolyáson, mellyet ezen első rendű elme a' fiatal értelmeken gyakorol? Soha, J. J. Rousseau óta, a' csalokoskodás nem szólott több bájjal, az erkölcstelenség több csábitással. Azonban, legújabb műveiben 's jelesül *André*-ban Sand a., ugy látszik, megszünt ártalmas tanítmányi' hirdetésétől 's botránytalan festményekben nyugszik ki a' felforgatás' hivatásától, mellyet magának kitűze.

A' *történeti* román, mellyet W. Scott' génieje egygyé tett a' legszebb literaturai divatok közül, már régóta meghonosúlt Francziaországban. E' munkanemben a' képzelet és tudomány egyesítik erejöket a' multnak hathatósb előidézésére. A' romániró' ecsetje 's a' történetiró' vésője itt szövetkeznek. De hogy e' szövetségből remekek támadjanak, szükség, hogy tökéletes súlyegyen uralkodjék az iró' poetai és kritikai értelme közt; szükség, hogy ennek képzelete eléggé erőteljes legyen, le nem bágyadni a' tudományosság' terhe alatt 's mégis eléggé tanítékony, annak jármát elviselni. A' tehetségeknek illy szerencsés mérséklete kétségkivül igen ritka lehet, minthogy azon számos historiai románok között, mellyek 15 év óta megjelentek, *Hugo V.* úr' *Notre-Dame de Paris*-ja, *'s Vigny A.* úr' *Cinq-Mars*-ja az egyetlenek, mellyeknek, mint hiszem, hosszabb életet igérhetni. — Az 1835ben megjelentekre szorítva itéletünket: ezek' egy része már el van, egy része még nincsen elfeledve. Mi jövendő várja az utóbbiakat: olly titok, mellyen nem akarok keresztül hatni, elég, itt feljegyeznem, hogy azok ma még kapósak és kelendők.

Névszerént *Dumas* Sándor úr' *Isabel de Baviére*-je álthágja a' historiai román' egyik fő törvényét, az egységet. Ezen szerzeményben nincs középpont; nincs egy uralkodó és

fő életpálya, mellyhez és melly alá simúljanak a' másod vagy mellék életpályák. Dumas úr ügyesen szedé rendbe a' chronikákat: ez minden. *Isabel'* stylusa rohanó és forró, de egyenetlen, és apró hibákkal elhintett, mellyek a' hirtelenkedett kéznek tanúi.

Delatouche úr igen deli és eszes iró, 's épen nem csudálkozom, hogy *Grangeneuve* czímü románja szerencsét tett, noha a' munka sok tekintetben gáncsolható. A' részletek' érdemei megbocsáttaták a' szerkezet' gyengeségét, a' cselekvés' lankadtságát 's a' historiai szinezet' hamisságát.

Guiraud úrnak *Flavien* vagy *de Rome au Désert* czímü románja az idén kiadott valamennyi historiai románok közül talán legjobban fogja kiállani az idő' próbakövét. E' munkát a' mi könnyen feledő korunknak a' tárgy' nagysága, a' meglepő képeknek 's indító jeleneteknek sokasága, 's leginkább az általa kifejtett szép historiai theoria ajánlják.

Guiscriff, vagy *Scènes de la Terreur dans une paroisse Bretonne*, egy fiatal irónak, *Carné* úrnak, munkája, ki mint publicista érdemlett hirben áll. Guiscriffnek érzésteljes situatioi vannak, characterei jól körzöttek, és stylusa maga a' szilárdság és természet.

Minekutána *Vigny* úr, *Stello*-jában, a' költőnek természetét fejtegette 's társaságunkbani helyezetét keseregte volna, most egy másik jelenkori pariának, a' katonának, természetét 's társaságbeli helyezetét akará kimutatni. A' *Servitude et Grandeur militaires* három elbeszélést foglal magában, mellyekben Vigny úrnak szokott tehetségei és tulajdonai csillognak: a' formák' válogatott egyszerüsége, 's csendes és mély érzete a' charactereknek, mellyeket rajzol, 's a' történeteknek, mellyeket beszél. A' szerző, miután minden fő szempontokból láttatá azon állapotot, mellyet a' katonának az állandó hadak' mostani rendszere ad, egyetlen gyamolául sorsa' szigorusági ellen nem nyujt neki egyebet a' kötelesség' 's lekötött eskü' eszméinél, mellyeket ezen egy szóval fejez ki: *becsület*. A' becsület tehát Vigny úr szerint a' hadnak igazi istene, az egyetlen, mellynek tisztelete nem csökken, 's mellynek oltára szilárd pontnak látszik azon szomorú tengeren, mellyen minden hiedelmek elenyésznek. — Ez a' vég következmény annál sajnosabban jő, minthogy Vigny úrnak literaturai multja mást hagya reménylenünk. De, ugy hiszszük, meg fogja azt czáfolni egy más toll, melly nem fog annyira sietni, mint most a' mienk, 's melly könnyü szerrel ki fogja mutatni Vigny ur' katonavallásának üres- és elégtelenségét, 's melly a' katonának egy sok-

kal határzottabb, sokkal kényszerítőbb, egyszersmind sokkal vigasztalóbb törvénykönyvet jelelend ki, mint a' *becsületé.*

Ezekben kimerítém azon románok' sorát, mellyeket méltóknak tarték a' közönség' figyelme előtt újolag felvezetni. El kelle hallgatnom mindazokat, mellyeken a' vásári és sietö gyári munka' bélyegét találtam 's csak azon czélt, hogy a' henyék' és olvasótárak' étvágyát elégítsék.

II. *Utazások.* A' romániró' csillogó szüleményei 's a' történetiró' komoly szerzeményi közzé egy bizonyos munkanem helyezi magát, melly egyenlő mértékben fogadja el amazok' szinezet-elevenségét 's emezek' rajzcorrectségét; értem azon *utleirásokat és útazási emlékezeteket*, mellyeknek Chateaubriand úr olly csodálatra méltó mintáját adá. De, hogy az utazások által ihlett könyvek helyet foglaljanak a' literaturában, szükség, hogy az utas ne mindennapi utas legyen, hanem a' költészetnek és ékesszólásnak hatalmas ihlete lelkesítse elbeszéléseit, elevenítse leirásait. 'S e' tekintet tetemesen rövidíti az itt általam említendő munkák' sorát.

De Lamartine úrnak *Souvenirs d'un voyage en Orient* czimű utleirása bájoló olvasmány, csakhogy nem kell a' munkát ugy tekinteni, mintha az vég eredményeit foglalná magában azon zarándoklatnak, mellyet e' koszorús lantosunk a' keleten tetemes költséggel véghez vitt. E' hibás szempontból indulva ki, hoztak a' felől több birálóink olly kemény itéletet. Részemről, én szeretem azt hinni, hogy L. úr, midőn e' munkájában jegyzeteit 's benyomatait a' rögtönözés' (improvisation) pongyolájában 's csupán az időszerénti következés' rendében adá, inkább csak a' kiadó' türetlen kiváncsiságának engedett. Igen, engemet vigasztal azon nemény, hogy L. úr itt nem szórta ki egész kincsét azon új ideáknak és képeknek, mellyeket ő a' kelet' ege alatt gyüjtött, hanem inkább megtartá azoknak legtisztább velejét, hogy azt termékenyítse, érlelje, 's úgy zárja be egykor poetai pályáját, mint egy szép nyilányt zázunk be: egy diadalívvel.

Michaud és *Poujoulat* uraknak *Correspondance d'Orient* czimü utleirások valamint a' legkellemesb ugy a' legteljesebb is mindazok között, mellyeket eddig Konstantinápolyról, Syriáról, Palaestináról és Aegyptusról birunk. Itt a' figyelmezés' szelleme uralkodik inkább mint a' lelkesedésé, a' miért köszönettel tartozunk a' szerzőknek, mert a' keletről elég költeményink vannak már, ideje, hogy birjuk a' valóságot is.

'S itt, mielőtt a' szorosan ugy nevezett *költeményekre* áltmennék, örvendezésemet kell jelentenem *Toqueville* úrnak

azon szerencse felett, mellyet *De la Démocratie aux États-Unis* czímü munkája a' közönség előtt tett, 's melly szerencsét e' munkánál a' figyelet' lélekismeretessége, a' szándék' tiszteletet érdemlő egyenessége, az itélet' beható élessége 's a' stylus' nemes egyszerüsége egyiránt érdemelnek.

III. *Lyra és epos.* Messze, igen messze vagyunk már 1825től, azon időszaktól, midőn a' császárkori (*classica*) literatura, komolyan fenyegettetve állásiban, kétségbeesetten védé magát, ijat faraga minden fából, 's végre a' rohanókra Viennet úrnak *Epître aux Muses*-jét 's Jay úrnak *Conversion d'un Romantique*-jét dobá le. Tudjuk, miképen végződött a' tusa. Hasztalan hivatkozott a' császári literatura azok' dicsőségére, kiket elődeinek nevezett; nem levén mivel hágnia fel a' capitoliumba ön nevében, megbukott, 's kénytelen tanúja lett az akkorban ugy nevezett *romanticismus*' diadalának, melly azonban nem volt egyéb, mint a' tökéletes és általányos szabadságnak elve a' költészet és müvészet' tárgyában. De mihelyt ezen elv a' köz vélemény' hozzáállását megnyeré, mintha lánczairól szabadult volna le a' leggőgösebb 's legkülönczebb individualitásoknak egész serege; 's a' legtulságosb követelések gyakran a' legszükebb, legkorlátozottabb agyakban támadtak. Csak emlékezzünk e' legutóbb lefolyt évekre vissza. Hányan vevék az unalomnak vagy láznak, melly őket meglepé, izgatását költői hivatásuk' felébredésének! Hányam voltak, kik miután magok köré népet gyüjtöttek 's a' génie' helyzetében állottak ellenébe, a' vallásos csend és várás után egy pompás fattyuszülésnek spectaculumával ereszték el azt! Mi lett ebből? Az, hogy a' publicum kifáradt végre a' sok csalatásban, 's innentúl minden ismeretlen szózat gyanus lett előtte. Valóban, a' mai nap minden literatori ambitiók közül a' legszánandóbb az, melly a' költői repkény 's lantkoszorú után törekszik. Mindaz, ki a' költészetben keres hirt magának, bármilly jeles legyen tehetsége, viselni kénytelen elődei' bűneinek súlyát, 's egy megtompíthatatlan állhatatossággal kell felfegyverkeznie, hogy a' köz bizalmatlanságon erőt vegyen. Mert a' sok csalatás megkeményíté füleinket, 's mi nem akarjuk azokat többé semmi más költő' szavára hajtani, mint kinek multja kezes a' jövendőről, 's inkább hagyunk elelhalni a' távolban nehány édes hangot, mint hogy azok' felszedhetéséért a' vad és harmoniátlan hangoknak egész özönébe ütközzünk. Ez a' helyezet, mellyben vagyunk, 's ez az ok, miért én itt semmi nagy és új költői jövendőt nem üdvözölhetek; minden név, mellyet idézni fogok, régóta ismert 's kedvelt a' publicumtól.

Tastu Amable asszonyság 1835 elején egy kötet lyrai költeményt ada ki, melly itéletem szerént sem haladást sem csökkenést nem mutat talentumában; 's igy Tastu Amable asszonyság folyvást megtartja helyét korunk' múzáinak legelső sorában, *Girardin* Delphine és *Desbordes-Valmore* asszonyságok között.

Meg nem állhatom, hogy nehány sohajt ne áldozzam itten azon fiatal nantesi hölgy' emlékezetének, kit egy kora 's inségokozta halál nem régiben a' költészettől elemelt. Miértis nem tartják meg a' vidékek töredékeny hajadonkáikat; miért küldik öket Párisba, az iróknak e' forró keverékébe, hol mindenkor a' legerőtlenebbek hullnak el. Igy járt *Mercoeur* Elíza. — De legalább temettetése nem maradt tiszteletek nélkül, 's láttuk Atala' irójának nemes és merengő alakját a' szelid hölgy' sirjára hajlani.

Deschamps Antony úr igen rendetlenül ihlett költő, kinek fel kellene hagyni a' stylus' azon kicsapongásival 's a' lelemények' azon bizarságával, mellyeket csak egy mindenkép kitűnni akaró kezdőnek lehetne megbocsátanunk. Különben a' *Dernières paroles*-ban nehány darab van, tele kellemmel és melancholiával.

A' publicum ezelőtt *Barthélemy* és *Méry* urak' literatori testvériségének egy sereg költeményt köszönt, mellyeket leginkább erő 's harmonia jelelémek. A' két marseillei költő eleinte a' politika' veszélyes mezején a' gúnyirat' ostorát pattogtatá, mellyet előttök több okosság 's előrelátás forgatott. Utóbb a' *Napoléon en Égypte* czímü hőskölteményt adák. A' juliusi revolutio különszakasztá a' satyrának és eposnak e' két ikerét, 's ezentúl, öszvehasonlítván illető szüleményeiket, könnyen észre lehete venni a' ritka öszhangzást, melly a' kettő' költői természete közt uralkodik.

Nem kell itt szólanom Barthélemy úr' *Némésis*-éről, e' példátlan erőszakú darabról literaturánk' történeteiben, sem az ennél sokkal alantabb *Douze Journées de la Révolution*-járól; minthogy ezek 1835 előtt jöttek ki. Hanem említenem kell tőle az Aeneis' verses fordítását, mellynek első énekei ez évben jelentek meg. Barthélemy úr azt mondja, hogy őt Virgil' fordítására a' csodálatnak 's *háladatosságnak* kettős érzelme birta. Én merem hinni, hogy őt e' dologra csupán ez utóbbi unszolá, 's hogy azon akaratnak is, mellynek B. úr jelenleg mit sem tagadhat meg, tetemes része van ezen vállalatban. Ehhez kell adnom még, hogy fordításán, noha az jobb mint Delille-é, a' mi nem sokat mond, meg van a' hidegségnek és

nyügnek azon bélyege, melly a' parancsolt munkáknak szokott tulajdona. — Több melegség és élet van a' *Cinquiéme anniversaire* czímü költeményben; de szép volt a' tárgy is, szép annak is, ki ex officio költő. — B. úr, ki csak második rangban áll mint költő, talán a' legelső verselőink között. Lehetetlen több könnyüséggel és simulékonysággal bánni a' költői nyelvvel, jobban ismerni annak minden kincsét, 's több változattal, egyszersmind természetességgel rimelni, mint ő.

Méry úr' költői pályája, mióta B.-től elvált, csendes volt és bántástalan. Nagyobb költeményeket vagy köteteket nem adott ki, csupán apróbb darabjait közlé koronként a' Revue de Paris. Legújabbjai közt a' *Madame Laetitia*-hoz irt óda, 's a' general *Allard*-hoz intézett allocutio, jelesek. Méry úr ugyanazon módot tartja a' verselésben, mellyet Barthélemy, csakhogy ő nem olly vagdalt (incisif) és nem olly rohanó (véhément).

Kevés költőt ismerek több tehetséggel áldottat mint *Musset* Alfred úr. De miért él ő vissza olly gyakran dús organisatiojával? Minek ez ugrándó szesszenések, 's minek e' rendetlenül csapongó képzelet, melly majd a' naivet szereti egész' a' leglaposabb prosához ereszkedésig, majd ismét könnyü szerrel a' legihletesb 's legharmoniásb énekig emelkedik? Milly szerencsések volnának M. úr' olvasói, ha ennek minden balládjai a' *Lucie* és a' *Nuit de Décembre* czímüekhez hasonlítanának!

És itt *Hugo* Victor úrnak *Chants du Crépuscule* czímü lyrai gyüjteményéhez érkeztünk. Méltán gáncsolák a' költőt, hogy ő egy jelentés alá huza sok olly darabot, mellyeket csak különböző ihletek szülhettek. Nem függhet tőle, *egy* költeménynek tekintetni több olly éneknek egyesületét, mellyeket csak erőszakos társítás közelített egymáshoz. Hugo úr, mint minden iró ki sokat tehet, de ki még többet mer mint tehet, általában vagy egy vakbuzgó lelkesedésnek vagy egy ádáz rágalomnak és becsmérlésnek szolgál tárgyául; reá nézve a' nyugodt és részrehajlatlan becslők egy észre alig vehető kisebb számot alkotnak. Megszokván e' tulságokat, Hugo úr is gyakran haragudott 's kéjelgett egyszersmind, 's minthogy birálóit imádóira 's üldözőire szokta felosztani, ezentul is mindazt, ki szüleményeit hidegvérrel itélendi 's tartózkodva csodálandja, ő amaz utóbbiak sorába fogja vetni. De olly kritikának, melly hasznos befolyást kiván gyakorolni a' literaturára, nem szabad elfogultsággal lenni ez vagy amaz iró' elkényeztetett érzése iránt, 's mindaz, mit jogképen kivánhatni tőle, csak annyi, hogy ne legyen tiszteletlen az eltévedett génie iránt, 's taná-

csai, mellyeket annak nyujt, ne legyenek keserűk. Én is tehát megválasztom Hugo úrnak e' gyüjteményben foglalt darabjait, 's midőn jelességet 's elsőbbséget tulajdonítok némellyeknek, a' többit azon árnyékban kell hagynom, mellyet azok megyőződésem szerént érdemlenek. Van e' kötetben nyolcz vagy tiz darab, mellyeknek őszinte csodálója vagyok: illyen a' *Noces et Festins*, illyen a' *Dans l' église de* ***, illyen a' XXVII., XXIX., és XXXIIdik ének. A' többi nem igen látszik nekem méltónak Hugo úr' poetai multjához; a' szép versek bennök ritkák, 's az elszámlálásokkali visszaélés néha fárasztóvá teszi azoknak olvasását.

Általában szólván, a' lantköltészet ez évben mintha egy mély lankadtság' állapotjába volt volna merülve. Azonban nem szabad elfelednem egykét szerencsés kezdőnek nevét, kik szép jövendővel kecsegtetnek. Ezek *Maurice* Justin úr és *Favier* kisasszony. Az *Au pied de la Croix*, 's a' *Les Chants de l' ame* nemes és szép ihletek' szüleményei. Szerencsétlenül, a' többi sok versben, mellyeket olvasánk, sehol sem találtunk tartósb és hatalmasb lélekzetet, mindenütt csak gyenge és rövid lihegést, sehol egy tiszta és bő hangú éneket, mindenütt csak töredezett melodiát 's megszakadt sohajokat.

Azt fogjuk-e következtetni ebből egy elmés kritikussal, hogy a' poesis elhagy minket 's elhagy azért, mivel nincs többé mit mondjon? Azt tartom, ne siessünk illy szomoru következtetéssel. Nem sokára *de Lamartine* úrnak olly türetlenül várt költeménye 's *Edgard-Quinet* úrnak *Napoléon*-ja világot fogtak látni. [1]

IV. *Drama.* Mostankori dramairóink közül csupán a' következő négy érdemelhet literaturai vizsgálatot: *Dumas* Sándor, *Hugo* Victor, *de Vigny* Alfred, és *Delavigne* Kazimir.

Dumas úr' szerzeményeinek uralkodó bélyege a' cselekvés' sebessége. Az ő dramája igen ritkán lankad, többnyire, sőt szinte mindig, erőteljes ruganyokon épül, mellyek a' jeleneteket növekedő rohanással űzik a' vég kifejlés felé. A' szerkezet és kivitel' ezen elevensége kétségkivül igen becses tulajdon a' színen, miután az egymaga elég volt Dumas úr' munkáinak sikert eszközleni. A' sokaság, elragadtatva a' dramai hatások' csörgetege által, nem bir többé elég hidegvérrel, szigoruan számot kérni a' szerzőtől a' beszéd' hevéről 's

[1] Azóta mind Lamartine úr' *Jocelyn*-je, mind Quinet úrnak fennevezett hőskölteménye megjelentek 's a' franczia költészet' publicumától messze viszhangzó tapsokkal fogadtattak. *Cs.*

a' használt eszközök' vaskosságáról. Dumas úr kétségtelen tehetséggel bir a' dramai nemben, mellyet szintolly helytelenül dicsértek, mint helytelenül becsmérlettek mértéken tul. Hogy őt igazságosan birálhassuk, egyiránt távol kell állanunk Nodier úr' hizelgő előbeszédétől [1] 's Granier de Cassagnac úr' marczona feuilletonitól. Egyébiránt Dumas úr 1835-ben nem adatott semmi új darabot.

Angelo vagy *le Tyran de Padoue* Hugo úr' leggyöngébb dramai müvének tartatik. Ha sokat is kell még a' darabban csodálni, sokat is lehet abban gáncsolni. Egyfelől rettentő helyzetek, erőteljesen adva, 's hatalmas szenvedélyek, ügyesen ellentétezve; másfelől szembeszökő valószinetlenségek 's a' rugonyoknak vastagsága, gyakran gyermekisége; végre a' stylus hajlékonyság és természetesség nélkül, 's kétségkivül a' classicusok' periodusaitól irtózás miatt, apró mondatokra vagdalva 's interjectiokkal elhintve. Mi a' darabnak erkölcsi czélzását illeti, az engem egy általányos észrevételre vezet. Midőn Hugo úrnak valamelly dramája adatik, kiki lát abban inkább vagy kevésbbé indító képeket, mellyek több vagy kevesebb hivséggel 's szerencsével vegyített historiai szinezetben egymás után legörögnek; de én nem látom, hogy igen keresné valaki azon uralkodó ideát, mellynek ihlete alatt a' szerző dramaját teremté, sem azon philosophiai czélt, mellyet ez, vélhetőleg, magának kitűzött. Később a' darab kinyomatik, 's most Hugo úr egy rendszerint igen szép, elő- vagy utóbeszédet függeszt hozzája, mellyben panaszkodik, hogy őt nem értették, — 's csak itt adja müvének azon lelket, melly azelőtt abban nem lakozott. Én ugy tartom, azon dramairó, ki darabjához csak annak adatása után ir előbeszédet, hogy ebben a' darab' ideáját kijelentse, önmagát itéli el. Mert mindennek, ki a' sokasághoz szól, legelső kötelessége magát azzal megértetni, nem pedig talányképen vetni ideáit annak elejébe.

Vigny úr' *Chatterton*-je meglepőleg eltér Dumas és Hugo Victor urak' dramai mintáitól mind a' külső pompának tökéletes nélkülezése, mind a' jelenetek' szerkezetének rendkivüli egyszerüsége által. Köszönettel tartozunk Vigny úr iránt, hogy visszahozá a' spiritualismust a' dramába, melly már egészen vér- és sárkeverékké kezde fajulni; hogy inkább akará a' lélek' zivatarjait festeni elénkbe a' szinen, mint a' test' rángatózásait, 's hogy, egy szóval, inkább értelmünkhöz és szivünkhöz akart szólani, mint érzékinkhez és idegeinkhez. Bátorítva *Chatterton*' kedvező fogadtatása által, maradjon meg

[1] Dumas ur' minden munkái (Oeuvres complètes) előtt.

Vigny úr tovább is a' pályán, mellyet magának nyita, 's az ő példája talán meg fogja dramairóinkat győzni a' felől, hogy a' maradandó szinmüvek nem a' láznak, hanem a' lelki csendnek és reflexionak szüleményei, melly egyedül képes az irót az emberi sziv' tragicus mélyeibe levezetni.

Az vala mondva, hogy Dumas, Hugo V. és de Vigny urak a' cselekvésnek, spectaculumnak és gondolatnak képviselői a' dramában, 's hogy, ha majd e' három typus el fog enyészni 's mind a' három egybe olvadni öszve, csak akkor lesz majd nekünk tökéletes dramaköltőnk. Ez azon formulázás és abstrahalás' szükségének nyelve, melly a' transcendentalis kritikának sajátja. Azonban e' három szó: *cselekvés*, *spectaculum*, *gondolat* nem kevés pontossággal jegyzi azon tulajdonokat, mellyekben a' most nevezett három iró egy a' másik felett jeleskedik.

Azon pillanatban, mellyben irok, *Delavigne* úr' *Don Juan d' Autriche*-je teljes fényében áll színi sikerének. A' szerző ez úttal elhagyá a' zengő alexandrínt, 's diadalát a' prosa' meghittebb kelleminek akará köszönni. Delavigne úr' minden darabjának adatását tapsokkal fogadá a' közönség, kivéve az ogy *Princesse Aurélie*-jét, 's, a' mi ritkább, csaknem mindnyáan fenmaradtak a' repertoriumon. E' saját és ritka színirói szerencse engemet nem lep meg. Legelőször is meg kelle hálálni Delavignre úrnak azon tiszteletet, mellyet ő a' publicum iránt az által mutat, hogy csak lélekismeretesen kidolgozott 's kisimított munkákat léptet szinre. Továbbá meg kelle ismerni az ő versezetének deliségét, melly, kevesebb kellemmel 's több coquetteriával, Voltaire' verseire emlékeztet. Egyébiránt Delavigne úr nem igen dús alkotással bir a' színirászatra; ő csak alacsonyabb fokon birja Dumas úr' hevét, Hugo úr' képzeletét 's Vigny úr' analyticai tudományát. 'S ime, maga e' középszerűség szolgált neki. Menten azon tyrannismustól, mellyet az irón valamelly hatalmasb tehetség' főuralkodása gyakarol, D. úr egy harmoniás egészszé olvasztá másod rendü tulajdonait, 's nézőit, hogy ugy mondjuk, egy szelid világú 's közép mérsékletű levegőbe helyezé, melly igenis tetszik a' nagyobb számnak, mellynek kedvesebben esik a' szende érzékenyülés, mint a' rögtön borzadás és villanyi rázkódtatások. A' mi több, D. úr egy tökéletes udvarnok gyanánt mindig előre kikérdezte 's puhatolta a' publicum' izlését. Eleinte a' régi iskolának levén társa, lassankán odább-odább emelé sátorát, a' mint az új iskola a' köz pártolásban előhaladt. *XI. Lajos* a' legelső lépés volt, mellyel D. úr a' classicusok' ös-

vényin túl lépett; *les Enfans d' Edouard*-ban már tovább ment, 's *don Juan d' Autriche*-ében tökéletes a' dramai ecclecticismus. Valóban, a' publicum keveset is gondol az iró' történeti elő- vagy hátralépésivel, 's elejti vagy megtapsolja a' darabot a' nélkül, hogy kérdené, Aristotelestől vagy Shakespeartől jön-e az unalom vagy gyönyör, mellyet érez. Szóval: Delavigne ur minden dramairóink közt a' legdelibb (élégant), legügyesb és legszerencsésb; ő a' szinnek igazi Delaroche-a.

V. *Kritika.* Áltmegyek a' kritikára, melly sohasem fogott tágasabb helyet literaturánkban, mint az utolsó 15 év óta. Kevés hires irónk van most, ki a' *feuilletonon* [1] ne kezdte volna, 's ki hirének ezen bölcsőjéhez időnként vissza ne térne. Minden napi-lap 's minden folyóirat mellett bizonyos számu birói hivatal áll, mellyeket forrón kiván az iróság, mivel itt a' már ezen hivatalt birók egyiránt kielégíthetik antipathiájokat 's kegyeléseiket. Sokat kellene itt mondanom azon a' tárgytól egészen idegen befolyásokról, mellyek e' literaturai biráknak egyenességét 's igazságszeretetét naponként megingatják; de ez nekem itt nem tárgyam, és sietek inkább megnevezni a' jeles férjfiakat 's munkáikat, mellyekkel 1835ben a' kritika köztünk dicsekhetett.

Én négy módját ismerem annak, miképen lehet érteni 's gyakorolni a' kritikát, és megkülönböztetem: a' benső, a' theoriai, a' tudós, és végre, a' classica kritikát.

Azon kritika, mellyet én *bensőnek* (intime) nevezek, a' biographia' nyomdokin jár, nem választja el az irót az embertől 's amazt emez által világositja fel. Kiki látja, hogy ezen birálati módot csak nagy nevű 's tettü férjfiaknál követhetni, különben a' legelmésb vizsgálat is csak meddő mezőre lenne vesztegetve. Igy meg kell ismerni, hogy semmi sem lehet érdekesb, mint egy nagy nevü iró' életének 's munkáinak egyszersmindi birálata. *Sainte-Beuve* ur' keze alatt e' benső kritika a' tökélynek eddig nem ismert fokára hága fel. Hogy csak ez idei munkáit említsem, az ő studiumi Molière, Staël asszonyság, Vigny ur és Bayle felett meghaladnak minden várakozást az észrevételek' finomsága- 's a' tagolat' mélységére nézve; csakhogy én az ő stylusát néha egész' a' villogásig ragyogónak 's egész' a' keresettségig elméskedőnek találom.

A' csupa *theoriai* kritika természeténél fogvást dölyfös, kirekesztő, kérlelhetetlen, elvont 's, hozzá adnám, unalmas, ha nem félnék balul itélni, midőn személyes érzeteimet általányosítom. Minden uj munka csak ujabb kiindulási pontúl

[1] Journali és folyóirási kritikán. *Cs.*

szolgál a' theorizáló kritikusnak *saját* nézetei' kifejtésére a' felvett tárgy felett, 's ő, ezek' kaptájára huzva a' könyvet, nem késik kinyilatkoztatni a' szerzőnek, hogy a' terv, mellyen ez munkáját épitette, rosz, hogy nyomorú módon rontotta el a' legszebb tárgyat; 's végre felsohajt, hogy ezek a' mai irók egyenként 's egyetemben milly gyengék, milly tehetetlenek! Ez a' nyom, mellyet a' theorizáló kritikusok rendszerént követnek. Igaz, vannak köztök sok behatással és philosophiával biró férjfiak; de tapasztaljuk, hogy valahányszor e' módszer gyengébb kezekbe esik, a' szigoruság és haragos gőg, mellyel e' bölcs urak a' munkákról szólnak, szintolly nevetséges mint kiállhatatlan. Legnagyobb hibája a' theoriai kritikának az, hogy igen magasra csigázott követelései miatt sikerét elveszti. Mutassátok ki az irónak gyengéit, 's ő azokból fel fog épülhetni; jeleljétek ki a' foltokat könyvében, 's ő azokat el fogja tüntetni; de ha ti követ kövön nem hagytok müvében, ha tetőtől talpig felforgatjátok azt, 's azt kivánjátok tőle, hogy ő tehetségét épen azon mintába szorítsa, mellyet ti nyujtatok neki: akkor illy kicsapongó kritikátokat nem fogadja el az iró sem részben sem egészben, 's az minden gyógyító erejétől elesik. — Mint legjelesbeket theoriai kritikusaink között megnevezem *Planche* Gusztáv és *Granier de Cassagnac* urakat, kik azonban, mint irók, semmi más tekintetben nem tartoznak egy sorba.

Harmadik neme a' kritikának a' *tudós* kritika. A' tudós kritikus, midőn valamelly munkáról számot ad, legelőször is elszámlálja azon kutfőket, mellyekből az iró merített 's az anyagokat, mellyeket használt vagy használni elmulatott; ezután következik tökéletes sora azon szerzőknek, kik ugyanazon tárgyról irtanak, illető érdemeiknek latolatával, 's az egész elhintve anekdotákkal, mellyekre néhol vala szükség, néhol nem vala semmi szükség. Csak akkor, ha már az olvasottságnak és tudomásnak mindezen pogyásza előrebocsáttatott, adatik, ha csakugyan adathatik még, hely a' munkának, melly annak öszvehalmozását okozá. — Igen sok elmésség üldözé e' tudós kritikát, de a' mi épen nem gátolhatá, hogy a' publicum a' kritikának e' nemét kegyelje. 'S miképen is lehetne ez különben, miután annak olly jeles képviselői vannak, mint egy *Nodier* Károly, *Weimar* Loève, *Chasles* Philarète és többek. A' publicum igen jó birája saját érdekének, 's miután a' sajtót olly igen termékenynek látja, természetes, hogy barátságos indulattal viseltessék azok iránt, kik őt egy izetlen könyv okozta unalomért egy felőle irt érdekes és tanuságos czikkelylyel vigasztalják.

Végül következik az általam ugy nevezett *classica* kritika, igy nevezett azért, mivel csaknem egyedül ez vala szokásban, mielőtt a' sajtó a' nyilványosságnak olly tágas tért nyitott, millyennek most mi vagyunk tanúi. Ezen kritikának természete, lapról lapra, szakaszról szakaszra, darabról darabra követni az irót, kijelelni ut közben mindazt, mi dirséretet vagy gáncsot érdemelt, 's végre, midőn a' könyv' végére jutottál, arról egy általányos itéletet mondani. Mint látható, az illyes kritika nem emeli magát a' könyv' elejébe, nem uralkodik a' művön, mellyet birál, 's nem akarja azt ujjá szerkeztetni, hanem olylyannak veszi azt a' millyen, az iró' nyomdokán jár, 's hogy jobban megitélhesse a' könyvet, az iró' körébe és szempontjába teszi magát. Kétségkivül ez a' módszer a' legtökéletesb 's leginkább felel meg azon ideának, mellyel a' kritikáról lennünk, 's a' czélnak, mellyet ennek szükségképen követnie kell. Egyszersmind ez a' legszerényebb kritika, 's meg kell jegyeznünk, hogy legnagyobb iróink csaknem mindenkor ezt követték. Ez vala Voltaire-nek, ez Marmontelnek, ez La Harpe-nak és Dussault-nak kritikája, kiket most, mint hozzájok legméltóbb onoka, *Nisard* ur utánaz.

Csak most veszem észre, hogy kritikusainknak egy leghiresebbike 's bizonyosan legtermékenyebbje, *Janin* Gyula ur, osztályimon kivül maradt. Ennek oka az, mivel valóban szinte lehetetlen egy valamelly rendszerhez csatolni a' kritikai lapoknak csoda mennyiségét, mellyet Janin ur minden hirlapban 's folyó gyüjteményben kibocsátott. Másfelől igen nehéz, analysis alá fogni ezen pezsgő kritikai bőséget, melly a' kornak minden érdekesb tárgyai fölött szerte árad, 's e' mozgó és mindig eleven szellemet minden játékiban, ötletiben 's szelességeiben utól érni. Elég legyen tehát itt Janin urat mint ollyat ismertetnem meg, millyennek főhadi-szállásán, a' *Journal des Débats*-ban, mutatkozik. Itt ő, hetenként egyszer, audientiát ad mindazon iróknak, kik valamelly vaudevillet, vagy melodramot követtek el. Ha bünhödtetni akar valakit, akkor egy bohóskodó inventáriumát adja mindannak, mit a' darab magában foglal vagy nem foglal, 's azt igy a' köz nevetésnek tárgyául ereszti. Ellenben, ha pártolni akar valakit, ki neki megtetszett: oh, akkor keleti szinekben 's festői ecsettel előszámlálja az előadatásnak csodáit 's a' darabban fellépett szinésznek' tökélyeit. Szóval ő mindenkor égig emel, valahányszor porba nem sujt. — Mentsen isten engem annak vizsgálatától: micsoda befolyások alatt képződnek Janin urnak csodálata és becsmérlései; a' mit én itt tanusítani akarok, csak any-

nyi, hogy a' másod rendű szinházak' e' főbirája minden mértéken tul szeszélyes és állhatatlan; 's hogy ugyanő, midőn el akarja hagyni a' Journal des Débats' földszinét, hogy a' *Variétés* czikkelyig emelkedjék: akkor rendbe szedi öltözetének szokott pongyoláját, a' bohóskodások elmaradnak, 's csupán a' deli és szeszes iró, a' gyöngéd és finom műtagoló szólamlik meg. — Ha Janin ur mindig illyennek mutatkoznék, ha ő nem vesztegetné venáját holmi vaudeville- és daljátékirók elleni nyomorú harczokra, 's komoly dolgokra használná gyönyörű talentumát: akkor ő csakhamar dicsőséggel fogná letorkolni mindazokat, kik őt már elkopottnak 's a' feledés' elejébe sietőnek állítják.

Az általam eddig megnevezett műbirók' nyomába egy sereg fiatal iró tolakodik, kiknek a' publicum által már ismert és megismert tehetségök azt igéri, hogy kritikai jövendőnkben nem marad semmi hely üresen, semmi veszteség kipótolatlan. Illyenek, hogy csak azokat nevezzem, kik épen eszembe jutnak, *Guéroult*, *Gozlan* Leo, *Toussenel*, *Poujoulat*, *Luchet*, *Pyat*, *Fortoul*, *Ozanam* 's több urak.

A' mi időszaki gyüjteményeink már régóta kiléptek a' literaturai kritika' szük köréből. Philosophiai értekezetek, erkölcsstudiumok, historiai munkák, útleirások, dramai szerzemények, sőt egész románok teszik most ezeknek főbb 's legszokottabb tartalmát, a' napi termékek' bírálatának csak nehány lap maradván szánva benök. Azonban épen gyüjteményekben, inkább mint a' napi-lapokban, mutatkokik a' komoly és lélekismeretes kritika, 's itt őlt ez magára legdelibb 's legcorrectebb formákat. Valóban ez a' hely mind czéljára mind állapotjára nézve legkedvezőbb. Ugyanis itt a' kritika egy válogatott közönséghez, értelmesb és figyelmesb olvasókhoz szól, ollyakhoz, kik miután róla az ujdonság' virágit leszedék, nem sujtják el őt egy igazságtalan holnappal, hanem inkább tiszteletes asylumot nyujtanak neki könyvtáraikban.

A' kritika, köteles levén szemmel tartani a' literaturának mindennapi mozdulatit 's, ugy szólván, óránként adni ki annak egészségbulletinjeit, küldetésének e' részét csupán a' feuilletonokban 's nehány lapnyi czikkelyekben teljesítheti; de szűnóráiban mégis huzamosabban visszatekint a' multra, 's illyenkor tetemesb időszakot foghatván fel, hosszabb lélekzetet vesz 's egész könyveket szül. Illyeket hozott létre a' lefolyt év is, mellyek, mint hiszem, meg fognak maradni.

Igy *Viardot* Lajos ur egy derék kötetben szintolly szilárd és pontos stylussal mint sok értelemmel és tudománynyal fog-

lalá öszve *Spanyolország*' intézeteinek, literaturájának, szinészetének 's szépmüvészeteinek történetit. 'S e' könyv, noha csak a' *studiumok*' szük körébe szoritva, a' legteljesebb munka, mellyet eddig Spanyolországról, e' jelenleg olly érdekes házáról, e' tekintetekben birunk.

Igy *Nisard* urnak *Études sur les poètes latins le la Décadence* czimü munkája nemcsak egy valódi talentum', hanem egyszersmind egy reformatori erő és akarat' szüleménye. Öt, mint azon lelkes irót, ki annyi ékesszólással kele ki a' mostankori *könnyü literatura* ellen, illeté, egy sok gondú 's alapos tanultságú munkát állítani a' divatszerű müvek' hiusága 's pongyolasága' ellenébe. Én őszintén sajnálom, hogy e' czikkelyemnek mintája nem enged bővebb tagolásába ereszkednem Nisard ur' *Études*-jeinek; különben kifejteném, az észrevételnek mennyi finomságával, a' módszernek mennyi ujságával 's a' fordulatoknak mennyi változatosságával hányja ő fel Phaedrusnak, Senecának, Persiusnak, Statiusnak, Martialisnak, Juvenalisnak és Lucanusnak életit 's irásait, mindig elmés czélzatokat 's meglepő hasonlításokat húzva korunkra a' tettekből, mellyeket kifejt, az erkölcsökből, mellyeket leir 's a' literatori gyöngeségekből, mellyeket kijelel.

Végre, az 1835beli jelesebb kritikai munkák közzé kell számlálni a' következő, Németországról irt, négy munkát: *Au delà du Rhin*, *Lerminier* urtól; *Notices politiques et littéraires*, *Saint-Marc Girardin* urtól, melly könyv több, igen elmésen irt czikkelyek' gyüjteményét foglalja magában; *De l' Allemagne*, *Heine* urtól, ki igen ragyogó előadású, de nem épen mély gondolkodásu iró; — 's *Études sur Goethe*, *Marmier* urtól, kinek e' munkájáról a' sajtó igen kedvezőleg itélt.

Francziából.

CSATÓ Pál.

VEGYES KÖZLÉSEK.

1. — *Romai felirások Sopronban.* — Báró Ocskay Ferencz urtól a' m. T.-Társasághoz érkezett tudósítás szerint, Sopronban 1831. Oct. 19. Cenek Mátyás polgár, a' séta mellett álló 622 szám alatti háza' kertében, bizonyos gazdasági czélra vermet ásatván, egy igen jól fenntartott romai sírkő találtatott, mellynek magassága 6, szélessége $2\frac{1}{2}$, vastagsága fél láb; 's felső felében három emberi alak látszik húnyt szemmel, szívre tett kézzel; mellig 's csekély emelt műben. Ezek alatt néhány arabeszk; 's még alább a' felirás, mellyet a' tudós beküldő így olvas (a' nagy betűk ott állanak a' kövön, a' kicsinyek b. Ocskay' pótlékai):

Aulus TERENTIVS,
Auli Filius DENTO, ANnorum XX;
Aulus TERENTIVS, Auli Filius
MARTIALIS, ANnorum XV;
IPic Siti Sunt; NATI SALO-
NIS. IVLIA TITIA, Titii Filia,
MATER Vidua, FILIIS SVIS
ET SIBI Posuit.

A' Tudóstársaság' felszólíttatására tiszteleti tag Jankowich Miklós ezen emlékről előadván véleményét, annak olvasásában annyiban tér el b. Ocskay Ferenczétől, hogy a' IP-t az utána következő SS betűkkel nem *Hic Siti Sunt*, hanem *Hic Positi Sunt* olvassa, a' millyen értelmet a' IP monogrammának a' valódi romai iuris consultusok, és utóbbi kőirások' magyarázói tulajdonítanak. Ugyanez a' következőket mondja még véleményében:

„Becses ezen emlék hazánkra nézve több tekintetekben; ugymint: hogy a' nevezetes *Terentia* és *Titia* romai nemzetségeket előbb Dalmatiában Salona városában, melly most Spalatumnak hivatik, telepedetteknek, és utóbb Pannoniába feljötteknek említi; hogy az egyik gyermeknek *Dento*, másiknak *Martialis* cognomeneket tulajdonít, mert a' romaiaknak közönségesen három nevök levén, *praenomen*, *nomen*, és *cognomen*,

az utolsó szerzette minden nemzetségekben a' személybeli különbözést. DENTO nevezettel a' tudós beküldő azt kivánná jelentetni, hogy a' gyermek *fogas* vagy *nagyfogu* lett volna. De ezen ige a' legtökéletesb deák dictionariumokban is, u. m. Roberti Stephani Thesaurus Linguae Latinae, c. animadv. Ant. Birii, Basil. 1740. in fol. vol. VII.; és Fabri, Thesaurus Erud. Scholasticae c. not. Gessneri, nem találtatván, Muratorius, Gronovius, Gruterus' inscriptioi közt is hiában kerestetvén, tőlem megkurtítva előadottnak lenni gyaníttatik DENTOSVS helyett, melly romai szóval már Ovidius is élt Fastorum libro V., midőn a' fűső' fogairól ezt mondja: *Dentosam crinem depexere buxo.* Azonban a' kőfaragók' vigyázatlansága által történhetett is ollyan hiba, hogy a' DENT helyett DENTO vésetett, és akkoron méltán *Dentatus*-nak olvasnám, 's állíthatnám, hogy Aulus Terentius DENTATVS ollyan gyermek volt, ki fogával együtt jött a' világra, mikép M. Curius DENTATVS-ról irja Plinius libr. VII. cap. 16. E' volt azon híres romai vitéz, ki Tarentum városánál tengeri ütközetben Pyrhust diadalmasan meggyőzvén, tengeri hajóknak rezes orrozatából készült nevezetes oszlopot érdemlett. Az ifjabb gyermeknek MARTIALIS nevezete születése' napjától adatott, hogy t. i. Marsnak szentelve volt napon, vagy a' midőn a' nap azon égi csillagzatban volt, született.'

Közöltetvén a' beküldővel e' megjegyzések, azt jelentette, hogy a' kérdéses DENTO szót Carrach János Fülöp' szótárában (Thesaurus linguarum latinae et german-scholastico-literarius; Viennae, 1777. 8. maj. Pars I. I. 457.) feltalálta, melly szerint: *Dentatus* 1. der Zähne hat; 2. metaph. dentata charta, Schmähschrift; 3. zackig. *Dento, onis;* m. Langzahn, Grosszahn; *Dentosus;* zackig, mit Zähnen; — 's így ha Dentatus és Dentosus némelly irók által ‚nagyfogu' értelemben használtatnak is, azok sajátkép még is csak *fogast*, *kinek foga van*, tesznek; Dento pedig kirekesztőleg nagy vagy hosszu fogút.

Ugyanazon tudós férfiu közli egy, a' soproni városház' udvarában található sírkő' felirását, olly jelentéssel, hogy ez, az 1775diki nagy tűzi vész' alkalmával annyira megrontatván, hogy alig látszanék néhány betűje, a' gondos városi tanács által egy más kőre vésettetett, melly jelenben mellette látható. Ezen e' sorok állanak:

Quod pone visitur, Militis Romani
Monumentum in horribili incendio

Quo haec Civitas A. CIↃIↃCCLXXV. d.
28. Nov. conflagravit
Collabefactatum et obliteratum
Olim a Lazio in ruderibus templi hic observatum atque integre ita traditum est:

M. VIBIVS
C. F. ANIESIS
VET. LEG. XV.
APOL. AN. XXVI.
H. S. E. T. F. I. ARBI
TER. L. LARTI.
ET. T. MVRSI. H.

B. Ocskay' olvasása: Marcus Vibius Caii Filius Anniensis, veteris Legionis decimae quintae Apollinaris, Annorum viginti sex, hic situs est. Titulum fecit Iulius Arbiter Lucii Larti et Titi Mursi haeres. — Jankowich szerint, ki e' tárgyban az academia' elébe terjesztett véleményét még az 1832. Tud. Gyűjt. 2d. köt. l. 75—80 bocsátá közre, a' T. F. I. = Titulum Fieri Iussit; b. Ocskay nem tartja hihetetlennek, hogy azok ezt is jelenthetnék: Testamenta Fieri Iussit; mert u. m. ezen szavakat egészen kiirva is sok egyéb romai sirköveken olvashatni. — Ugyan Jankowich szerint VET. LEG. XV. teszen: „Veteranus Legionis XV.," 's azt, hogy mikép lehet 26 évü fiatal férfi, azzal mutatja meg, mivel Romában a' tiz esztendős katona már veteranus volt, Vibius pedig, noha 17 esztendő előtt nem lehetett katona senki, nem lehetetlen, hogy pártfogás által egy évvel korábban fogadtatott be. — Később b. Ocskay figyelmetessé tétetvén arra, hogy a' kérdéses felirat e' könyvben is: Inscriptionum Romanarum Corpus absolutissimum, ingenio et cura Iani Gruteri 'stb. 1616. fol. megvolna, azt annak 568d. lapján megtalálván, öszvehasonlitá a' soproni restitutioval, 's azt különbözőnek találta, nevezetesen itt a' XXVI helyett AN. XXC. állott. Ha így lett volna a' dolog, a' nyolczvan esztendős Vibius' veteranusságáról többé természetesen szó sem lehetett volna. Minthogy azonban Gruterus, Laziust idézi, ki után a' feliratot másolta; b. Ocskay Gévayt szólítá fel Lazius' megtekintésére (Commentationum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis bello acquisitis, constitutae 'stb. Basileae, 1550. fol.), hol a' felirat, lap 687., ekkép hangzik:

M. VIBIVS. C. F. ANIESIS
VET. LEG. XV. APOL. AN.
XXI. H. S—E. T. F. I. ARBI
TER. L. LARTI. ET. MVRSI. H.

Ebből kitetszik, hogy mind a' két, előbb említett másolat hibás; 's hogy, mivel teljesen lehetetlen, hogy egy 21 évü ifju veteranus katona lett legyen, Gévay azt véli, hogy a' XXI. alatt csak azon évek értetnek, mellyek' lefolyása alatt M. Vibius a' legioban vitézkedett, 's hogy itt a' VET. LEG. XV. és az AN. XXI. közt e' szó: MIL. vagy MILIT., melly más kőirásokban gyakran előfordul, gondatlanságból kimaradt. —

Ugyan Sopronban, Tóth fő-őrmester' özvegyének 619. szám alatti háza' udvarában, 1786 körül e' következő felirásu kő ásatott ki, 's egy pinczeajtó mellett befalazva látható. A' felirás, mint b. Ocskay Ferencz úr közli:

C. FARRACI. GL
AVCANIO. AN. L.
H. S.
C. FARRAX.
IVCVNDVS. PATRONVS.
POSIT.

Közli Dr. SCHEDEL Fer.

II. AZ UGY NEVEZETT PÓCSI SZŰZ MÁRIÁNAK KÉPE A' SZ.-ISTVÁNI FŐTEMPLOMBAN BÉCSBEN.

Nem sokaknak tünik szembe a' Sz.-István fötemplomban Bécsben az ugy nevezett *Pócsi* Boldogasszonynak képe; mégis márványoltára előtt már sok fohász emelkedett föl a' főtemplom' csendes szürkületében, 's a' hideg márvány sok könytől nedvesült. Pócsi Szűz Mária' képének kétségkivül azért neveztetik ez a' köz életben, mivel a' pócsi nevezetes bucsúhelytt (Szabolcsban) levő képéhez a' Boldogasszonynak igen hasonló, jóllehet annak nem másolatja. — Nem tudjuk a' müvészt, ki a' Szűz Mariának e' bécsi képét irta, 's szintugy nem a' helyet és az időt, hol és mikor készült. Van ugyan hire, mintha azt 1679. körül egy *magyar* müvész készitette volna, de ezt részszerént a' görög betük, mellyek a' kép alatt látszanak: $\overline{MP}\ \Theta\ \overline{\Gamma E}\ \overline{X\Sigma}$, részszerént a' byzanti stylus, melly Magyarországban a' 17dik században bizonyosan nem divatozott, meg-

czáfolják. — E' bécsi kép épen nem hasonlit Rafael' Madonáihoz, hanem inkább a' Szűz Anyának byzantiumi stylusban alkotott képeihez a' görög, szerb és orosz szentegyházakban. 'S épen azért olly nagy a' hasonlóság a' bécsi és pócsi képek közt, mivel a' pócsi kép is, melly az óhitüektől szintugy tiszteltetik mint a' római katholikusoktól, valóban byzantiumi remek. A' vonalmak a' bécsi képen igen szépek és gyöngédek: a' szemek nagyok, mint Junoéi, az orr hosszu és keskeny, a' száj hasonlólag keskeny és kicsiny. De szembetünő hasonlatossága van a' Boldogasszony' ábrázatának mind ezen mind más byzantiumi képeken *Szent Ilona'* (Konstantin császár' anyja) ábrázatával. Ezt a' hasonlatot már Goethe észrevette, ki *Kunst und Alterthum* czimü folyóiratában a' tárgyról igy szól: „*Man bemerkt an den* griechischen Bildern *noch immer einen geerbten Kunstbegriff und ein Traktament*[1] *des Pinsels. Auch hatte man sich gewisse* Ideale *geformt; woher sie solche genommen, wird sich vielleicht auffinden lassen. — Das Gesicht der Mutter-Gottes, näher angesehen, scheint der morgenländischen kaiserlichen Familie nachgebildet zu seyn.* Ein uraltes Bild des Kaisers Konstantin und seiner Mutter *brachte mich auf diesen Gedanken. Auffallend war die Grösse der Augen, die Schmäle der Nasenwurzel, daher die lange, schmale Nase, unten ganz fein endigend, und ein ebenso kleiner Mund*". —

Dr. RUMY Károly.

III. A' LEMÁSOLÁSNAK EGY LEGUJABB MÓDJA.

Érezvén, hogy rajzolóknak, festőknek és mérnököknek csak egypár pontnak p o n t b a n eltalálása is melly sok munkába és időbe kerül, 's hogy ettől munkájik' sikerére milly kimondhatlanul sok függ: ezen nagy fontosságu tárgyra elejitől több és több ugy nevezett lemásoló szereket 's mesterségeket iparkodtak az ahhoz értők kitalálgatni; mellyek valóban mind időre, mind pontosságra nézve sok nyereséget is nyujtottanak.

'S ime ezen lemásolás-módoknak egy uj nemét kivánom én is ezennel köz használatra előterjeszteni; melly ha nem épen nagy daraboknak egészen levételére tökéletesen használtatható

[1] Miért nem inkább *Behandlung?*

R—y.

is, de kisebbeknél mind egyszerüsége, mind szabatossága által némi figyelmet — reménylem — érdemelend.

Alapja ennek azon, a' mérnököktöl egyéb czélra is alkalmazott elv, hogy két nem-párhuzamos vonal' iránya által egy közös pont mindenkor bizonyosan meghatároztathatandó; ugy, hogy ha ezen két vonalnak iránya bizonyos előttünk, ha őket nem egészen a' pontig-öszvefutó hoszban, hanem csak némi részben birjuk is: egyszersmind már azon ponttal is birunk. Következésképp ha, valamelly pontoknak illyes, őket irányzó nem-párhuzamos vonalit ismerjük és birjuk, magokat a' pontokat is könnyen kitalálhatjuk. —

Az alkalmazásnak hosszas magyarázatja helyett lássuk a' dolgot egykét kimerítő példában:

Már ha az 1. képeni ABCD-én belöl levő ábrázolatot egy másik lapra akarom álttenni: ha a' levetetendő ábrázolat nem nagy lapon van, akkor azt egy nagyobb lapra rá alkalmaztatom; ha pedig nagyobb kiterjedésü laprol akarok valamit lemásolni, azon esetben egy ABCD formán kivágott lapot rá fektetvén, a' pontokat köröskörül a' példában kimutatott vonalrend szerint egyenként leszedem; melly megtörténvén, ezen kivágott lapot egy másik tiszta lapra helyezem, 's a' vonalpároknak egymást áltmetszésüket éles rajzónnal rendben megjelölvén, az ábrázolatnak minden kivántam pontjait birtokomban találom.

Ha a' lemásolandó lapot nem akarom a' jegybötükkel befirkálni, egy másik papirosra rajzolok szabad kézzel egy *olly forma* figurát, 's a' pontokat azon czövekelem ki a' jegybötükkel; ugyanezen pontoknak levételét azonban természetesen az eredetiröl eszközölvén.

Továbbá, ha a' lerajzolandmány csekélyebb terjedelmü, az őt elfogadandó lapnak csak egyik szélére huzok egy hoszt (l. 2. Kép), mellyen kivül a' vonalpárokat kijelölvén, a' kijelölés után leveszem, a' levétel után pedig ugyanezen vonaljegyzéket — már mint szükségtelent — elvágom tőle.

Ha pedig valamelly pont egy már ismert hoszra esik: ekkor az illy pontnak azon közös hosz már meglevén egyik vonalul, még csak egy másik vonalt huzok; péld. az 1. Képen meglevén már az 1, e hosz, melly a' bcd pontokra nézve is közös hosz, ezen esetben a' bcd pontokra nézve már csak egy-egy vonal leend szükséges. Igy példaul a' 4, c hosz' levételére a' közönséges szabály szerinti két pár = négy vonal helyett,

birtokomban levén már a' 4 pont, a' c pontra nézve pedig az 1 e közös hosz levén: a' 4 pontra nézve egyre sem — a' c pontra nézve pedig csak egyetlenegy vonalra van szükségem.

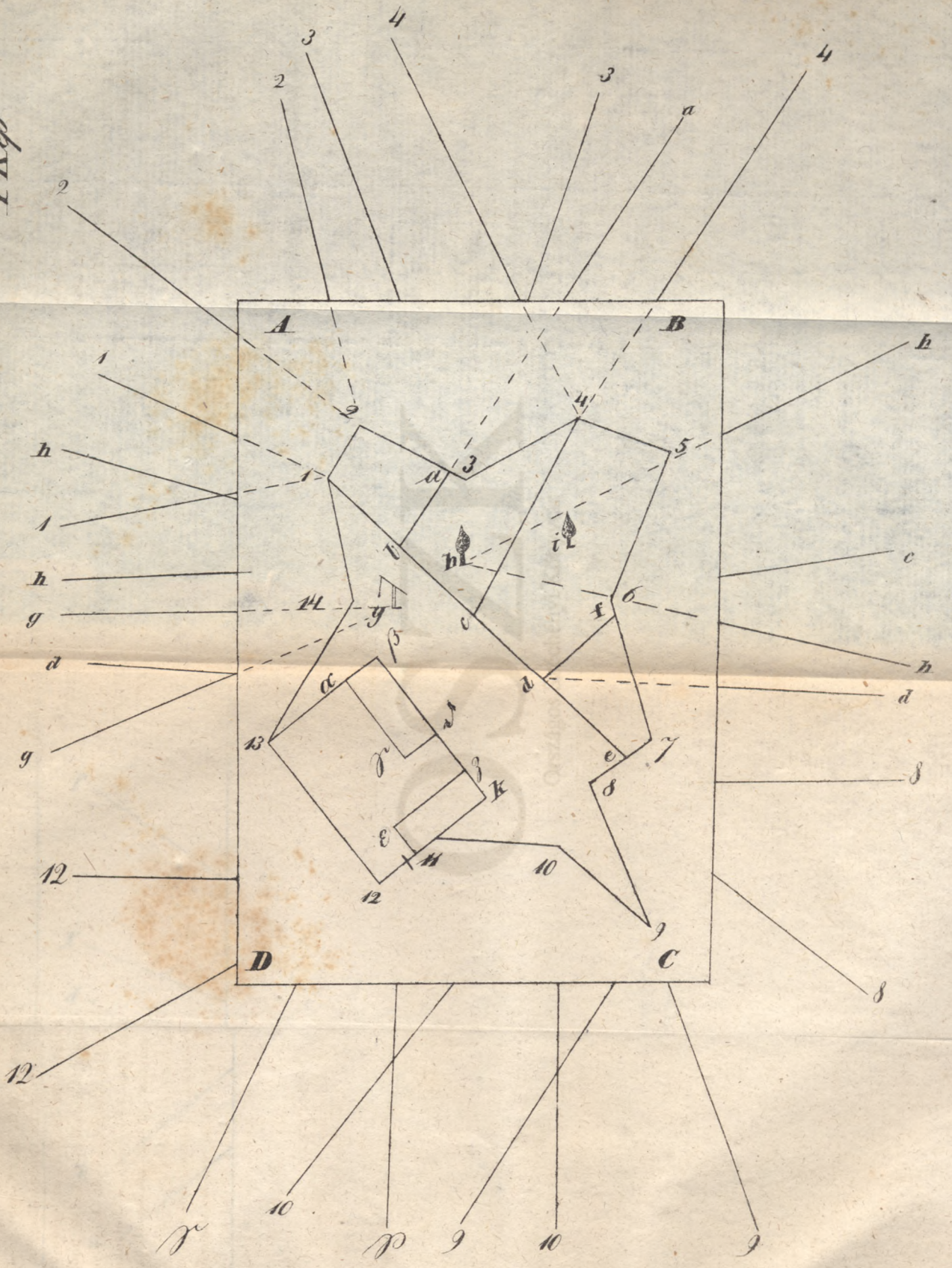
Könnyithetek még a' munkálaton ugy is: ha a' külön osztályokat más-más jegyekkel jelölöm; például: a' külső pontokat számjegyekkel, a' belsőket pedig betüjegyekkel. Vagy még tovább, a' szorosabb megkülönböztetés' kedveért, a' belsőknek egyik osztályozását latin — a' másikát pedig görög alphabetummal, 'st.e'f. (Alkalmaztatását l. az 1. Képen).

Ez volna már hát az illy nemű lemásolásoknak ezen ujdon-uj módja, némelly könnyebbitési szabályok' alkalmazásával együtt. Melly könnyítési szabályok' száma azonban, hogy az ezen módot használni kivánók által még sokkal többre is szaporíthatandó — igen világos.

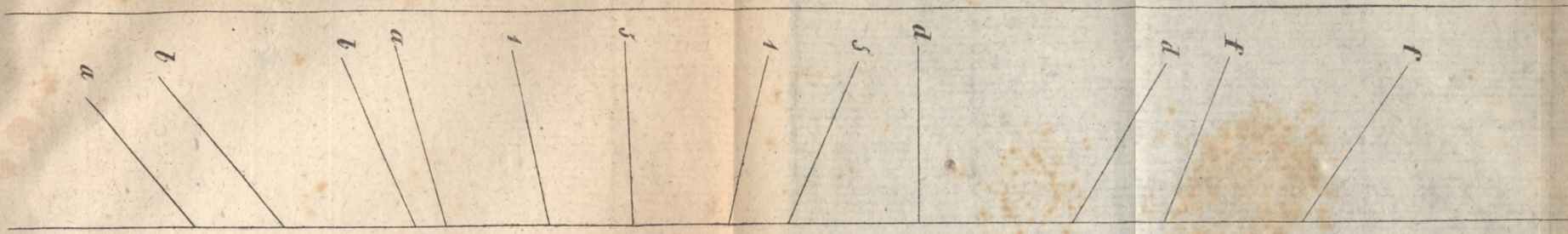
KARÁCSONY Lázár.

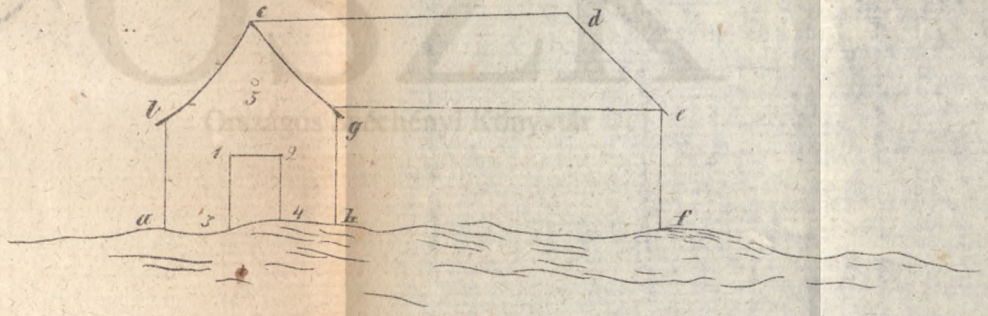
A M. MŰZEUM KÖNYV-TÁRA

I Kép

II Kép

A M.N. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár